

ОЙБЕК
Болдишк

ХОТИРАЛАРИМ

А. Абдуллаев
РАСМЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ
„Ёш гвардия“ нидирети
ТОШКЕНТ — 1963

Ўз
0-38

Ойбек.

Болалик. Хотиралар.
Т., «Ёш гвардия», 1963.

(Ўрта ва катта ёшдаги болалар учун).

Айбек, Детство.

Ўз2

Тор кўчада, қўшнимизнинг эски, шалоқ эшиги олдида менинг чол бобом ўз ўртоғи — узун соқолли, йирик жуссали, кар қулоқ мўйсафид билан нималар тўғрисидадир эзмаланиб сўзлашади. Бобом ориқ, кичкина гавдасини деворга суяб, чўққайган: ҳассасини тиззалари орасига қадаган. Ўртоғи эса қўпол, эски сағри кавуш кийган, узун, сертук оёқларини узатиб, офтобга яғринини тутган ҳолда, ерга ёнбошлаб ўтирибди. Кўчадан от, арава ўтмайди; шовқин-сурон йўқ. Сийрак ўткинчилар албатта қўл қовуштириб «Ассалом!» деб ўтадилар. Чоллардан бири ёки иккови бирдан жавоб беради: «Валайкум...»

Мен чолларнинг атрофида айланаман. Дам бобомнинг, дам ўртоғининг гаврондай узун ҳассасини «от» қилиб минаман, тупроқда ҳассалар чизган изга қизиқиб қарайман. Кейин бу қуруқ таёқларни тарақлагиб улоқтираман. Бобом ўсиқ қошлари тагида яширинган кўзларини ёлғондака олайтириб, кўрсатгич бармоғи билан пўписа қилади, мен ҳассаларни тихирлик билан эгаларига қайтараман. Кейин бобомнинг тиззасини қучоқлайман, бир тутам соқолини ушлайман, оғзини очишга қистаб, тишларини қидираман.

— Тишинг қани?— сўрайман лабини чўзиб тортиб.

Бобом юқори жағидаги қорайган яримта тишини кўрсатиб, бармоғи билан ликиллатади, мен куламан. Зеркиб дўппимни осмонга отаман, тупроққа «пўп» этиб тушади. Бобом ~~дўппимни осмонга отаман, тупроққа «пўп» этиб тушади.~~ дўппимни қоқиб-суқиб кийгизиб қўяди.

— Қани, ўғлим, кечаги чўпчакни айт! Жуда яхши чўпчак-да,— қистайди мени бобом.

Айтмагунимча қўйиб юбормаслигини биламан-да, ёд олганим ибратли бир чўпчакни айтиб бераман. «Офарин, офарин!» дейди иккови ҳам қиҳ-қиҳ кулиб, Чол мени қўйиб юбормайди.

— Қани, энди бир афанди айтиб берсин!— дейди бир кўзини қисиб бобомнинг ўртоғи.

— Билади, билади. Қани, ўғлим, афандининг боқ-қолдан мой олганини айт,— дейди орқамни қоқиб бобом.

Мен жиндак тихирлик қилгандан сўнг тўтидай ғужиллаб бераман. Бобом қучоқлаб юзимдан ўпади. Ўртоғи соқолини селкилатиб кулади:

— Эсинг бажо. Илоҳим мингга кир!— дейди чол.

Мен яна ўйин қидираман. Юпқа девор тагидан оқиб чиқиб ҳовузчага қуйилаётган сувни шапиллатмоқчи бўламан, лекин катта лагандай ҳовузчада ёнғоқдай кичик иккита-учта оғринган олма рақс этади, шаршаракчага яқинлашиб бирин-кетин шўнғийди. Мен қизиқиб, узоқ тикиламан. Олмалар «мен сендан қоламанми?» деб бири-бири билан талашгандай, галма-гал шўнғишади. Йўқ, энди сабрим тугайди — энгашиб уларни олмоқчи бўламан.

— Ҳой, йиқилиб кетасан, ҳувари!— койинади бобом ўрнидан базўр туриб, қўлимдан ушлайди-да, уйга олиб жўнайди. Унинг қадди жуда букилган. Жуда секин юради. Ҳар қадамда «Худо!» дейди. «Сенга топширдим, Тош омон бўлсин!» деб ёлғиз ўғлини, қишлоқдаги дадамни дуо қилади.

Ўймакор гуллари билинмайдиган даражада ўчган, қўш табақали эски эшикка кирамиз. Устунлари, тўсинлари йўғон отхонада бир кўзи кўр, қўнғир сигиримиз пишиллаб ётади. Харида мусичалар кукулашади. Бобом мени бир томони отхонага ёпишган уйига тўппатўғри етаклайди. У ёқ-бу ёқни тимирскилаб наमतнинг тагидан катта бир калидни топиб олади-да, тўрдаги сандиқни очади. Суюниб сандиққа кўз тикаман. Қоғозлардаги, талинкалардаги ҳар хил ширинликлардан — қанд, парварда, полук, руста ва ҳоказолардан ҳовуч-ховуч олиб, этагимни тўлдирсам-да, еяверсам... Йўқ, бобом ичимни тирнаган бу ҳавасни билгандай мени секин четга итаради. Атиги бир-икки чақмоқ қанд, бир-

икки дона ёпишқоқ попукни кўлимга тутқазади ва дар-
ров сандиқни даранг-дурунг қилиб қулфайди. «Буving-
га кўрсатма, уқдингми?» деб танбиҳлайди чол.

Бу сандиқнинг ягона хўжайини бувим эканини, ши-
ринликларни кўз қорачиғидай аяб сақлашини яхши би-
ламан. Шунинг учун ҳовлига чиқишга, акамга ё бирон
бошқа болага кўз-кўз қилишга ўзим ҳам қўрқаман.
Нимқоронғи уйда қандни қасирлатиб тез-тез чайнай-
ман. Аммо нима бўлади-ю, лоп этиб бувим кириб қола-
ди. Узун бўйли, ориқ кампир катта кўзларини олайти-
ради:

— Буванг кўрсин, нега мунча сани яхши кўрмаса!—
деб қичқиради.

Мен ҳовлига югураман, олма тагида ёлғиз ўзи тинч-
гина ўйнаб юрган акам Исамухаммадга кўз-кўз қила-
ман. У жуда ювош, шовқин-суронсиз, хархашасиз бўл-
ганидан, қизиқиб қарайди-қўяди. Айвонда дўппи тикиб
ўтирган онам бувимнинг товушини эшитиб, ундан но-
хушлагандай қовоғини солиб, яна қатим тортаверади.
У мўмин-маъқул келинлардан бўлгани учун бувимнинг
чизиғидан чиқмайди, у билан айтишмайди.

Опам Қаромат — ҳали паранжисиз ёш қиз — мак-
табдан қайтади. Мен унинг маҳалламиздаги мактаби-
ни — отин бибининг уйини яхши биламан. Бир кун
опамга эргашиб борганман. Айвонда анча қизлар —
катта-кичик аралаш — қатор тизилиб ўтириб, чуввос
билан китоблар ўқишарди. Отин биби — қари, жиддий,
серсавлат хотин, қўлига ингичка, узун таёқни ушлаб,
қизлардан кўзларини узмас, қурт шимган, сақич чай-
наган қизларни таёқ билан аста уриб, ўқишга ун-
дар эди.

Мен опамнинг жилдидан қалин китобни — қуръон
бўлса керак — олиб, пала-партиш варақлайман. Опам
куюниб, қўлимдан йириб олишга тиришади. Мен бер-
майман. Айвоннинг у бошидан-бу бошига олиб қоча-
ман. Оғир китоб қўлимдан тушиб кетади, мен устига
йиқиламан. Шунда онам қўлимдан китобни тортиб
олиб, ўпиб жилдга солади-да, баланд қозиққа осиб қўя-
ди. Кейин укам билан ниманидир талашиб, уришаман.
Устунга суялиб, офтобда ямоқ ямаб ўтирган бувимнинг
кўзойнагини ёки ангишвонасини олиб қочаман. Кам-
пир хуноб бўлиб қойийди. Мен шодланиб куламан...

* * *

Қиём вақти. Оғилда сигир маърайди. Уни полага юбормайдилар: бир кўзи кўр бўлганиданми подадан қайтишда шохи билан конканинг ойнасини синдириб қўйган. Бобом қаттиқ хафа бўлиб, бир сўмми, ярим сўмми жарима тўлаган.

Онам баланд, дудбуронли ошхонада куймаланмоқда. Мен айвонда ёстиқларни устма-уст қалаб, ўйнаб ўтирибман. Бувим торгина, чўзинчоқ ҳовлини қиртишлаб супурар эди, кейин айвонга келиб, икки устун ўртасига қурилган беланчакка кўз ташлайди-да, бирдан қандайдир ваҳимали товуш билан қичқиради.

— Шўрим қурсин.. Шаҳодат! Кел!

Онам ошхонадан югуриб келади. Мен ҳам беланчакка яқинлашаман. Касал укам Ҳожининг сап-сариқ юзи, ғалати очилиб қолган кўзи қўрқинчли эди. Онамнинг ранги қум ўчган, кўзларидан ёш қайнаб тўкилади. Бувим қалтираган қўли билан боланинг кўзларини аста силайди.

Кўп ўтмасдан қўни-қўшнилари чиқишади. Бобом ҳасасига суяниб, ўпкасини тутолмай, ҳўнг-ҳўнг йиғлайди. Мен бўзариб, бўйнимни эгиб қоламан. Менга ҳамма ёқ бўм-бўш, ҳар нарса совуқ туюлади...

* * *

Бир оқшом, кутилмаган вақтда, кўчамизда туяларнинг бақириси, ҳавони янгатган қандайдир нотаниш овозлар эшитилади. Акам югуради, орқасидан мен ҳам чопаман. Кўчада юк ортилган туялар кўп. Қинғир-қийшиқ кўча улар учун гўё сичқоннинг қопқонидай бўлганидан тикилиб қолишган. Осилган лабларидан ҳар ёққа кўпик сачратиб, бошларини жаҳл билан кескин силкитишади, шунда бўйинларига осиглиқ қумғондай қўнғироқлар қаттиқ жаранглаб кетади. Увада кийимли, йирик гавдали, нотаниш одамлар «чих-чих» деб, олдинги туяларни чўктирмоқда. Мен деворга қисилиб, тура қоламан. Бобом ҳасасини дўқиллатиб эшикдан чиқиши билан сўрайди:

— Тош омонми?

— Худога шукур, Тошмат акам саломат,— жавоб беради бир туякаш.

Шунда мен буларнинг қишлоқдан, дадамнинг олдидан келганини пайқайман. Жуда севинаман. Ҳатто энди том баравар туялар ҳам кўзимга ёқимтой бўлиб кўринади. «Ап-ап» деб уларга тегажаклик қила бошлайман.

Туякашлар катта қоплардаги ғаллаларни елкаларига чаптастлик билан олиб, бизнинг омборга бўшатаверадилар. Болалар, йигитчалар йиғилишади. Қий-чув...

Кўшнимиз кекирдагини чўзиб, қишлоқиларни сўка бошлайди:

— Туягни торт! Деворимни қулатади ҳозир...

Бошқа бир маҳсидўз кўшнимизнинг новча рангпар халфаси битта қопга пичоқ уриб юборса шарақлаб ерга ёнғоқ тўкилади. Халфа ҳам бошқа болалар чуввос билан шоша-пиша тера бошлайдилар. Бобом пайқаб қолиб, ҳассаси билан ўдағайлаб, уларни қувлайди. Кейин ерга қапишиб, тўкилган ёнғоқларни битталаб теради. У ҳозир жуда тетиклангандек. Ҳаммадан, чолнинг туядан қўрқмаслиги мени қизиқтиради. У нотинч туялар орасида мункиллаб, каловланиб бемалол юради...

Бир кун чол бошқа одамларни бошлаб келади. Улар буғдой ва ёнғоқларни қопларга соладилар-да, катта эшакларга, кесак отсанг қулоқ қимирлатмайдиган жуда ювош отларга ортиб жўнайдилар. Омборхонага кирсам бўм-бўш. Чолнинг бу ишидан жаҳлим чиқади. Нега бериб юборади? Тушунмайман, айниқса ёнғоқларга ачинаман. Айёр кўзларини жовдиратиб, илдам йўрғалаган сичқонлар ҳам мени қизиқтирмайди. Онамга айтсам, кулади:

— Бизники эмас, ўғлим, дадангнинг хўжайининики.

Онамнинг жавоби қалбимни тирнаб юборади. Қовоғим солиқ, кўчага чиқиб кетаман.

Бу вақтларда ёшим тўртдан ошмаган бўлса керак...

* * *

Кўча бугун жонланган. Бўзчилар танда ёйиб, ипни кўк бўёққа бўяйдилар, бир томони дағал, қилли, ғўладай оғир асбобни танда устидан юритиб, ипни силлиқлайдилар. Бўзчиларнинг кўпи қари-қартаг одамлар. Сал шўхлик қилсанг: «Гивиллама оёқ остида!» деб жеркишади улар.

Мен ариқ лабидан бир парча лой олиб «поқ-поқ» ўйнаб ўтирсам уйдан ўртоғим Аъзам отилиб чиқади. Кўзлари алланечук бесаранжом. Қарасам, қўлида бир тилим ҳандалак. Мен унга: «Ширинми?» деб тикиламан. У ҳавасим келганини билади шекилли, қўлини орқасига олади-да, бошини лиқиллатиб мақтанади:

— Дадамлар олиб келдилар, яна бор. Аҳ, ширин...

Мен лойни отаман. Югуриб Мираҳмад отанинг уйига кираман. Супуриқсиз, қаровсиз қолган кенг ҳовлида жуда баланд, беўхшов эски паҳса деворли хонанинг

кичкина, шалоқ дарчаси олдида бобом ўртоғи билан гаплашиб ўтирибди. Мен пинжигга тиқиламан:

— Бува, ҳандалак...

Чол кулоқ солгиси келмайди, ҳассасининг учи билан ерни уриб, гапиради:

— Биламан, биламан, Мусулмонқулнинг одами эди у, шайтонга дарс берарди...

— Балли, эсингизда экан...— эски дўппили бошини оғир чайқаб, сўзини давом эттиради Мираҳмад ота:— Ана шу оқпадарга қамти келиб қолсам бўладими! У от-да, мен яёв. Қўлимда шашпар... Ўзиям девдай бақув-ват, зуғумли йигит эди-да...

Мен чолларнинг гапига беихтиёр бериламан. Дам бобомга, дам унинг ўртоғига тиқиламан. Улар аллақан-дай хонлар, беклар, қўрғонлар, урушлар тўғрисида сўзлашади. Аллакимлар қандайдир катта дарвозалар-ни беркитиб қўйган, кимлардир шаҳарга сув бермаган, боғдорлар қайларгадир қочиб кетгани учун боғларда мевалар пишиб, сасиб-чириб кетган... Бу гаплар менга эртақдан ҳам қизиқ туюлади. Ниҳоят чоллар жим бўли-шади, гўё ёшлиқларини соғингандай бошларини қуйи солишади.

Мен бобомнинг қўлидан тортаман:

— Ҳандалак...

— Тек тур, хувари. Ҳали пишгани йўқ...— дейди бобом.

Мен яна қистайман. Астойдил қўлидан тортаман. Мираҳмад ота мени алдамоқ учун гаврондай ҳассаси-ни қўлдан қўлга чаққон олиб, хириллаган овоз билан қандайдир қизиқ ашула айтиб беради. Йўқ, менга кор қилмайди. Ахири, бобом ўртоғига дейди:

— Нима қиламиз? Бола. Боланинг кўнгли пошшо...

Бу гапнинг маъносига тушунаман. Чунки, мен ўз ти-лагимни унга қабул қилдирсам, у ҳар вақт атрофдаги-ларга ёки ўз-ўзига шундай деб қўярди.

Бизнинг уйдан тор кўча бўйлаб юз қадамча юрилса, тош терилган катта кўчага —«Оқмачит» маҳалласига чиқилади. Бу ерда учта дўкон бор: бири қассоблик, иккиси боққоллик. Муса боққолнинг дўкони кўзимга ҳар вақт қуруқ кўринади. У фақат сабзи, пиёз, ун, керо-син сотади. Аммо мулойим, ширин сўз, серсоқол кекса Собир боққолда эса пашшалардан қорайган шода-шода тешиккулча, «от нон»лардан, қуртлаган жийда ва тур-

шаклардан тортиб, то тошкўмир, қуруқ беда, «макка сано»гача ҳар нарса топилади.

Биз шу дўконга борамиз. Собир боққол оҳангдор майин овоз билан: «Баракалла, азаматча, бувалари тўйларини кўрсин», деб мени эркалаб қўяди.

Бобом қалашиб ётган ҳандалаклардан битта кичкинасини олади-да, ҳидлаб қўлимга тутқизади, кейин баҳосини сўрайди. Боққол бир нима дейди. Бобом ўсиқ қошларини чимириб, бир қарайди-да, узун, кенг оқ сурф кўйлагининг чўнтагидан бир неча чақа чиқаради, ҳар бирини кўзга яқин тутиб, ўбдон тикилиб, боққолнинг олдига ташлайди. Собир боққол бошини чайқайди.

— Бўлмайди, отажон, пича қўшинг,— дейди.

— Бас. Баҳоси яхши бўлди,— дейди бобом жеркиб, уйга бурилади. Собир боққол орқадан яна астойдил қичқиради:

— Дадақўзи ота, бир нима қўшмасангиз бўлмайди!

Бобом унга қиё боқмайди. Тор кўчага киргач, ўз-ўзича гапириб кетади: «Инсоф билан сот-да. Оғзингга сиққанича айтаверасанми!» Кейин мендан ҳам ранжийди: «Тентак, сабрни билмайсан. Бозордан каттасини олиб келардим».

Мен ҳандалакни қўлтиқлаганимча шамолдай югурман. Айвонда дўппими, жиякми тикиб ўтирган онамдан пичоқ сўрайман. Акам ҳам, бир чеккада ниманидир ўзича чатиб-тикиб ўтирган опам ҳам севинишади. Мана чол ҳам аста кириб келади.

— Қимматга олдим. Бозорга тушардим-у, лекин кўнмади ўглинг,— дейди у онамга.— Боланинг кўнгли тилла... Омон бўлсин, орқамда қолсин. Бу тентакни жуда яхши кўраман.

Шундан кейин чол ҳар икки-уч кунда эшикдан терлаб-пишиб киради, қўйнидан катталиги пиёладай «йўл-йўл» ҳандалакни чи-

қариб беради, кейин онамгами, бувимгами бозорнинг говур-ғувуридан шикоят қилади...

* * *

Онам менга қизил, оқ йўлли тикдан узунгина, кенгина янги кўйлак кийдиради ҳам эскигина паранжисини ёпиниб, акамнинг қўлига кичкина тугунчакни беради. Биз бувимнинг (она томондан) уйига кетамиз. Бу — жуда яқин. Бизга ёндош маҳалла — Қуйи Оқмачитда. Ҳатто онам ҳам баъзи вақтларда яхтак ёпиниб, бешўн қўшни оша томма-том ҳам бориб келади.

Собир боққолнинг дўконига бир зум ағраяман: эски, пачоқ қўл тарозисини ўйнагим келади. Кейин, пастак курсичада мудраб ўтирган юм-юмалоқ, сеп-семиз Ниёз қассобга ҳам қараб қўяман. Атрофида ғув-ғув учган арилардан қўрқмаганига ҳайрон қоламан.

Таниш эшикка ҳаммадан илгари югураман-да, тўппа-тўғри дўконхонага кирман. Кичкина, синиқ кўзли дераза тагида, бети ёйилиб силлиқланган қалин «тўнка» — кунда ёнида чарм кесиб ўтирган бобом — юмалоқ бошли, кенг юзли, тоза, оқ соқолли, тўла, серсавлат чол — қалин лабларини жўрттага қавартириб: «Бўб-бўб-бўб... Айланай ширинтойдан» дейди. Тоғаларим — Эгамберди ва Раҳимберди — мени бир-бир қучоқлаб, ишга берилдилар. Иссиқда тор дўконхонада ишдан зерикиб, диққинафас бўлган халфа ва шогирдлар ҳазиллаша бошлайдилар: бири бошимдан дўппимни шундай чаққонлик билан юлиб оладики, қайга яширганини билмай қоламан. Бошқа бири орқада мушуксимон «пих» деб мени чўчитмоқчи бўлади. Бобом ҳаммасига ўқрайган кўзларини тикиб бақиради:

— Эналаринг қиладими ишни, бадбахтлар?!

Унинг товушидан қулоқлар ёрилгудай бўлади. Ҳазилкашларнинг нафаси ичига тушади. Мен «чаманда гул» дўппимни иссиқдан яп-яланғоч бўлиб олган ориқ, рангпар, қаримсиқ юзли халфанинг тиззаси орасидан юлиб оламан-да, ивирсиқ дўконхонада титина бошлайман: шонлар, қолипларни тарақлатиб, гоҳ у токчага, гоҳ бу токчага тераман. Тайёр бўлган бачканā маҳсиларни тахлайман, баъзиларини оёқларимга ўлчаб кўраман. Бобом пешин намозига кетгач, дарров унинг ўрнига ўтираман. Худди бобом каби жиддият ва қунт

билан ишга киришмоқчи бўламан: чол ўткир газанларни мендан яшириб кетган экан. Кичкина ўтмас газан билан чармларни кесаман, ширач билан бир-бирига ёпиштираман. Буришган эски чармларни ҳўллаб, кунда устига қўйиб, кўва билан уриб текислашни жуда севаман.

Маҳалла мачитининг минорасидан бобомнинг баланд, тоза янграган овози эшитилади (у муаззин эди).

— Бувам!— дейман бирдан қичқириб.

— Минорадан тушолмай қолди буванг. Тушириб қўй!— дейди чўтир халфа.

Жаҳлим чиқади, лекин индамасдан, кўвани кундага уравераман. Қулоқлари битган шекилли, кўвани қўлимдан тортиб олишади. Мен ичкари ҳовлига кираман. Айвонда бувим — Ҳурмат биби билан онам чой ичиб, ҳар вақтдагидай, гаплашиб ўтиришибди. Бувим юмшоқ, семиз қўллари билан бошимни силаб, одатича, пешонамдан ўпиб қўяди.

Айвоннинг пиромонидаги индан мўлтайиб қараган бир жуфт мусича боласига кўзим тушган ҳамон ўрнимдан сапчийман. Уларни пастга туширмоқ учун узун ёғоч қидирар эканман, бувим астойдил койийди мени:

— Ҳа, шумтака, онаси қарғайди. Мусича азиз қуш, — дейди-да, кейин, қушчаларни ютмоқ учун шип орасида илон пайдо бўлганини, уларга ачиниб, кундузлари икки кўзи шипда, кечалари ухлამасдан пойлаб чиққанлигини сўзлайди. Ҳақиқатан кампир жонли махлуққа заррача озор етказишдан қўрқарди. Қурт-қумурсқа, капалак, қўнғиз — ҳаммасини ҳимоя қиларди.

Мен қулоқ солмайман. Нима қилиб бўлса ҳам, мусичаларнинг пайига тушаман. Лекин энди онам мени қарғай бошлайди. Унинг кичкинагина, этсиз, лекин илиқ юзига қараб, сал ҳаддимдан ошсам мени тутиб олиб урмоққа тайёр эканини пайқайман-да, иложсиз қоламан...

* * *

Эрталаб чой ичамиз. Онам, опам, акам, бобом, бувим ва мен — ҳаммамиз айвонда, дастурхон атрофида давра қурганмиз. Бобом тўрда, мен унинг пинжида ўтираман. Пастда, самоварнинг ёнида онам чой қуйиб улгурмайди. Чой ва нон чаккага тегган! На қанд, на тур-

шак! Мен жиззали ва пиёзли нонларни жуда ёқтираман, аммо бундай лаззатли нонларни бувим аҳён-аҳёнда ёпади.

Бирпасда бобомнинг елкасига осилиб оламан, қулоқларини ушлайман, буришиқ юзларини силайман.

— Ҳой, қўй болам, тек ўтир! Чойни тўқдинг-ку, хумпар!— дейди бобом койиниб.

Бобом мункиллаган қария одам. Қошлари ўсиқ, сийрак соқоли оппоқ. Буришиқ қўлларида томирлар қаварган, йирик бармоқлари қадоқли, ориқлигидан гавдаси чўккан, елкаси чиққан.

— Жим ўтир дейман, шўхлигинг қурсин!— қарғайди онам.

— Шўх-да, айни ғайратга кирган!— менинг ёнимни олади бобом.

Бувимнинг бугун гапи фақат тирикчиликдан. Унинг гапида мақоллар, турли ажойиб иборалар устма-уст қуйилиб келавиради. У новчадан келган, бақувват, пишиқ, лекин чўпдай ориқ. Бобомга ўхшаш мункиллаган эмас, тириккина кампир, ҳасса тутмайди. У ҳеч тинмайди: нон ёпади, ўчоққа олов ёқади, ҳовлини қиртишлаб супуради, наматларни қоқади...

Ҳар кун ирталаб дастурхон устида ўтирганимизда катта кўк эт эшикдан аста кириб келади. У айвонга жуда яқин келмасдан, нарироқда — ҳамиша бир жойда тўхтайти ва орқа оёқларида туриб, мўлтиллаган кўзлари билан менга тикилади. Бу қоровулнинг ити. Келишган, гавдали, зўр ит, одатда шундай тентиб юради.

Ўрнимдан туриб: «Ма, ма, Кўктой» деб нонни кўрсатаман ва нон билан алдаб туриб, токчадан секин гугуртни оламан. Ниятимни пайқаган ит тура қочади. У гугуртдан жуда қўрқади. Орқасидан нонни отаман, югуриб қайтади-да, нонни олиб, физиллаганича чиқиб кетади. Ҳаммамиз кулгидан қотиб қоламиз.

— Бўйнинг чўзилмагур,— дейди кампир,— нонни отдинг-а, увол... Итга худойим суякни чиқарган.

Опам қозикдан жилдини олиб бўйнига осади-да, мактабига жўнайди. Акам шойи қийиқни ҳафсала билан тахлаб, яхтак устидан белига боғлар экан, амакимнинг ўғли Қодир шошилиб эшикдан келиб киради.

— Тез юр, Исавой, кечикамиз,— дейди акамни қистаб. Қаергадир бормоқчилар.

Мен ҳар вақтдагидай уларга эргашиб, хархаша қиламан.

— Кўр бўлиб кетмагур!— ранжийди онам.— Зиғирдайсан, ўзингдан катталарга эргашасан, булар узоққа кетяпти.

Бобом инқиллаб базўр ўрнидан туради:

— Қани юр, болам, кўчага чиқамиз,— дейди деворга суянган жингил ҳассасини олиб.

Мен ўйнаб ўтирган гугурт чўпларини нари-бери қутичага солиб тоқчага ташлайман-да, бобомнинг олдига тушиб югураман.

Елкаси чиқиқ, мункиллаган қари бобом, ҳассасини дўқиллатиб, битта-битта босиб боради. Эгнига сурф яхтак устидан эскигина чопон, бошига сарғайган тақия кийган. Яланг оёқларида қўпол, пишиқ кавуш.

— Қаёққа борамиз, бува, Мираҳмад буванинг олди-гами? Яхши кўраман-да ўртоғингизни,— дейман бобомнинг олдида пилдираб.

— Ҳа, хумпар, биласан ўзинг,— жавоб беради бобом кулимсираб.

— Тез-тез юринг-э, бува, мунча имиллайсиз,— дейман тўхтаб.

Бобом қотиб кулади-да, оппоқ соқолларини силаб дейди:

— Қандай қилай, болам, қариб қолдим, мисоли бир қуруқ дарахтман-да...

Кўчадан озгина юргандан сўнг, тор, эгри жин кўчага қайриламиз. Қийшайган эски эшикни секин очамиз-да, Мираҳмад бобонинг кенг ҳовлисига кирамиз.

Чол йирик гавдали, пешонаси кенг, соқоллари қалин, устида бўз яхтак, эскигина чопон; деворга суялиб, гўё ухлагандай кўзлари юмуқ, сокин ўтирибди.

— Ҳа, ўтирибсизми, офтобда мириқиб?— дейди бобом мийигида кулиб ва ҳассасини деворга суяйди.

— Э, кел-кел, зерикиб ўтирибман. Ҳеч ким йўқ, Мирмаҳмуд бўлса далада, кампир раҳматликдан ажраганимдан бери аҳвол шу, ёлғиз қозик бўлиб ўтирганим-ўтирган,— дейди оёқларини уқалаб, кейин сурилиб, эскигина кўрпачадан бобомга жой беради.

Чол бутун умри сипоҳ — жангчи бўлган. Унинг йирик новча гавдаси, ҳануз қирғийдек кўз қарашлари ёшликдан жасур, полвон киши бўлганидан ишорат беради. Фарғона водийсида, Чимкент, Туркистон, Сай-

рам атрофи саҳроларида сипоҳлик қилиб кўп кезган. Руслар келгандан сўнггина тентирашларга барҳам берилган.

Алмисоқдан қолган кўҳна уйнинг тўкилиб турган айвонида икки чол — қадим дўстлар, одатдагидай битмас-туганмас суҳбатларига киришиб кетади. Мен дарров айвон олдида офтобда мудраб ётган занжирбанд ит олдига яқинлашаман. Ит ялқовгина кўзларини аста очиб, бир ириллайди. Мен чўчиб икки қадам орқага ўзимни ташлайман. У жуда зўр, эшакдай катта тарғил ит. Мен астагина яна яқин бораман ва чўққайиб, «мама-ма» дейман тегажаклик билан қўлимни узатиб. Ит индамайди, аммо шу он думига қўнган бир пашшани чайнамоқчи бўлиб, думини қайта-қайта ғижиниб тишлайди, кейин бутини кўтариб қашинади. Мен астойдил тегажаклик қила бошлайман. У бирдан гуруллаган баланд овози билан вовиллаб юборади. Чўчиб яна ўзимни орқага ташлайман.

— Эй, тегма, ит ёмон, — дейди бобом мени чақириб.

Чоллар ниманидир гаплашиб ўтирадилар. Мен бобом олдида бирпасгина ўтираман-да, яна зерикиб ҳовли юзига тушаман.

Чолнинг ёлғиз, биттаю битта кўр товуғи бор. Тухум қиладими, қилмайдими — билмайман, лекин ориққина, қари, ювош товуқ. Кесак отиб, қувлай бошлайман.

— Бас, бас, тегма, увол-ку, ахир, — қичқиради бобом ранжиган оҳангда.

Мен чоллар олдидан аста ўтиб, уйнинг ичига сукуламан. Нимқоронғи хона ичи бўм-бўш, ҳеч вақо йўқ. Тахмонда эски бир сандиқ, бурчақда чети синиқ зил хумча. Ерда бир парча эски намат устида кир кўрпача билан бир қуруқ ёстиқ, холос. Ёғоч қозиқда кир чопон осиглиқ. Уйнинг тўрида, шипга яқин баланд ёғоч дор, унда ҳам эскигина олача пахталик. Токчада учта-тўртта сопол пиёла, қалин оғир сопол товоқлар, беш-олти қўпол-қўпол ёғоч қошиқ. Булар чолнинг кўп, хилма-хил ҳунарларидан далолат. Хонанинг ҳар бир бурчаги, ҳар бир токчасини тимирскилаб юраман-да, бирдан шипда эски қинга тикилган қадим замоннинг катта бир қиличи осиглиқ турганига кўзим тушади, юрагим ҳаприқиб кетади. Уймакор ёғоч эшикли пастак дарчага югуриб чиқаман, юқорига осиламан. Бўйим етмаганидан хунуб бўлиб, дарчадан чолга қичқираман:

— Бува, қилични олиб беринг!—ялинаман сабр-сизланиб.

Мираҳмад чол жаҳли чиқиб бир хўмраяди, кейин юмшаб, кулимсираб, мулойим оҳангда:

— Эй, ўғлим, қилич шипга осиглиқ, ғалва қилма,— дейди йўталиб ва узоқ ёшлигини тасаввур этгандай бир лаҳза хаёлга берилади, кейин сўзида давом этади.— Лекин бир замонлар хўп қиличбозлик қилганмиз. Тулпор отларни осмонга сапчитиб, қилич солардик. Э-э, бу қилич ҳам энди мендай кекса. Эсиз-эсиз, ўтди-кетди ёшлик, юлдуз оққандай оқди-кетди.

— Жон ота, бир ушлаб кўрай,— ялинаман йиғлам-сираб.

Бобом мени алдаб-сулдаб чақиради-да, ёнига ўт қизади.

— Ўтир, ўғлим, ўтир, қилич нима деган гап. Энди қиличбозлик, яроқ замони ўтиб кетди. Уқи, ўғлим, улғайиб, милла бўл!— дейди орқамни қоқиб.— Қани бошланг, дўстим, Фарғонада Маъдалихон тахтдан туширилганини сўзланг. Мусавой эшитсин, бир яхшилаб ҳикоя қилинг,— дейди бобом ўртоғига қараб.

— Қани бўлмаса, тингла, ўғилча,— дейди чол ва йўталиб, тарихни бошлайди.

Эс-эс биламан, тушдагидай қизиқ воқеалар, ажойиб саргузаштлар чол хотирасидан булоқдай қуйилиб кетади. Фарғона жанглари, Бухоро газовоти, Қўқон ва Хоразм талонлари... кейин русларнинг келиши. Ҳикояга мен берилиб қулоқ соламан, жим тинглайман. Чол ҳаммасини бирма-бир эслаб, узоқ сўзлайди. Хотиралар кўп. Булар ҳануз ғира-шира эсимда.

— Ўтди-кетди умр, эй-воҳ, бевафо дунё!— дейди чол ва йўталиб, хаёл огушида яна узоқ сукут этади.— Юрган дарё, ўтирган бўйро, дейдилар. Қутурган бир дарё эдик, мана кўрибсизки, бўйра бўлиб қолибмиз,— дейди чол хўрсиниб.

— Лекин майли, дўстим, хонлар, беклар зулмидан, талон-торождан қутулдик,— дейди бобом соқолини бармоқлари билан тараб.

Бобом ва чол энди ҳар хил ҳазил-ҳузул гапларга ўтишади, тўйиб эзмаланишади, мен уларнинг ҳазилларини тинглашни ҳам севаман.

Пешин вақти яқинлашганда аста уйга жўнаймиз.

* * *

Айвонда бувим билан поччам ўтиришибди. Дастурхон ёзилган, қанд-қурс жойида, самовар шақирлаб қайнаб турибди.

Поччам элликдан ошган, новча, касалманд, рангпар. Тишлари тушган, соқоллари оқарган, юзи буришиқ, хунуккина киши. Устида узун яхтак, бошида бесўнақай ўралган катта қўпол салла, оёқларида чурук маҳси. Доимо энг аввал унинг шу чурук маҳсиларига кўзим тушади, бугун ҳам ялт этиб аввал унинг оёқларига қарайман ва ўша чурук сахтиён маҳсисини кўраман. Ҳайрон қоламан, наҳотки ҳеч янги маҳси олмаса?

Поччам Лабзакда туради. У сўкфурушлик қилади. Сўкчилик ғоят оғир ва ифлос иш. Эҳтимол шунинг учундир, поччам бояқиш ҳамиша кир ва ҳорғин юради. Оиласи жуда катта. Биринчи хотини — катта аммам ўлган, кейин кичик аммамга уйланган. Унинг анча-мунча майда болалари бор.

Бобом эшикдан кириши билан:

— Келинг, келинг, омонмисиз?— дейди ва поччам билан кўришиб, сиҳат-омонлик сўрайди-да, тўнини қоziққа осиб, тўрга ўтиради.— Бай-бай, кун исиб кетипти,— дейди чордана қуриб.

Бобом дарров поччамнинг ишларидан, нарх-наводан суриштира бошлайди. Поччам ҳар вақтдагидай сўкфурушликдан, тирикчиликнинг машаққатларидан, ҳаётнинг оғирлигидан шикоятмуз сўзлай бошлайди. Мен жимгина поччамнинг оғзига қараб ўтираман. Айниқса унинг ўсиқ қошларини, сертомир бўйнининг қалтирашини, томоғидан чойнинг қулт-қулт ўтиши ва чирик тишлари орасида қанднинг кусурлашини томоша қиламан. Поччамни жуда тез унутаман, дастурхондаги қанд, парварда ва турли мевалар кўзимни олади. Патнисни тик-тик этиб, четини чертиб қўяман, лекин қўл узатишга бувимдан қўрқаман. Бувим ҳам менинг безовталанганимни дарров сеза қолади:

— Мунча ғивирлайсан, жим ўтир, ўйнаб келсанг бўлмайдим!— деб туртиб қўяди.

Парвардани санаяпман ичимда,— дейман

Бобом қотиб кулади!

— Ол, ол, ҳувари,— дейди бобом парвардани кўрсатиб.

Бувим бир оқ қанд ва бир парвардани узатади:

— Бор кет, йўқол, кўчага жўна, еганинг ҳамиша ширинлик, иссиғинг ошмаганига ҳайронман,— дейди ноҳуш оҳангда.

— Сандиқнинг калити ўзингизда-ку, қачондан бери бермайсиз, тошдай қаттиқсиз,— дейман бувимга, қандни кусурлатиб.

Самовар ёнида чой қуйиб ўтирган ойим лабларини тишлаб, эшикка ишора қилади, мен физиллаб кўчага югураман.

* * *

Оқшом. Оёқларим яланг, устимда янги чит кўйлак, бошимда эскигина дўппи, маҳаллада юраман. Бизнинг маҳалла — Говкуш. Говжум кўча, катта-кичик ҳар хил ёшдаги болалар жуда кўп. Ҳаммамиз ўйинда. Ўйиннинг ҳам хиллари кўп, катталар ошиқ, чиллак ўйнайди, биз — кичиклар тол кесиб, от қилиб минамиз-да, тор кўчанинг чангини бурқиратиб чопамиз, чарчашни билмаймиз. Тол отни безашда ўртоқларимдан қолишмасликка тиришаман, ўзимча турли попуклар, шокилалар ёпиштираман. Болалардан бирортаси тегсами, ҳайиқмай ёқалашиб кетавераман.

Тўсатдан, лоп этиб, Хумсондан отам келиб қолади. Отам отдан тушган ҳамон мен уни қучоқлаб ёпишаман.

— Ўғлим, омонмисан?— дейди отам мени қучоқлаб, кейин отни етаклаганича ҳовлига киради-да, эгардан хуржунни олади. Севинишиб югурган бувим ва бобом билан кўришиб, айвонга ўтиради.

Ойим, узоқда турганича «ассалом» дейди ва самоварга ёпиша кетади. Опам билан Иса акам ҳам, отам келганини эшитиб, дарров аллақайдан етиб келадилар.

Отамнинг қовоғи солиқ, индамасдан нос чекиб ўтиради, гапирмайди. Мен ҳам, мум тишлагандай сукутда, бобом ёнига тиқилиб ўтираман.

— Нима бўлди, гапир, қалай юмушларинг?— сўрайди оғир сукутдан кейин бобом.

Дадам, Тошмуҳаммад, баланд бўйли, сариқдан келган, соқол-мўйлови қора, усти-боши қўполгина киши. У бобомга жавоб бермайди. Яна анчагина жим ўтирган-

дан кейин носвойини тупуриб ташлайди-да, қисқагина қилиб тўнг жавоб беради:

— Уч кун бўлди — дўконга ўғри тушди, қолган молларни нари-бери сотдим-да, дўконни ташлаб, Хумсондан кетдим. Иш шундай расво...

Ҳамма жим, қотиб қолади. Узоқ сукутдан сўнг бирдан бобомнинг фиғони фалакка чиқиб кетади, у жаҳл устида тўлқинланиб гапирди:

— Хумсон ҳам расво бўлди дегин, ҳа ахир одамлари инсофли эди-ку?!

— Хумсоннинг халқи яхши, лекин ўғрилар бор-да,— дейди отам калта қилиб.

Бобом ғоят хафа, бошини қуйи солиб ўтиради.

— Толемиз қурсин!— ҳўнграб йиғлайди бувим.

Онам аста, товушсиз йиғлайди, фақат юзларидан оқиб тушган кўз ёшлари гўё бизнинг юраклардан сирқигандай, акам, опам ва мен гоҳ отамга, гоҳ онамга тикилиб, қайғу оғушида жим қотиб ўтирамыз.

Бобом бир сўз қотмасдан ўрнидан қўзғалади. Елкасига гам юки чўккандай, гавдасини базўр кўтарди ва ҳар кундагидан букчайганроқ ҳолда аста юриб, мачитга хуфтон намозига жўнайд.

Энди бувимнинг фиғони тўғони бузилган дарёдай кўпира бошлаганда отам дарров кесиб ташлайди:

— Бас-бас, бўлди энди, худодан кўр,— дейди жаҳл билан, кейин сал юмшоқроқ оҳангда:— тирикчиликни бир амаллаб ўтказармиз, хафа бўлма, даладан овқат топилади,— дейди кафтига нос тўкиб.

Онам йиғлаб юриб самовар олиб келади, дастурхонда нон бурдаланади. Ҳаммамиз жим, сўзсиз, иштаҳасиз чой ичамиз.

* * *

Эртасига ҳар кунгидан ҳам вақтлик чойга ўтирамыз. Дадам тўрда, хафалигиданми дастурхонга қўл урмайди, оғзида нос, боши қуйи эгилган, жим. Мен дадамга зеҳн солиб, термилиб ўтираман. Соқоли сийрак, юзига ажин туша бошлаган, кўзлари йирик. У ҳар вақт шундай, нос чекиб, хаёлга берилиб, узоқ ўтиришни яхши кўради.

Бобом чойни катта-катта хўплайди, гапирди, ўзи хафа бўлса-да, дадамга насиҳат қилишга тиришади.

Дадам ҳадемай, бедемай, бир нуқтага қараб ўти-
ради.

— Бас, ўтган ишга салават, унут,— дейди бобом йўталиб.— Ҳаракат қил. Тожи ака куни кеча Янгибозордан келди, олдига чиқиб маслаҳат сўра. Кейин Янгибозорга бор, қозоқлар одобли, шафқатли, тоза халқ.

— Тирикчилик дардидаман, менинг ишим, албатта, чўлда тентираш,— тўнғиллайди дадам ва носни чекиб бўлади-да, аччиқ чойдан ичади, кейин индамай кўчага чиқиб кетади.

Бобом узоқ ўтиргандан сўнг: «Уҳ!» деб оғир хўрсинади, ҳассасини дўқиллатиб, аста қадам билан кўчага жўнайди. Каромат опам ҳам нохуш ҳолда жилдини қозикдан олиб, бўйнига осадди, китобининг ёнига яримта нонни тиқиштиради-да, мактабга кетади. Демак, бугун тушда «нонхўрак»ка уйга келмас экан, деб ўйлайман ичимда. У жуда доно қиз, Навоий, Машраб, Ҳофизларни майин, ёқимли овози билан, чиройли оҳанг бериб, жуда равон ўқийди. Мен унинг пинжида жим қулоқ солиб узоқ тинглашни яхши кўраман. Иса акам ҳам Оқмачитдаги мактабга қатнайди. У жуда ювош, бўшгина бола, бугун ҳам жимгина мактабига жўнади.

Онам бояқиш бугун ниҳоят хафа. У ўрта бўйли, ориққина, ранги-боши дурустгина, меҳнаткаш хотин. Уй ишидан жиндак бўш вақти бўлса дарров жиякми, дўппими тикишга ўтиради.

Бугун ҳам онам дастурхонни чаққонгина йиғиштиради-да, иш тикишга ўтиради.

— Дадамнинг дўконини ўғри бўшатиб кетган бўлса, энди дадам Хумсонга бормайдими? Жуда ичим ачишяпти, ойи, гапиринг, дадам ўғрини нимага дарров қидириб топмайди?— сўрайман онамнинг ёнига ўтириб.

— Уғриллар айёр бўлади, ўғлим. Улар тун қоронғи-сида келади-да, бирпасда шиширади-кетади,— дейди онам хафа ҳолда. Чаққон қатим тоғтиб, секин гапира бошлайди ойим. Тоғлар-тошлар, қоялар, учиримлар, улар орасида шарқираб оққан сувлардан гапиради.

— Ёнғоқ, олча, асал — ҳаммаси тоғдан келади, уқдингми? Эшитганман, Хумсон тоғлари жуда баланд, чиройли эмиш, бағрида катта дарё кўпириб оқармиш.

Мен хаёлимда ўзимни тоғлар орасида тасаввур этаман. Эсиз-эсиз Хумсон. Мен дадамнинг ўрнида бўл-

сам ўғрини дарров ушлардим-да, ўхшатиб дўппослаб, молларни чўз дердим, ўғрига.

Ҳовлиқиб гапирганча ўрнимдан туриб кетаман. Ойим жилмайиб кулиб қўяди.

— Боққолчилик яхши ҳунар, ойи. Дўконда ҳамма нарса бўлади: буғдой, арпа, ун, сабзи, пиёз, чой, қанд, ёнғоқ, майиз. Мана Оқмачитда боққол бор-ку, нимани қидирсангиз топасиз ундан. Ўтганимда ҳавасим келади, қанд-қурслари, бирам жийдалари борки... Ҳавасим келиб, қараб ўтаман, биттаям бермайди-я. Дадамнинг дўкониям шундайдир-а, ойи? Дадам ёзда мени олиб бора-ман, деган эди. Эсиз... Хаёлим Хумсонда эди-я!

Ойим ишпечни токчага қўйиб, самоварнинг кулини қоқади-да, гивирлаб, ошхонага кириб кетади. Орқасидан қараб, ойим хафаликдан куйиб кетди, дейман ичимда.

Бир неча кун ўтгандан сўнг дадам Янгибозорга жўнашга тайёрлик кўра бошлайди. Қарз-хавола билан амал-тақал қилиб, чит, тик, тринка олади ва бир саҳар, қоронғида, отда жўнаб кетади.

Бобом ва бувим дуо қилиб йиғлаб қоладилар.

Онам анча тинчиган. У пешинга яқин кичик бобомникига—отасиникига чиқмоқчи бўлиб, мени олдига солади. Онам паранжида, боққоллар ёнидан ўтиб бораёт-сак соқоллари оқ, таниш Сарви боққол секингина эшитилар-эшитилмас «Қурвақа» дейди. Жаҳлим чиққанидан қалтираб кетаман.

— Юр, тез-тез...— дейди онам.

— «Қурвақа» деяпти-ку, ҳар кун мени кўрганда «Қурвақа» дейди,— дейман ойимга ранжиган оҳангда.

— Ҳа, қўявер, эрмак қилади-да, ҳамманинг ҳам шундай бир лақаби бўлади, парво қилма, ҳаммаси ҳазил,— дейди онам.

Бу — бобомнинг лақаби.

Бурчакка етганда жиндак тўхтаيمان. Бу ерда хашак устида қишу ёз бир девона ётади. Соқоллари ўсган, кийимлари жулдур бир кекса девона. Ҳар куни шам ёқиб, гўштсиз қора шўрва қайнатади. Ҳозир эса бир нималар ҳақида хониш билан ваъзхонлик қилмоқда. Бирпас тўхтаб тинглайман. Онам анчагина илгари кетиб қолади.

Мачит олдидан ўтиб кетаётганда яна тўхтаيمان. Мачит минораси баланд, савлатли. Ҳар ўтганимда лаҳ-

загина тўхтаб, миноранинг тагидан бошига қадар бир кўз югуртираман.

Бувимларниқига етамиз, онам орқасига бир қарайди-да, менинг қорамни кўргандан сўнг ичкарига кириб кетади.

Мен ташқарининг тўридаги дўконга кираман. Қаталак дўкончада бобом, икки тоғам, тўртта халфа маҳси тикмоқдалар.

— Э, кел-кел, камнамсан?!— дейди киноя билан шартта-шартта қатим тортиб, бигиз билан маҳси тикаётган Эргаш халфа.

— Ассалом!— дейман ва тўппа-тўғри тўрдаги бобомнинг олдига ўтаман.

Бобом мени қаттиқ қучиб, қўли билан орқамни бирикки қоқди-да, тагин ишга тутинади. Дам тоғаларимга, дам халфаларга бир оз тегажаклик қилгандан кейин ичкарига кириб кетаман.

Торгина ҳовли. Бобом ота-боболаридан қолган чуруқ уйни бузиб, минг машаққат билан янги иморат солган. Кичкина, ниҳоят тор ҳовлида бир нав тузуккина икки уй ва бир айвон. Ҳовлининг бурчида каттакон, йўғон, тарвақайлаб ўсган бир туп олма. Бувим ҳар баҳор дарахт олдига болта кўтариб боради-да: «Кесаман, кесаман сен ўлгурни!» деб пўписа қилади.

Айвонда ойим билан бувим сўзлашиб ўтиришибди.

— Кела қол, болам, кел айланай,— дейди бувим қучоқлаб, икки юзимдан чўлл-чўлл ўлиб.

У савлатли, тўлагина, оппоқ, кўзлари йирик, зийрак ва ширин сўз хотин.

Мен дарров ўйингга тушаман, эрмак ахтара бошлайман. Айвонда гир айланиб, бемалол кезиб юрган мусичаларни қувлайман.

— Бай-бай-бай, шўхсан-э...— дейди онам қўлини силтаб.

Шипга кўзларим тушади:

— Вой, бола очипти, битгасини тушираман, калтак йўқми?— Учоқ бошига, келин ойим олдига югураман.

— Увол-ку, ахир, берманг!— дейди айвонда туриб онам.

Яна дам аммамнинг ғийбати, дам бувимдан шикоят, узоқ битмас-туганмас суҳбатларини давом эттирадилар.

— Юр, укам, машинада тикишни ўргатаман. Бирам машинаки, шатиллатиб тикиб беради. Юр, ўзинг кўр, уч кун бурун горддан тоғанг олиб келди.

Келин ойим мени уйга бошлайди. Олдига тушиб уйга чопаман. Ярақлаган янги машина экан. Келин ойимни нари суриб, машинанинг қулоғини эгаллайман, ўнгу тескари айлантираман, у ёқ-бу ёғини очиб кўраман. Келин ойимнинг жаҳли чиқиб, «тегма, бу нозик нарса» дейди ва ўтириб маҳсиларнинг қўнжиги машинада гул сола бошлайди. Бу янгиликдан ҳам тез зерикаман-да, ташқарига, дўконга югураман.

Бобом пешин намозига кетган, у кўпдан бери мачитнинг ихлосли сўфиси. Унинг баланд, гуриллаган овози минорадан янграб, узоқларга, аллақайларга кетади. Ҳар гал у азон айтarkan, қулоқ солиб тураман-да, «менинг бобом» деб қўяман ўртоқларимга. Бобом бирор кунни канда қилмайди, ҳар кун беш маҳал минорага чиқиб азон айтади.

Мен дўконда бобомнинг йўқлигидан севиnamан-да, дарров кундага мукка тушиб оламан. Қўлимга тушган энг яхши чармларни кўва билан уриб-уриб, бизбизак кесишга киришаман. Лекин бизбизак ўлгурни яхши ўхшата олмайман. Шу чоғ тўсатдан катта тоғам Эгамберди қилмишимни кўриб қолади-да, ранжиб, мени койий бошлайди:

— Э-э, жинни бўлиб қолдингми? Вой-бўй, қиймалаб ташлабсан-ку бутун чармларни, тентак. Жўнаб қол ҳозир, буванг калтаклайди.— Қўлимдан газанни йириб олади-да, қиймаланган чармларни йиғиштиради.

Лекин парвойим йўқ, писанд қилмасдан халфа-шогирдлар билан ҳазиллашиб ўтираман. Бобом пешин намозидан қайтиб, ишга ўтирган ҳамон менинг қилмишларимни сезиб қолади:

— Ия, бу нимаси? Увол-ку, тентак! Озмунча чарми! Жўна кўчага,— бақиради жаҳлдан қизариб.

Мен қовоғимни солиб, хафа ўтираман.

— Бор, сув олиб кел, ширач қорамиз,— дейди бобом юмшаган товуш билан кулимсираб.

Заранг товоқни кўтариб, дарров ичкарига югураман ва физиллаганимча бирпасда зарангни лиммо-лим тўлатиб сув олиб чиқаман.

— Баракалла, хумпар-э, чаққонсан-да ўзинг,— мақтайди мени бобом тукли қулогини жимжилоғи билан қашиб. Халфаларга халақит бермасин дейди шекилли, буюради:—Тур, бир ўйнаб кел!

Кўчага чиққим келмаганидан ғивирлаб уни-буни ўйнаб ўтираман. Катта ва кичик тоғаларим бошларини кўтармай иш тикадилар. Катта тоғам маҳси тикмоқда. У баланд бўйли, қотмадан келган, силнамо, ориққина киши. Кўзлари йирик, қошлари пайваста, мўйлови ўзига ярашган... У беданабоз, беданани жуда яхши кўради ва унинг тилини яхши билади. Ҳар кун пешинда ёки кечқурун Баландмачитга чиқиб ўртоқлари билан самоварда жиндак гаплашиб ўтиради. Усти-боши озода, бошида ҳамиша янги дўппи, белида қўш шоҳи белбоғ — олифтанамо йигит.

Кичик тоғам бўлса паст бўйликкина, мўйловлари сийрак, заиф ва кўримсизгина. У эртадан кечга қадар силжимамай, бирон сўз қотмай, маҳси тикади.

Шогирд ва халфалар беш киши, кўзлари ва қўллари ишда, астагина хиргойи қилишади ёки эрмак учун ундан-бундан, олди-қочди воқеалардан гаплашиб, турмушдан нолиб, турли машаққатлардан зорланиб ўтиришади. Уларнинг қўллари жуда чаққон, бирпасда бизни шартта-шартта тиқиб, ипни у ёқ-бу ёққа қулочлаб, чок тикадилар.

Мана ориқ, қотмагина, силнамо, соқоли жуда сийрак бир халфа секин қўшиқ айтади:

Жон-жон Латифа!..
Гул майдон Латифа,
Шохида ўйнанг, баргида сайранг,
Жон Латифа!..

Унинг овози ёқимли, оҳанги майин, дардли.

— Жуфт бўлсин!— қичқиради биров.

— Баракалла, офарин, устаҳон, қани тагин айтинг, қўшиқнинг конисиз-ку,— дейди лўппигина ёш бир халфа.

Аммо бобомнинг жаҳли чиқиб кетади:

— Э, бас, ишингни қил! Ҳазилнинг ҳам, қўшиқнинг ҳам бир шингили яхши, ортиқчаси ярашмайди, таомил шу!— дейди кескин тарзда.

— Жон ака!— дейди кўримсизгина бир кекса халфа.— Ишни қилиб ўтирибмиз, ишимиз ёмон эмас, аммо зерикамиз, қўшиқ бўлса жонга роҳат, вақт ўтганини, чарчаганимизни билдирмайди, эрмак-да, эрмак...— дейди ранжиган товуш билан бошини ишдан кўтармасдан.

Бобом унга бир ўкраяди-да, қизариб бўкиради:

— Олло де, оллога сиғин!— Кейин юмшоқроқ товуш билан:— Дард кўп, даво йўқ... Эшонга қўл бер, кексайиб қолдинг, қўшиқ сенга чикора!— дейди.

Уй ичи сув қуйгандай жимжит бўлади. Халфа-шогирдлар, тоғаларим жим иш тикадилар, ёлғиз пашшалар ғувиллаб айланади. Уларнинг хиралигидан диққат бўлган шогирдлар гоҳ «аҳ» деб билакларини ёки бўйинларини бир уриб қўядилар.

Жума кунлари халфа ва шогирдлар озод. Каттакичик тоғаларим самоварга чиқиб кетадилар. Аммо бояқиш бобом ишни узмайди. Узи ёлғиз иш тикади. Тўп отарда ишини тугатади-да, таҳорат қилиб, мачитга жўнайди. Оқмачитда жума намозини ўқигандан кейин бизнинг маҳаллага яқин — Мўғул кўчадаги мачитга, эшоннинг олдига боради. Мачитда одам қалин. Ҳофизлар йиғи-сиғи билан ишқий ва сўфиёна ғазаллар ўқишади. Бобом «ху!» деб дарров ўртадаги зикирчиларга қўшилиб, зикр тушиб кетади. Жони-дили билан, астойдил зикр қилади.

Бобом камбағал, зўр-базўр рўзгорини сургаб, тамаддиқ қиларди, кеча-кундуз тинмасдан ишларди, аммо озгина вақт топса, дарров намоз-ибодатга бериларди.

Бир куни бобомнинг устахонасида ўтирсам кир панжигга ўралган, қадди букик, ориқ бир хотин салом бериб киради ва секингина дераза тагига чўкади.

— О, айланай, пирим, меҳрибоним!— дейди кампир бобомга мурожаат этиб.— Ҳузурингизга келдим.

Бобом бошини кўтармасдан алик олади-да, кампирдан сўрайди:

— Ҳа, ишинг қалай, кампир?

Кампир узоқ гапиради, боласининг ишсиз сарсонлигидан ҳасрат қилади, турмушдан зорланади:

— Сизга сиғиниб келдим, айланай уста, ўғлимни ишга олинг, ақлли мўмин-қобил бола...

Бобом индамайди, дўқ-дўқ қилиб шонни уриб қўяди-да, бирпасдан кейин нохуш товуш билан дейди:

— Шум бола. Биламан уни, бир вақт ишлаган. Такаббур, қўрс, пичингни яхши кўрадиган, шилқим бола, тушундингми?

Бир лаҳза кампирнинг нафаси ичига тушиб кетади, кейин ялинчоқ товуш билан гапиради:

— Гапингиз тўғри, уста. Ҳаммаси рост, қандай қилай, ёмон, қўрс бола, ўлгудай ўжар, дилозор. Ўзим ҳам биламан, тақсир. Йўлга солинг. Лекин ақли расо. Одам бўлади, деган умидим бор, тақсир. Ёрдам беринг, яхши-лигингизни сира унутмаймиз, очмиз...— деб пиқ-пиқ йиғлайди кампир ва сўзида яна давом эгади.— Дардимиз кўп, ҳасратимиз кўп; ташқарига бирпасга чиқсангиз жиндак гапим бор эди,— дейди яна ялиниб.

Бобом тўнғиллаб дейди:

— Кампир, халфаларнинг қулоғи бек, айтавер нима гап?

— Фалакнинг дастидан ўлдик, додимизни эшитадиган киши йўқ.

— Бас, бас, ўзи нима гап? Пўсткалласини гапир!— дейди бобом.

Кампир бир он сукут қилади, кейин йиғи аралаш, шивирлаб гапиради:

— Бойвачча ўлгурнинг болаларига, эркатойларига кинна солиш, қоқиш-суқиш учун гоҳо бориб турардим. Келин пича димоғдор бўлса ҳам «келинг, келинг» деб турарди бояқиш. Бир кун у «неварангизни менга беринг, чақалогимни кўтариб юради, кийим-бош қилиб

бераман, овқати шу ердан ўтади», деб ялинди. Ун учга кирган ёшгина попукдай қиз эди. «Хўп, болам!» дедим, суюниб кетдим, жилла бўлмаса қорни тўяди-ку, деб ўйладим. Уйга бориб мақтадим — бой жуда бадавлат, ер-сувлари кўп, дедим. Неварам ҳам суюниб кетди, дарров олдимга солиб, бойнинг ҳовлисига олиб бордим. Болалари кўп, уйи бағ-буғ. Келин гердайиб: «Яхши қилдингиз, буви, неварангиз ёлчиб қолади», деб мақтанди. Мен нодон, гафлат босган бошим, суюниб, дуо қилиб уйга қайтдим. Олти-етти ой ўтди. Неварам бояқиш гоҳ-гоҳ уйга бир зумгина келиб кетарди. «Буви-жон, иш кўп, жуда зерикдим», деб зорланарди. «Ҳечқиси йўқ, ишга пишасан, қорнинг тўқ бўлса бас, чирогим», деб алдаб-сулдаб жўнатардим мен гумроҳ. Лекин бойвачча ўлгур қизга кўз қирини ташлаб юрар экан. «Опоқ қизим, яхши қизим», деб алдаб юрар экан жувонмарг бўлгур.

Халфалар, шивирлашиб, бир-бирини туртиб қўйишади. Улар гапга зимдан қулоқ солар эдилар.

— Бир кун келин ясаниб, болаларини ясантириб онасиникига кетган экан, бойвачча қизни алдапти, аврапти, хуллас ёпишипти. Э, уста, аҳволимиз шу, неварам шумшайиб уйга келиб ўтирипти... Дардимиз беҳисоб. Илоҳим, бойваччаларга ўлим берсин, хонавайрон бўлсин!— хўнграб йиғлаб юборади кампир.

Халфалар, тоғаларим ғазабдан титрайдилар, бобом оқариб кетади.

— Бойваччанг ким? Оти нима аблаҳнинг?— сўрайди бақариб.

— Буни сир сақлайман, уста, мабодо бой билса, тинч қўймайди бизни,— дейди кампир секин товуш билан.

— Бойваччаларни пул қутиртиради. Итваччалар...— бўғилади кекса халфа.

— Турган-битгани ифлослик у аблаҳларнинг,— дейди иккинчи бир халфа.

Бобом узоқ ва оғир сукутдан сўнг кампирни овутади:

— Бас, йиғлама, золимлар кўп, хоинлар кўп, уларнинг шундай номаъқулчиликлари, итликлари бўлиб туради. Кўп кўрганмиз, кўп эшитганмиз бундай воқеаларни. Сабр қил, тангрим ўзи беради уларга жазони!— Бир оз ўйланиб ўтиргандан сўнг, бошини кўтариб сў-

райди:—Хўш, ўғлинг уста Мирҳамиддан кетиб қол-
дими?

— Уришиб қолипти... Йўқ деманг, олинг, тасал-
дуқ!..— тугилиб ялинади кампир.

— Кампир, юбор ўғлингни. Ўзим яхшилаб бир гап-
лашаман. Хўп эзиб, иннакейин ишга оламан аблаҳни.

Кампир узундан-узун дуо қилиб, чурук паранжиси-
нинг этаklarини ерга сургаган ҳолда чиқиб кетади.

Мен анграйиб ўтираман.

* * *

Ҳаво ҳаддан ташқари исиб кетади. Офтоб омонсиз.
Халфалар ва тоғаларим тер қуйиб ишлайдилар, дам
жиққа ҳўл рўмоллари билан елпиниб, дам энгашиб
манглайларидан терни сидирадилар, аммо бобом туш-
кур мунчоқ-мунчоқ тер босса ҳам писанд қилмайди, бе-
малол ишлайди, шартта-шартта чарм қирқади, ишдан
тинмайди.

— Шу тобда, жардаги муздай сувга бир шўнғиб ро-
ҳатланиб чиқсанг!— дейди лўппи халфа.

Бобом бир хўмрайиб қўяди.

Гоҳо маҳалланинг бекорчилари киради. Ундан-бун-
дан гаплашиб, баъзилари эрмак учун маҳсиларни бўяб,
пардозлаб ўтирадилар. Бекорчи камбағаллар кўп. Хал-
фалар, тоғаларим иссиқдан эсанкираган ҳолда сусти-
на ишлаб ўтирганда, тўсатдан кекса халфа сукутни бу-
зади:

— Ҳа, ростдан, бугун сешанба. Эрта чоршанба, бо-
зорга борамиз, хўпми, уста? Маҳсиларни дўндириб
сотамиз-да, салқин самоварда қулинг ўргилсин қаймоқ-
дек нонни жиндай мураббо билан уриб оламиз. Кейин
аччиқ кўк чойни бостириб ичамиз.— Кўсанинг юзига
табассум ёйилади.

— Суф сизга, дўстим!— дейди дарров унга жавобан
иккинчи бир халфа.— Вағилламанг беҳуда, бу гал нав-
бат бизники. Янги олача яхтак ҳам интизор бўлиб
турипти, ясениб биз ҳам бир гал бозорга бориб, гашт
қилайлик... Бизнинг кўнгил ҳам қушдек талпинади.
Уста, хўп денг!— Ялинган оҳанг билан бобомга қарай-
ди.— Бозор яхши-да. Ғалва-ғулва кўп. Одам қалин,
мисоли дарёйи кабир,— дейди халфа.

— Бўлди, бўлди, бас! Ишга қаранглар, бир гап бўлар!— дейди бобом чармдан бошини кўтармай.

Яна уйга оғир, зериктирувчи сукунат чўкади. Кучлокланиб тортилган ипларнинг, кесилган чармларнинг ширтиллагани эшитилади, холос. Ҳамма иссиқдан бўшашиб, жим, ялқовгина ишлайди. Мен кўчага чиқаман. Аллақандай бир аравакаш бир арава қумни кўчага туширади-да, кетиб қолади. Болалар севиниб, олтин каби қумга ёпишамиз.

* * *

Бувим ҳовлига бир парча кигизни ташлаб, қайта-қайта супуради. Ўзи кигиз қоқиш, ҳовли супуриш, сув сепишга ўхшаш ишларни жуда ҳам яхши кўради. Сира тинмайди.

Ундан-бундан, замонанинг турли воқеаларидан, тирикчиликдан гапириб ўтирган бобом аста айвондан туради ва ҳовлига, бувим тайёрлаган салқин жойга ўтириб, тиззаларини уқалайди.

— О!— дейди бобом бошини қимирлатиб.— Умр деган бир лаҳзада сувдай оқди-кетди! Давр ҳам кетди, туям кетди, пулим кетди. Э, бир замонлар бор эди, туяда кайф қилиб, ҳали Чимкентга, ҳали Сайрамга, ҳали қарабсизки, Қарқарага қатнардик. Ўтиб кетди давр. Кўрдим, юрдим, ҳа, Тош омон бўлсин энди, болаларига ўзи бош бўлсин!

Бувим кичкина бир кўрпачани кигизнинг бир четига солади-да, бошидаги эски енгил рўмолини қайтадан боғлаб, қўлидаги бир калава ип билан бобомнинг ёнига ўтиради.

— Ҳа, умр ҳам, давр ҳам кўз очиб юмгунча ўтар экан, кетар экан. Илоҳим, Тошмат омон бўлсин, ўғил-қизлари кўпайсин! Дуойим шу.— Бир он ўйланиб кейин сўзида давом этади.— Лекин жиндай боғ ёки пича кенгина ҳовли йўқ. Шу кафтдай ҳовлида ўтирибмиз...

— Э-э,— дейди бобом ердан кўзларини узмасдан,— қайдаги гапларни бошлайсан. Бутун умр туяда, отда ўтди. Қор, жалаларга қарамасдан тоғу тошларни кездик. Тирикчилик ўнғай эмас, эҳ-эй!.. Лекин от жонивор асл нарса. От тоғда, тошда, даштда одамнинг дўсти, мисоли от билан одамнинг дарди бирдек. Юриб кўрганмиз кўп. От бояқишнинг гўнги хазина. Таппи қилиб

ёқасанми, айниқса деҳқонга гавҳардек бебаҳо. Эшитганман, от гўнги ҳақимларга тилладек зарур эмиш. Лекин биянинг қимизи дориларнинг асили. Қани бўлса, бир шимирсанг! Айниқса от жонивор жангда, улоқда қутуриб кетади. Хаёлимда одамларга қараганда отларда завқ кўп деман-ов! Айниқса, йўрға отларга минганда завққа тўласан, киши. Бургут отларни, йўрға отларни кўрдик хўп. Ҳавасинг келади. Ҳазрат Алининг ҳам бургутдай учқур Дулдул деган отлари бўлган экан.— Бир оз сукутдан кейин бобом давом этади.— Аммо, туя даштда, саҳрода мисоли азим дарё. Чўлда егани чўп, холос. Уч кун, тўрт кун саҳрода юрасиз бир қатра сув йўқ. Жонивор чидайди. Қуёш жаҳаннамдай ёнади, шунга туя чидайди-да. Лекин сутидан қумрон ясайдилар. Тотти яхши бўлади. Хўп кўрдик, хўп ичдик. Кампир, эсингда борми, бирдан туямиз туғиб қўйган эди. Бола-чақа, аёллар чандон хурсанд бўлган эди. Попукдай бўта эди, эсингдами?

— Ҳа, эсимда, бўталоқ бирам кўҳлик, кўзлари катта-катта, мулойим, ёқимли, зийрак эдики, ҳамманинг ҳаваси келарди,— дейди кампир кулиб.— Сутиниям ичганмиз.

Тағин бобом бошлайди гапни. Кўзлари озгина намдай.

— Ҳа, лекин туя минган киши туянинг қадрини, ишининг завқини билади. Э-э ўтди умр, сувдек оқдикетди. Чақмоқдек ярқ этиб ёнди-ю, ўчди.

Бувимнинг энсаси қотади.

—Э, нолиманг сира, шукур қилинг, саксонга кирдингиз. Ошингизни эшадингиз, ёшингизни яшадингиз,— дейди бувим лабини буриб.

Бобом мийиғида кулиб, бармоқлари билан оппоқ соқолини тарайди.

— Сирасини гапираман-да, кампир, невараларнинг тўйини кўрсам дейман.

— Ҳа, кейин невара келин кўрсам дерсиз. Ҳо, жон шундай ширин бўлади қариларга,— дейди кампир пичинг билан.

Бобом эскидан туя минган. Бойларга хизмат қилган. Ҳар хил маталарни, чой ва майизларни ортиб, турли шаҳарларга, ҳатто Орқа, Қарқара каби узоқ жойларга борган. Бобомнинг етти туяси бўлган экан. Қаҳратон қиш кунлари туяларига бир оз дам бераркан.

Маҳалла ва қариндошлар: «Э-э! Сотинг бу туяларни, қиши билан боқасизми?! Ем-хашак деб даҳмаза қилиб юрасизми?! Сотиб юборинг, кўклам келди дегунча бозордан дарров бошқаларни оласиз!..» деб маслаҳат берар эканлар. Аммо бобом ўжар экан: «Йўқ-йўқ! Бўлмаган, бемаъни гапни қилманглар, туяни бузрук дейдилар, азиз нарса, ахир! Хашак, кунжара сероб. Итнияма боқади-ку одамлар, булар туя-ку, бузрук маҳлуқ» дер экан. Бобом кучук, товуқларни ёмон кўрарди. Сира боқмасди уларни.

Молхонамиз кенг-ковул. Бобом чўп-хашак, кунжараларни вақтида кўп қилиб ғамлар экан. Айтишларича, туялари семиз, ялтираб турар экан. Узоқ қиш кунлари бобом куни бўйи уларнинг тагини тозалаб, супуриб, овқат бериб, тўйдириб юраркан. Гоҳ-гоҳ туяларини эслаб, мақтар эди чол. Жуда ҳам яхши кўрар экан туяларини. «Жон ичида сақлардим уларни. Тоғда, тошда юрардим тентираб, аттанг, ўтиб кетди давр...» дерди бобом уларни эслаганда. Менинг отам ҳам ёшлигидан бобом билан бирга туяда юрган экан. Узоқ далалардан гуруч, похол, хашак келтириб, қишда шаҳарда сотишаркан. Бобом жуда қаттиқ қиш совуғида, ёз иссиғида бирон самоварда тўхтаб чой ичишганда, бир чойнак чойни тугатиб: «Тош! Югур самовардан сув оқизиб кел, шамаси яхши, увол-ку, ахир!» дер экан. Отам: «Жинни бўлдими чол, уят-ку...» дер экан ичида ва қовоғини солиб ўрнидан тураркан-да, бобом билмас, чой солиб дамлаб олиб келаркан, кейин самоварчига аста пул ташлаб, туяга миниб кетаркан.

— Бува, ҳаммасини эшитдим. Бизга кичкина бир боғ бўлса,— дейман мен туриб-туриб,— майли қуруқ жой бўлсаям, ўзим шафтолиларни саралаб, гилослар, ўриклар экаман. Кейин яхши, қулинг ўргулсин тоқлар, ўтқазаманки, кўрасиз. Сиз нуқул туяларни гапирасиз, ўтган замонингизни мақтайсиз. Менга туя эмас, боғ керак! Шаҳарнинг иссиғини кўринг, жаҳаннам. Дала яхши-да. Ғир-ғир шамол. Сувлар кўп. Қовун-тарвуз сероб, узумлар кўп.

Бобом кулгидан қотиб қолади.

— Эй, тавба, ўғлим, нима деяпсан ўзинг! Далани мақтайсан-а, ўзим биламан даланинг гаштини, дарди-сар пул йўқ. Боққа пул керак, болам, пул бўлса чангал-

да шўрва. Катта бўлиб, топармон бўлсанг, ўзинг оласан арши аълодай бир боғни.

Мен индамайман, қовоғимни солиб, яна бирпасгина бобом ва бувимнинг гапларига қулоқ соламан ва пайт пойлаб, бобомга ялинаман:

— Гузарга қовун тушди, бирам ширинки, юринг, бува, қовун чиқибди!— Бобомнинг қўлларига ёпишиб сургай бошлайман.

— Э-э, қўй, ўғлим, ҳали пишмаган, сабр қил, пулим ҳам йўқ,— дейди бобом.

— Бас-э, ёмон бўлиб кетибсан, чақа анқонинг тухуми!— дейди бувим жаҳл билан.

Қовоғимни солиб, хафа ҳолда кўчага чиқиб кетаман.

* * *

— Тошга нима бўлди? Тинчликмикан? Соғмикан? Мусофирлик қурсин, илоҳим,— дейди бувим бобомга тикилиб.— Нима қилиб ялпайиб ўтирибсиз?! Туринг ҳозир! Ҳасан ака келибди, учрашинг! — дейди ялинган товуш билан.

Чол тасбиҳни кўрпачага қўйиб, дейди:

— Бордим Ҳасанга...—бир оздан кейин овозини баландроқ қўйиб дейди:— Юрипти-да, саҳрода газбозлик қилиб тентираб...

— Уч ой бўлади кетганига, доми-дарак йўқ, битта-ю битта ўғлим. Бемехрсиз!..— Бувимнинг юзидаги ажинлар кўпайиб кетгандай туюлади менга.

— Билмадим... Хумсондалигида ҳар ўн беш кун фириллаб хабар келиб турарди, чоғи. Янгибозорга борди-ю, жимжит бўлди-қўйди.— Бир оз сукутдан кейин давом этади бобом:— Юргандир-да жазирама саҳроларда бола-чақа, чол-кам-пир, деб. Тирикчилик шундай оғир юк, азобу уқубат бўлади... Чумоли доим ишда, кеча-кундуз меҳнат қилади. Одамлар ҳам бамисоли чумоли... Беш вақт намозингда дуо қилиб ўтиравер. Бизларнинг қўлимиздан шу келади, холос.

Чархни гиз-гиз айлантириб кампир гапиреди:

— Оғир замон бўлди, ҳали сув пули, ҳали ер пули, солиқларнинг сон-саногии йўқ, тирикчилик бир дардисар бўлиб қолди. Бу Некалай жувонмаргнинг халқ билан сира иши йўқ...— Узоқ хўрсинади-да:— Ишқилиб, Тош омон бўлсин...— дейди бувим йиғламсираб.

Бобомнинг ҳам кўзларига жиққа ёш тўлган. Ҳассаси қўлида, букчайиб, Мираҳмад отаникига чиқиб кетади.

Ўйин яхши нарса. Мен юраман тентираб, эрта ҳам, кеч ҳам ўйнаганим-ўйнаган. Уртоқларим жуда-жуда кўп: Қодир, Аъзам, Турғун, Аҳмад, Ҳожиди, Собир... Қодир мўмингина кўринади, аммо жаҳли чиқсами, қўймайди, ёқалашиб кетади. Аҳмад тентакроқ, ошиқбоз, жуда камбағалки... Ҳожининг отаси мардикор, базўр кун кечиради. Лекин қувгина киши. Ўғли ҳам шундайроқ. Собир кичкина-ю, пишиққина. Маҳаллада болалар кўп, лекин бир-бирига ўхшамайди.

Бизга ҳар нарса ўйин: ҳали ошиқ, ҳали арава ўйин, ҳали чиллак, ҳали от бўлиб чопиш, ким ўзиш. Булардан зерикиш йўқ. Ҳар кун неча дафъа қайта-қайта ўйнаймиз.

Мен ҳали мактабга қатнамасам ҳам қуръоннинг айрим кичик оятларини, Машрабнинг баъзи газалларини сувдай биладан. Қаромат опам ўргатган эди менга буларни. «Бирпасда сувдай билиб олдинг-а!» деб яна ўзи ҳайрон бўларди.

Бобом зимдан синчиклаб, разм солиб ўтиради ва узоқ сукутдан кейин онамга қараб дейди:

— Ўғлинг зийрак, Шаҳодат, мулла қиламиз ўғлонни.

— Ҳа, ўқитайлик. Аммо Каром ҳам ўқийверсин, ақли етук қиз. Мана Навоийни, Ҳофизни бирам ўқийдики, сел қилиб юборади. Отин буви ҳам доим ҳаммага Каромни таъриф қилиб юради.

— Уқиган яхши. Қиз бола бировнинг ҳасми. Майли, ўқисин. Мен ўзим омиман. Ҳе, деса, бе, дейман. Тошни жиндайгина ўқитдим, чаласавод у. Неваралар мулла бўлсин, майли ўқисин.— Бобомнинг юзларига табассум ёйилади, кейин хурсандликдан кулиб юборади.

* * *

Отамнинг кетганига олти ой деганда, бир кун оқшомда тўсатдан эшикдан кириб келади. Онам, бувим йиғлаб кўришадилар. Мен секин қучоқлайман. Камгап дадам индамайди.

Бобом кўришиб, қайта-қайта сўрашади:

— Омонмисан, омонмисан, ўғлим?

— Ҳа, юрибмиз саҳрода,— жавоб беради отам қис-қагина.

Бобом қозоқларнинг тирикчилигидан, саҳро ҳаётидан, қўйлар-эчкилардан қанча эзмалаб сўраса-да, отам фақат «ҳа», ёки «йўқ» деб калта жавоб беради, холос.

Бобом бир оз сукут этади, кейин бошини кўтариб сўрайди:

— Қанча турасан?

— Уч кун,— жавоб беради отам кескин равишда.

Бувим йиғи аралаш гапиреди:

— Ой юр, болам; омон юр, қайда бўлсанг ҳам омон бўл, бошинг тошдан бўлсин! Ҳар кун беш вақт намозимда дуо қиламан. Ўғлим, ҳазир бўл. Ёмонлар кўп. Улардан узоқ бўл, ҳамроҳларингга ҳамиша яқин тут ўзингни. Эсон бўл, оллога топширдим сени!..— Йиғлаган ҳолида ўрнидан туриб, ошхонага, оймнинг олдига кетади.

Бошини эгиб хомуш ўтирган бобом ҳар турли ибратли сўзлар билан, отамга насиҳат қила бошлайди:

— Фаним кўп, улар ҳар ерда бор. Яхшига улфат бўл. Қозоқлар билан улфатчилик қил. Қозоқлар одамга меҳрибон, яхшилиқ қиладиган халқ. Қозоқлар билан кўп юрганман. Улар тинчликни яхши кўради,— дейди таъкидлаб бобом.— Қўрслик қилма, мулойим бўл! Би-ламан сени, кўп қўрссан. Гап-гаштакларинг ҳам бор, биламан.

Бетоқатланиб ўтирган отам асабийлашиб дейди:

— Бас, бас, етар!

Заҳардай аччиқ чойни қанд тишлаб тез-тез ҳўплайди-да, ўрнидан туриб, самоварга чиқиб кетади.

Дарров мен ҳам кўчага отиламан.

Октябрь ойи. Ҳавода салқин шабада. Уриқлар, ол-малар, тераклар барги олтинланган... Япроқлар ерда гилам-гилам... Осмон кўм-кўк... Қуёш ёқимли... Ҳавода тўда-тўда булутлар кезади... Боғбонлар шаҳарга кўчиб келганлар.

Кўчада, ҳар вақтдагидай, катталар уришиб-муштла-шиб ошиқ ўйнамоқдалар. Кичкиналар ёнғоқ ўйнайди. Дарров чўнтагимдан бир ҳовуч ёнғоқ олиб, ўйинга ки-риша кетаман.

Эртаси кун отам бозордан қайтганда ярақлаган бир жуфт калишни менга кулимсираб узатади:

— Мана, кий!

Калишни маҳкам кучоқлаб, тиззага қадар тупроққа қорилган оёқларимга ялт этиб қарайман ва дарров бирин-кетин икки оёғимни ариқдаги муздай сувда шапиллатиб чаяман-да, калишларни кийиб оламан.

— Сағал катта-ку?— дейман севинганимдан энтикиб.

— Қиявер, ўғлим, маҳси билан жуда лойиқ келади,— жавоб беради отам юмшоқ товуш билан.

Отилиб ҳовлига кираман-да, ошхонага, ош дамлаётган онам олдига югураман:

— Ойи, ойи, буни қаранг, яхшими? Эртага сўфи бувамга чиқиб,— дейман оёғимдаги калишларни кўрсатиб,— маҳси оламан.

— Буюрсин!.. Ажабми!..— дейди ойим калишларга қараб.

Айвонда дадам кулиб, нималарнидир бобомга гапирди. Дадамнинг бугун кайфи чоғ.

— Қариб қолдим, мазам йўқ, мадорим йўқ... Умр тугаяпти...— дейди бобом хўрсиниб.

— Бақувватсиз, ота, рангингиз яхши.— дейди дадам мулойим товуш билан.

— Э-э. Куч кетди, қувват кетди, болам!— дейди бобом сўзларни бир-бир чертиб.— Ҳа, шундай, путур кетди энди. Зўрға-зўрға намозга бориб келаман, холос! Саксонга кирдим-у, ўтириб қолдим, ўғлим. Тез-тез келиб тур... Уқдингми?

— Тирикчилик-да, қандай қилай, ота?— дейди дадам паришон ҳолда.— На остимдаги отим тинади, на ўзим... Ҳали даштга, чоршанба бозорга, ҳали Шаробхонага, ҳали Турбатга... Ўзим ҳам жон деб тез-тез келиб турардим-у, иложим йўқ. Қарзларим кўп, мана бугун ҳам насияга мол олдим,— дейди отам ерга қараб.

Бобом хаёлга ботиб узоқ жим ўтиргандан кейин, намозга отланади.

Эртаси қоронғида, бақувват йўрға отига миниб, дадам жўнаб кетади.

* * *

Азонда уйғонаман. Ҳамма ёқ оппоқ қор. Паға-паға майин қор осмондан қуйилиб туради, шамолнинг секин,

Бўғиқ гувиллаши эшитилади. Қарғалар «қағ, қағ, қағ» деб, қор ўйинини бошлаб юборган. Улар ҳали қанотларини кенг ёйиб учади, ҳали шод ва мағрур чайқалиб, юмшоқ қор устида юради. Баъзилари сўнғак ғажиб, талашади.

Ойим ва бувим яланг оёқларга кавуш кийган, ғарч-ғурч қор босиб, совуқдан қалтираган ҳолда наматларни, кўрпачаларни уйга, ҳовли юзидаги темир-терсақларни ошхонага ташиб, ҳамма ёқни саранжом-саришта қилишмоқда.

Бошимни ёстиқдан бир узиб, ҳовлини томоша қиламан. Томни, ҳовлини, дарахтларни оппоқ қор буркаган. Севиниб кетаман. Айвон лабида момиқдай қор. Қўлларимни узатиб, ҳовучлайман. Қор нафаси юзларимга яна яқинроқ урилади. Қор совуғи қўлларимни ва ёноқларимни, пешонамни ва бурун учини ялаб турса-да, менга жуда ёқимли туюлади...

Бувим шарт-шарт қилиб, айвоннинг фақат ярмисига пана бўлиб турган чодирни қоқади:

— Тур энди! Ётасанми чўзилиб! Қорни кўряпсанми, бирам чиройли ёғяпти,— дейди ёнимга келиб.

Унинг кўзлари совуқдан ёшланган, буришиқ юзларида табассум...

Осмондан қорнинг қўйилишини, дарахтларнинг момиқдай қор кўмган нозик новдаларини узоқ томоша қилиб ётаман. Бувим жойнамоз устида тасбеҳ ўгириб ўтирибди, аммо буришиқ юзидаги кўтаринки руҳ унинг ҳам хаёлхонасида узоқ умрининг ҳаяжонли хотиралари мавж урганини кўрсатар эди.

Ниҳоят эринибгина ўрнимдан тураман. Нарибери пахталик тўнни кияман-да, чой ичмасдан кўчага югурман. Ҳамма ёқ жимжит. Аста амакимнинг эшигидан қарайман. Қодир кенг ҳовлида қор ўйнаб, қандайдир бир ашулани ғинғиллаб юрибди. Шу тобда мачитдан бобом қайтиб қолади. У совуқдан қалтираб, ҳассасини аранг ушлаб келарди. Бобомга эргашаман. Бобом ҳовлига киради-да, айвондаги иссиқ; жазиллаб турган танчага суқилади.

— Ўтир, кўн совуқ, танчага кир!— дейди бобом.

Оёқларимни танчага тиқиб, бобомнинг пинжига кираман-да, ашула бошлайман:

Қорда қарға чўмилди,
Ички кўзи юмилди,
Бувимнинг қўлидаги
Косов билан қувилди.

Минишга улов бўлса,
Қиш келди, олов бўлса!
Қор қалин, совуқ қаттиқ,
Сергўшт, ёғлиқ палов бўлса!..

Ойим шақиллаб қайнаб турган самоварни олиб келади. Гангур-гунгур билан чой ича бошлаймиз. Дастурхонда ҳар кунги нон, фақат нон. Ёғ ҳам йўқ, сут ҳам йўқ. Сигирни аллақачон сотиб юборганмиз. Қанд ҳам йўқ; туршак ҳам йўқ. «Ҳеч бўлмаганда жийда бўлса-чи», деб ўйлайман ичимда, аммо индамайман. Иса билан Каром опам нари-бери нон чайнаб, бир пиёладан чой ичишади-да, жилдларини бўйинга осиб, мактабга югуришади. Мен ҳам уларга эргашиб кўчага чопаман. Бир гала бола қор тўзитиб ўйнамоқда. Мен ҳам қўшилиб кетаман. Муздай қорни ҳовучларимизда юмалоқлаб, бир-биримизга отамиз. Дам уришиб, дам ярашиб, тўйгунча, чарчагунча ўйнаймиз. Қорнинг эрталабки шиддатли ёғиши тўхтаган, фақат енгилгина учқунламоқда. Қуёш булутлар остидан гоҳо бир лаҳза чиқиб қолса, дарахт новдаларига чиройли ястанган қор учқунланиб кетади.

Ўйиндан зериккандан кейин, болалар ҳаммамиз катта кўчага, гузарга тушамиз. Гузарда қатор ўтириб, қўнғироқларини жаранглатиб ўтган конкаларни, унинг ҳансираб чопган отларини томоша қиламиз. Гузарда одам қалин, яланг оёқ, юпун кийинган, қалтираган одамлар кўп. Боққоллар совуқдан қалтираб, оёқларини зигирдай танчага тиқиб, сабзи тўғраб ўтиришади. Бойваччалар бўлса отда, извошда талтайиб ўтади.

Томларда қор кураганлар кўп. Ҳазиллашиб, тўсатдан болаларнинг бошига томдан кимдир қор ташлаб юборади. Бизнинг елкамизда, бошларимизда қор, томдаги йигитларни ҳазиллашиб сўкамиз.

Баъзан шовқин кўтариб, гаплашиб қўямиз:

— Ҳа, мен яқинда дадам билан конкага тушганман. Маза қилиб узоққа, городга борганмиз... Яна дадам билан тушамиз. Отлари жудаям чопқир,— дейди бир бола.

— Мен конкага сира тушган эмасман, пулимиз йўқ...— дейди яна бир бола.

Тўсатдан қоровул келиб қолади.

— Хўш, нима қилиб турна қатор терилиб ўтириб-санлар?!— бақиради кўзларини хунук олайтириб.

Мен ювош товуш билан жавоб бераман:

— Амаки, қор яхши, томоша қилиб ўтирибмиз.

У ғоят баджаҳл, кўримсизгина, хунук, узун мўйловли, кўзлари ола-кула, тишлари сўйлоқ, бангинамо киши. Биз жуда қўрқамиз ундан. Маҳаллада кичик бир ҳужрада ёлғиз яшайди.

Қўлидаги таёқни кўтариб, пўписа қилади:

— Ҳаромилар! Ҳайда, жўналаринг! Ҳозир ҳуштакни чалиб юбораманки...

Болалар, ҳаммамиз дув этиб қочамиз, бўшгина бир бола, одатдагидек, қоровулнинг қўлига тушади-ю, ҳўнграб йиглаб юборади.

Қуёш булутлардан аллақачон чиқиб олган. Том бўғотларидан, тарновлардан чак-чак сув томади. Томлар туташиб кетган, ҳаммаси бўғот. Онда-сонда тунука том кўринади, бу албатта бойнинг ичкари-ташқари ҳовлиси, деяверинг.

Бизнинг уйда Исадан бошқа қор курайдиган одам йўқ. Бобом ҳассада, кекса, мен бўлсам кичкина. Мактабдан қайтгандан сўнг Иса томга чиқади, эриган қорни зўрға-зўрға ҳовлига ташлайди. Ҳар ташлаганда бир «ух!» деб қўяди. Мен бир белни сургаб, нарвонга чиқаман. Оппоқ қор босган тоғлар яқин кўринади.

— Э-э! Қўй! Белни ташла!— қичқиради томдан Иса.

— Қўшнилардан сўрасам биттасиям курагини бермайди, ҳаммаси, ўзимизга керак, дейди,— дейман нохуш товуш билан, белни ерга отаман-да, бурнимдан келган сувни енгларим билан артаман.

— Туш пастга, фалокат ёмон бўлади-я, туш, том жуда сирғанчиқ!— дейди Иса томдан туриб.

Нарвондан аста, истамасдангина тушаман-да, кўчада бир оз айлангандан кейин Тожи бувимникига чиқаман. Ўспирин ўғли Мўмин қорни кураб, нарвондан тушиб келмоқда.

— Ҳа, оғайни, келинг-келинг, бир чўпчак топиб қўйдим,— дейди Мўмин кулиб.

— Э-э, чўпчак кечаси ярашади,— дейман Мўминга,

— Бўлмаса, сен айт, биз эшитамиз. Эрмак-да, танчада ўтириб маза қилиб эшитамиз,— дейди Мўмин куракни қордан тозалаб, айвоннинг деворига суяб қўяди, кафтларини ишқалаб, танчага тиқилади.

— Хўбам қор тушди-я, бугдойга барака!— дейди менга жой кўрсатиб ва ёнидан кўрпанинг бир четини кўтаради, имлаб.

Иссиқ танчага суқиламан. Тожи бувим, семиз, бақувват кампир, танчага бошини тиқиб, кичкина куракча билан оловни очади. Танча бозиллаб кетади.

— Чўпчакни кечаси айтаман,— дейман Мўминга қараб.

Шу пайт уйдан Мўминнинг акаси Туроб акам чиқиб қолади. У қоп-қора, боши катта, кийим-боши тузуккина, ўн тўққиз-йигирмаларда, эсликкина йигит.

— Э-э, билмайсиз сиз, бу хумпарнинг дарди туршак,— дейди илжайиб.— Лекин шарт шуки, ҳуфтон бўлмаса ҳам чўпчакни айтасиз, кейин туршак сизники.

Мен севишиб кетаман ва дарров кўнаман. Булар боғдор. Кузда боғдан туршак, майиз, шинни ортиб-ортиб келишади. Туршаклари мўл-у, аммо эти данагига ёпишган, бемаза туршак. Шундай бўлса-да, туршак ейман деб Тожи бувимникига тез-тез чиқиб тураман.

— Бир бор экан, бир йўқ экан, бир камбағал йигит бор экан...— Узундан узоқ, қизиқ, ҳамма эшитиб куладиган бир яхши чўпчакни айтаман. Ҳаммалари қотиб-қотиб кулишади, мен бурнимдан бугун кўпроқ оқиб турган сувни тез-тез енгим билан артиб қўяман.

— Қани энди чўзинг туршакни,— дейман чўпчакни тамомлагач, Туроб акага қараб.

— Шошма, яна бир ғалати қизиқ чўпчагинг бор-ку, ўшани айтсанг икки ҳовуч туршак бераман,— дейди Мўмин.

— Йўғ-э, униси эсимдан чиқиб кетган, беринг туршакни,— дейман.

Тожи бувим кулиб дейди:

— Қолганини кечқурун айтади, ваъда шу,— ва семиз гавдасини базўр кўтариб, ўрнидан туради, ҳужрадан буришган, тошдай қаттиқ бир ҳовуч туршакни олиб чиқади-да, телпагимга тўқади.

Нари-бери калишларимни оёғимга илиб, ура қоचаман.

Шу пайтда маҳаллада қандайдир ур-сур, жанжал, тўполон бошланиб кетади. Бундай жанжаллар бизнинг маҳаллада тез-тез бўлиб турар эди. Бизнинг тор, тикилинч хонадонлар бир-бирига сиқилган маҳаллада ҳар бир оиланинг аҳволи, ғам-ғуссаси ҳаммамизга маълум. Турмуш қурғур ниҳоятда оғир. Ҳар кун деярли ҳамманинг қозонида ёвгон хўрда, қора шўрва, аҳён-аҳёнда ярим қадоқ гўшт билан палов дамланса — уйда тўй ҳис қиласиз... Ҳамманинг аҳволи танг, ожизлик, ғариблик, қашшоқлик ҳар бир хонадон, ҳар бир оилага оғир чўккан...

Маъна бизнинг ён қўшнимизда шовқин кўтарилди. Ғаффор ака жанжалнинг боши. Унинг юзи хўроздай қип-қизил, кўзлари айёргина. Тўрва соқоли мошкичири, кенг яғринли, ўрта бўйли киши. Ёзда саҳарлаб, қоронғида бозорга жўнайди, мардикорчилик қилади. Қишда у супургичи. Тоғ-тоғ супургини тайёрлаб, узоқ кечалари мижжа қоқмай зўр ҳафсала билан боғлаб, пешиндан сўнг супургини кенг елкасига ортиб, бозорга кетади. Шу йўсин катта оиласини бир амаллаб боқади. Маҳалламизда биров бўзчи, биров маҳсидўз, биров боққол... Ҳар бир оиланинг ўзига яраша тирикчилиги, битмас-туганмас қийинчилиги, ғами-ҳасрати бор...

Ғаффор аканинг хотини Роҳат келиноий оппоққина, кўзлари ўйноқи, исимликкина жувон. У ҳозир ҳўнг-ҳўнг йиғлаб, нималарнидир куюниб гапирмоқда.

— Э, ҳароми, бас дейман сенга, шаллақи! Хўрдани минг шукур деб ичиб ўтиравер! — вағиллайди Ғаффор ака. — Паловжонни мен ҳам хўп биламан, лекин қани даромад?! Ўзим бўлса, ёзда мардикор, қиш супургичи! Биласан-ку, буни, чулчит?!

Хотини эридан баланд келиб бақиради:

— Ҳа, биламан, тошдан қаттиқлигингни биламан! Пул деганда жонингни берасан. Ҳадеса — қаноат, ҳадеса — қаноат! Улиб кетсин, қаноат бундан ортиқ бўладими?! Қачондан бери қора қозон ўлгур палов кўрмади! Шу бугун куни билан кўз тутдим, гўшт-ёғ кўтариб келармикан деб, болаларга бир сиқим палов қилиб бераманми деб, ер ютгур, имонсиз!..

Болалар чуввос, Ғаффор ака сўкиб вағиллайди.

Қўшниларнинг, айниқса, эркакларнинг бу жанжалга иши йўқ, бепарво. Ҳар кунги машмаша, ҳамма ўрганиб қолган.

— Узлари тиниб қолар,— дейди бувим қўлини силтаб.

Аммо эру хотин жанжали тинмайди, борган сари авж олади. Роҳат келиноий бизнинг ҳовлига ёндош омонат деворга миниб олади-да, қўлини пахса қилиб кичқира бошлайди.

— Роҳат, ҳой Роҳат, бўлди бас! Бу нима деган нарса, уят-ку, ахир, номус қил!—ялинади онам.

— Вой-воей, айланай сиздан, ўлдим-ку, ахир! Кўрдингизми у тўрва соқол ўлгурнинг оғзидан чиқаётган гапларни?!— дейди Роҳат келиноий.

Айвондан бувим чолга гапиреди:

— Уят бўлади, Гаффоржон! Тинчгина ўтириш керак. Ҳаммамиз фақирмиз, ҳаммамиз камбағалмиз, оллога сиғинайлик! Сен ҳам, Роҳат, бас қил, вайсама! Болаларнинг катта бўлсин, ёруғликка чиқиб қоларса, сабр қил!

— Сабр ҳам ўлсин, илоҳим!— дейди Роҳат келиноий ва йиғлаб ахир девордан тушиб кетади.

Гаффор ака яна бир оз уришиб, сўкиб, хуллас, кейин нафаси ўчади.

* * *

Қаҳратон қиш... Изғирин, шамол... Фарч-ғурч қалин қор... Қуёш гоҳ-гоҳ бир кўриниб қўяди. Биз айвондан уйга кўчиб олганмиз. Қабутарлар, чумчуқлар ва мусичалар патларини ҳурпайтириб, совуқдан титраб оч паришон тентирайди. Уларга ачинаман-да, майдалаб, ҳовуч-ҳовуч нонни тўкаман. Баъзан тунда совуқдан қотиб ўлган бир чумчуқни ёки мусичани бувим авайлаб деворнинг тагига кўмиб қўяди.

Бизда тиним йўқ, жиндай қор ўйнаб, данак ўйнаб, ёқалашиб, ярашиб, кун ўтказамиз. Қоп-қора қалин булутлар орасидан мўралаган қуёш сира ҳиситмайди.

Шундай совуқ кунларнинг бирида ҳаммамиз йиғилиб ҳовуз устида, музда тўполон билан сирғанар эдик. Қўққисдан муз устидаги тешикка — ҳуққига бир бола тушиб кетади. Болалар қичқириб, чуввос кўтарамиз. Етти-саккиз ёшларда, пишиққина бола эди. Атрофда катталардан ҳеч ким йўқ. Шовқин-суронимизни ҳайтовур эшитган шекилли — Лаванг Махсум келиб қолади. (У жуда лаванг бўлганидан, биз уни шундай деб атаёмиз).

— Нима гап ўзи?— дейди кўзларини ола-кула қилиб.

— Бола чўкиб кетди!— деймиз ҳаммамиз бир оғиздан.

Лаванг Махсум индамайди, чаққонлик билан чопонини ечиб ирғитади-да, ҳуққидан ҳовузга ўзини ташлайди. Ҳовузнинг тор тешигидан пастга шўнғиб кетади. Ҳаммамиз жим, нафасимиз тўхтагандай, кўзларимизни тешикдан узмай турибмиз. Бирдан Лаванг Махсум болани сувдан ташқарига, муз устига ирғитиб юборади-да, ўзи дир-дир қалтираб ҳовуздан чиқади ва дарров чопонига ўралиб олади. Каттароқ болалар болани кўтариб ҳовуз четига ётқизадилар.

— Тирик! Тирик!..— қичқаришади болалар.

Бирпасда одам йиғилиб қолади. Бир йигит дарров болани кўтариб, бир-икки силкитади. Оғзидан лақ-лақ сув келади. Бола кўзини секин очиб, атрофга қарайди.

— Ишқала, оёқ-қўлини ишқала!— дейди бир чол ҳалиги йигитга.— Тирик, одам бўлади. Онасига олиб боринглар, тезроқ, танчага тиқиб иситсин,— дейди боланинг кўкрагини силаб.

Йигитлардан бири, болани қўлига кўндаланг кўтариб олади. Қўлларини орқасига қўйиб мукчайиб келаётган бир чол бизларга дўқ қилиб дейди:

— Ҳей, болалар, чироқларим, бу ҳовуз жаҳаннамдай чуқур... Эҳтиёт бўлинглар. Ўйнайман десанглар ана, қор кўп,— қўлини кўтариб, ҳовуз ёнидаги майдонга ишорат қилади.— Болаларим, ана кенг майдон, яхмалак отинглар, қор ўйнанглар, қор бобо ясанглар, лекин зинҳор ҳовузга яқин юрманглар.

— Отам тўғри айтяпти. Ҳовуз чуқур. Тушиб қетсак ўламиз худди. Ёзда мумкин, маза қилиб чўмиламиз,— дейди бир бола.

Ҳаммамиз дув этиб, боланинг кетидан эргашамиз.

* * *

Бобом кичкина, зах қоронғи ҳужрасида ўтирибди. Омонатгина, эшиги кичкина совуқ ҳужра. Бобом елкасига қалин пахталик чопонини ташлаган, бошига эски кир телпагини бостириб кийган. Қошлари ўсиқ, соқоли узун, тишлари йўқ. Аллақандай чуқур хаёл оғушида, бошини қуйи солиб, жим ўтирибди.

Оёғим билан аста эшикни итараман, бобомга мош-хўрда олиб кираман.

— Мошхўрда... Қайноққина олинг, бува,— дейман косани узатиб ва танчага тиқиламан.

Бобом ғивирлаб, кўрпача тагидан бир нарса олади-да, менга узатади:

— Ма, ол! Лекин бувинг билмасин, уқдингми?— дейди юзларига табассум ёйилиб.

Бобомнинг қўлидан бир ҳовуч попук ва қанд оламан. Севинганимдан энтикиб кетаман. Бобом ҳам мамнун ҳолда бошини аста қимирлатиб дейди:

— Қалитни топиб, сандиқни секин очдим-да, шу попуқларни сенга деб олдим. Лекин зинҳор бувинг била кўрмасин. Қампир зиқна...— дейди ёғоч қошиқ билан мошхўрдани шопириб.

Бувим уйда йўқ, Лабзакка, аммамникига кетган. Поччам доим бош оғриқ, эчки сўйиб кўчириқ ва худойи қиламиз, деб кеча бувимни олиб кетишган.

Бобом секин-секин нон кавшаб, мошхўрдани ичади, Мен бўлсам попуқларни, қандни курс-курс чайнайман.

Бобом ошни ичиб тугатади, бир-икки кекиради, бирдан ҳиқичоқ тутатади. Ҳиқичоғи босилишини кутаман.

— Бува, гапиринг ўтган замонлардан,— ялинаман қандни чайнаб.

— Ўғлим, тек ўтир, чўпчаклар эсимдан чиқиб кетди, кўп билардим,— дейди бувам соқолларини силаб.

— Айтинг, жон бува, биласиз, сизда жуда чўпчак кўп,— дейман хиралик қилиб.

— Ҳувари ўлмагур, қариб қолдим, билганларим ҳаммаси ёддан кўтарилди-кетди. Ёшлигимда узун-узун чўпчакларни кўп билардим, ҳаммасини унутдим. Ақл-фаросатдан ажраяпман. Чўт қоқиб, ҳисоб-китобни бирпасда боплардим,— дейди бобом йўталиб.

Узоқ сукут этади бобом, балки ўйлаб-ўйлаб, ёдига туширар. «Ўҳў, ўҳў» деб яна қаттиқроқ йўталиб олади-да, секин, сўзларни битта-битта салмоқлаб гапиреди:

— Қани, яхшилаб қулоқ сол! Сенга бир алла айтай. Эсимдан чиқиб кетган-у, лекин эсда қолганини айтаман,— дейди бобом ва оҳангга солиб айта бошлайди:

Тизза бўйи қор кўча,
Бу кеча ойдин кеча.

Ўшни қизга тўй келди,
Думбаси катта қўй келди.

Учоқлар ҳам ўйилди,
Келган қўйлар сўйилди.
Ошни ёғсиз, деманглар,
Бўрдоқи қўй сўйилган,
Уйни совуқ, деманглар,
Ўт қалатиб қўйилган.

Кампирлар қолди айвонда,
Бетин совуқ олмасин.
Чой қайнатинг қумғонда,
Тагин шовқин солмасин.

Қизлар маржон тақишди,
Ўртага ўт ёқишди.
Қизлар бошлади ўйинни,
Қизигдилар тўйини,

Ер-ёр ўйин бошланди,
Қанча кўзлар ёшланди...

Мен қизиқиб, мароқ билан тинглайман.

— Соб бўлди, ўғил!— дейди бобом кулиб.

Мен маҳлиё бўлиб қотиб қоламан.

— Аллангиз яхши экан, яна айтинг!— ялинаман бобомга.

— Эсда қолмаган, бутунлай ҳаммасини унутганман,— дейди-да, бобом яна ўйланиб қолади ва бир ондан сўнг давом этади:— Эртагиё эртаги, эчкиларнинг бўртаги, қирғовул қизил экан, қуйруғи узун экан, кўк музга минган экан, ўрдак сурнайчи экан, ола қарға азончи, қора қарға қозончи, чумчуқ чақимчи экан, тўрғай тўқимчи экан, бўри баковул экан, тулки ясовул; эртагимнинг эри бор, етти кунлик ери бор, етти кунлик ерида думи калта бўри бор. Кунларнинг бирида Тулки кетаётган эди, бир товус думини сетора-сетора қилиб келаверди. Шунда Тулки айтдики: «Эй, Товус, ажаб-ажаб ўйинларинг бор экан, бир яхшилаб ўйнаб бергин». Товус думини сетора-сетора қилиб, ўйинга тушаверди. Тулкининг қорни оч эди, ўйнаб турган пайтида уни ушлаб олди. Бир вақт Товус қараса, Тулкининг авзойи бузуқ, уни ёмоқчи бўлиб турипти. Товус: «Эй, Тулки, нима қиляпсан?» деди. Тулки айтди: «Менинг қорним оч эди, сени егим келиб қолди». Товус: «Хўп майли, ме-

ни егин, лекин кўз олдимда бир фотиҳа ўқиб есанг, ҳеч армоним қолмас эди», деди. Шунда Тулки пичир-пичир қилиб қўлини кўтарди: «Омин оллоҳу акбар» деган эди, Товус Тулкининг олдидан «вар» этиб учди-кетди... Бўлди, тамом! Қарилик ўлгур ёмон экан. Дармоним йўқ, уйқу босгани босган...— Бир оз сукут этади-да, кейин бошини чайқаб дейди:—Лекин жаҳонни хўп кездик. Туя миниб саҳроларда хўп юрдик...

— Бува, айтинг, яна айтинг! Қўшиқни жуда яхши кўраман,— дейман бобомнинг соқолларини силаб.

— Бас, ўғлим! Эсимга тушса эрта-перта айтиб бераман,— дейди бобом қуришиқ қўллари билан пешонамни силаб.

— Хўп, бува, эртага,— дейман бобомнинг фикр тўла кўзларига тикилиб, тиззасини қучоқлайман.

Бобом аста кўзларини юмади-да, аллақандай узоқ бир ҳаёлга кетади.

Баҳор келади. Бирин-кетин ўриклар, шафтолилар, олча-олхўрилар, баҳор ишқи билан бовар, хилма-хил нафис гулларга тантана ила бурканмоқда. Дарахтларнинг бундай фусункор гуллари, кўм-кўк майин япроқлари руҳларни кўтаради, завқларни чайқайди.

Баҳор шамоли бизларга ҳамқур. Бизлар ҳаммамиз томда. Ҳаммамиз варракка ёпишганмиз. Ғир-ғир шамол. Томда майсалар кўркам. Айниқса, ҳаммамизнинг дардимиз, ҳавасимиз «қуроқ»да. Қуроқ бақувват, рангдор қогозлардан қуралиб ясалган зўр, катта варрак. Шундай қуроқлар бўладики, болалар фанор ёқиб учирадилар. Маҳкам билан Мўмин қуроқнинг устаси. Тун қоронғиларида фанорлари юлдуздай чақнаган қуроқлар вангиллаб туради. Мен ҳам болаларга эргашиб, ҳавас билан, урина-урина кичик бир ўргамчик варрак ясайман. Томнинг у бошидан бу бошига югуриб учира бошлайман.

Ҳаво ёқимли. Ғир-ғир майин баҳор шамоли... Қуёш осмонда улуғвор кезади...

Томларда, айниқса, ўтган куз сувоқдан қолган эски томларда, турли майин ўтлар, ҳар хил гуллар кўп. Энди бизнинг ўйин саҳнимиз — том. Томдан-томга ошиб, варрак учирамиз.

Варракдан зерикиб, томдан кўчага ўзимни таппа ташлайман. Бобом бошини эгиб, ўйчан ҳолда, офтобда маза қилиб ўтирибди. Маҳалламизда бир вақтлар бўзчилар кўп бўлган. Ҳозир, улар унча-мунча шоҳи тўқишга бошлаганлар. Тор кўчада тандани ҳар ёқлама тортиб, ёйиб ташлашибди. Танда мураккаб нарса. Чоллар танда ёйганда мен нари силжимайман.

Тўқувчилар танда қурганда бобом четда деворга суяниб, офтобда улар билан суҳбат қилишни севади.

Бобом чўчиб кетади.

— Ҳўвари, томдан ташладинг-а! — дейди ранжиган ҳолда.

Мен кулиб, пинжига тиқиламан. Бобом бир қўли билан мени кучиб, суҳбатини давом эттиради.

— Эрмат, чирогим, шогирдинг кетиб қолдими? Камгап, индамас, мўмингина йигит эди. Гапир!

— Ҳа, кетди. Фарғонага кетди. Газлама кўпайди-ю, ишимиз касод бўлди. Шойи тўқувчилар жуда оз қолди,

онда-сонда... Яқинда мен ҳам ишни йиғиштираман шекилли. Харажатни кўтармайди, ахир.— Новча, элликларга кирган кўса киши тандани тортиб, секин гапиреди.

— Одамларнинг бариси аввал бўз киярди. Аёллар, қизлар ҳаммасининг кийиши бўз эди. Чиг чиқди-ю, бўзчининг иши расво бўлди, гапинг тўғри. Фабрикантлар хўп пулга ботди. Янги-янги товарлар, духобалар, мовутлар, шойилар, ишқилиб алвон-алвон нарсалар чиқди. Замон хўп ўзгарди. Лекин, ўғлим, замон ёмон. Зулм-ваҳшат ошиб кетяпти. Адолат, тўғрилиқ бутунлай битди. Ёлғиз оллонинг ўзига сифинайлик, иним!— дейди бобом тўқувчига.

— Тўғри, отахон, тўғри айтганларингиз. Бечоралар, қашшоқлар зору, тўқлар бўлса айшу ишратда.

Бобом хомуш ҳолда астагина соқолини тутамлаб бўзчига гапиреди:

— Сабр қил, муродингга етасан, ўғлим. Лекин сенга маслаҳатим шуки, ташла бўзчиликни. Ҳунар кўп, замонга монанд бошқа бирорта ҳунарни тут. Иншоолло, омад келиб қолар,— дейди кулиб.

Бўзчи жилмайиб қўяди-да, тандасини тортаверади.

Бобом ҳам бўзчиликни яхши билади. Йигитга етмиш турли ҳунар ҳам оз, деб отаси Ҳасанбой ўргатган экан ёшлигида.

Мен бобомнинг қўлларидан сургаб ялинаман:

— Юринг, бобо, гузарга тушамиз!

— Тентак-эй, юр-юр...— дейди-да, қийналибгина ўрнидан туради. Етаклашиб гузарга жўнаймиз.

* * *

Бобом тоби қочиб, касалманд бўлиб сургалиб юради-да, бирваракай ётиб қолади. Энди у айвондан силжймайди. Баъзан қаддини базўр кўтариб, ёстиққа суюниб офтобда ўтиради.

— Тош келса бўларди. Мазам йўқ, уйқу босади мени, бу ўлимнинг дарағи, куним битганга ўхшайди...— дейди бобом ҳар кун бувимга.

Қўққисдан отам келиб қолади. Бобом хасталигидан шинкоят қилар экан, отам уни овутиб:

— Қўрқманг, яхшисиз, ота, рангингиз яхши, ҳали узоқ яшайсиз...— дейди кулиб.

Аммо ичдан отам хафа. Аммам бўлса ҳамма болачақаларини бошлаб келган. Кўзининг ёши тинмайди.

— Йиғлама қўй, қизим. Улим отадан мерос...— дейди бобом.

Эсимда, гоҳо бобом аммамнинг қизини ва синглим Шафоатни (булар чақалоқ) титроқ қўлларига олиб:

— Омон бўлишсин! Илоҳим омон бўлишсин, мингга кирсинлар!— дерди қайта-қайта ўпиб, кейин оналарига узатар эди.

Мен бобомнинг соқолларини ушлаб, юзларини силаб ёнида ўтираман.

— Уйна. ўйна. болам. ўтираверма. бор. ўртоқларингникига чиқ,— дейди бобом секиң орқамни қоқиб.

Бобом уч кунми, тўрт кунми шундай ётади-да, тўсатдан ўлиб қолади. Мен кўчада эдим. Уйимиздан йиғи чиқади. Чопиб кирсам отам, бувим, онам, аммам бобомнинг бошида йиғлаб ўтиришибди. Отам кўзларини рўмолчаси билан артиб, менга қарайди.

— Югур тезроқ, Каромат опангни мактабдан чақириб кел!— дейди-да, ўзи ҳам шошиб маҳаллага чиқиб кетади.

Дарров бобомнинг бошига амаким, Тожи бувим ва яқин қариндошлар йиғилиб қолишади. Мен мачит томон югураман. Мачитнинг олдида отин бибимизнинг ҳовлиси. У, бақувват кампир, маҳалламизнинг қизларига сабоқ беради. Дарвозадан кенг ҳовлига чопиб кираман, Каромат опамнинг олдида бориб, шивирлайман:

— Улди... бувам ўлиб қолди... Тез юринг!

Каромат опам оқариб кетади, бир он қотиб туради-да, кейин хўнграб йиғлаб юборади. Отин биби пичирлаб, икки қўлини юзига суради, кейин Каромат опамга нимадир дейди. Каромат опам титроқ қўллар билан китобларини шошиб жилдига солади ва жим уйга югурамиз.

Маҳалла, қўни-қўшни, қариндошлар, ҳаммаси бизнинг уйга йиғилган. Пешин вақтида бобомни қабристонга олиб кетадилар. Бешёғочга, Бўржар томонга қараб узоқ юрамиз. Камзул устидан белимга белбор боғлашган, бошимда эскигина дўппи, оёқ ялангман. Қоқилиб-суқилиб, йиғлаб бораман... Қуёшнинг иссиғи авжида, ҳаво дим. Ташналигимдан томоғим қақраган. Бешёғочда, қатта анҳор олдида тўхтаб, сув ичаман. Қабристонга етамиз. Бобомни кўмаётганларида энга-

шиб, қабр ичига қарайман. Даҳшат! Амаким уришиб, четга ҳайдайди мени. Шундай қилиб, бобомни қабрга қўядилар. Кейин қаригина бир қори қуръон ўқиб юборади. Ҳамма сукутда. Сув қуйгандек жимжит. «Бояқиш бобом шу чуқур, қоронғи гўрда қоладими? Ҳозир Мункар-Накир кирса-я!» деб ўйлайман ичимда. Мени титроқ босиб кетади. Катта қабристон оғир сукутда. Бу ер бутунлай бошқа бир дунёдай кўринади менга. Даҳшат, даҳшат! Одамлар ҳаммаси бирдан қўлларини юзларига силаб, фотиҳа ўқийдилар.

Тез юриб, ҳаммамиз қабристондан чиқиб кетамиз.

Бизларни қаршилаганда ойим, аммам, Каромат опам жуда қаттиқ йиғлайдилар. Бувим жим, хомуш ўтиради. Гоҳо кўзларидан бир-икки томчи ёш думалайди.

Оқшом қоронғиси тушмасдан илгарӣ бувим уйнинг бурчагига шам ёқиб қўяди, бобомга бағишлаб қуръон ўқийди. Каромат опам, Иса ҳаммаси бирин-сирин уйга кириб, қуръон ўқиб чиқишади. Мен уйда ёлғиз ўтириб қоламан. Бобом ўргатган қандайдир бир оятни шивирлаб ўқийман. Ҳис билан, кўнгил билан йиғлаб ўқийман. Юрагим қонга тўлгандай бўлади, ҳўнграб йиғлаб юбораман. Ҳисларим тошиб кетади. Бобомнинг ҳар бир сўзини, гапларини ёдлайман. Қалбим ҳам шу уйдайд бўш ва қоронғи. Узоқ вақт жим ўтираман. Оҳиста юриб онам киради.

— Қоронғида нима қилиб ўтирибсан?! Ёмон бўлади-я! Юр!— дейди титроқ товуш билан.

Қўлимдан етаклаб, айвонга олиб чиқади.

* * *

Эрталаб вақтлик тураман-да, шошилиб тезгина кийинаман.

Куз фасли. Дарахтлар машғалдай. Ариқлардаги сувлар шишадай тиниқ. Ҳавода енгил туман. Атир гуллар, кўркам карнай гуллар, хил-хил гулибеор кузнинг биринчи изгиринларини писанд қилмайди.

Ариқ бўйида шошилиб юз-қўлимни ювар эканман, қўлида чойнак билан онам қаршимда тўхтайди.

— Вақтлик турибсан-ку, ётар эдинг ўхлаб,— дейди кулиб.— Самовар қайнади. Ўтириб чой ич. Тўза кўйна-

гингни бераман, тринка камзулингни кийгин, басавлат бўласан. Домланг покизаликни яхши кўради.

Онам ўзи мени кийинтириб, ўзи тиккан янги дўппини меҳр билан бошимга кўндиради. Шошилиб, сабрсизлик билан, нари-бери чой ичаман. Онам бояқиш ўзи чиройли қилиб йўнган янги тахтани қўлимга тутқзади.

— Кўр, яхшими? Домланг алифбени ёзади тахтага,— дейди онам ва бошимдан оёғимга қадар меҳр билан синчиклаб қарайди.

— Дарров ўқийман, бирпасда ёдлаб оламан сабоғимни,— дейман шодликдан энтиккан ҳолда тахтани маҳкам қучиб.

Онам бир сўлкавой пул ва каттакон дастурхонга юмшоқ ёғли кулчаларни тугиб олади. Қўлтиғимда тахта, онамнинг олдига тушиб югураман. Бобомникига кетамиз.

Бобом ҳар кун саҳарлаб ишга тушади. Халфалар, шогирдлар, ҳар иккала тоғам иш билан банд.

— Ассалом!— дейди паранжида, бўсаға олдиди тўхтаб онам. Дастурхонда тугилган кулчаларни, пулни бобомга узагади.— Буваси, Мўсабойни мактабга олиб боринг!

Бобомнинг буришиқ юзи руҳланиб кетади, кўзларида табассум билан:

— Баракалла! Уқисин, ўқисин, мулла бўлсин! Ҳаммамиз саводсиз, омимиз... Балли, ўқисин! Уқиган одам билгич бўлади, олим бўлади, ўқимаганларнинг кўкраги кўр...— дейди-да, шошилиб ишини йиғиштиради.

Тоғаларим халфа, шогирдлар киноя билан кулишади.

— Уқи, ўқи! Лекин, мактабдан сира қоча кўрма, уқдингми, жиян?— дейди Раҳимберди тоғам бошини қимирлатиб.— Шу вақтгача юрардинг лақиллаб, фақат шайтоннинг мардикори эдинг. Бас энди, эси-ҳушинг ўқишда бўлсин!— дейди таъкидлаб.

— Уқирмиди?! Қараб турларинг, икки кунда ғир этиб қочиб келади. Уқиш осонми, ҳазил гап эмас!— дейди пишиллаб чўтир халфа.

— Ундай деманг, амакиси, ўқийди, ақли-ҳуши жойида, зийрак бола,— эътироз билдиради онам нохуш оҳанг билан ва аста юриб ичкарига кириб кетади.

«Нафасинг қурсин, чўтир»— дейман ичимда, товушсиз ва халфага терс бураман юзимни.

— Қани, болам, кетдик! Ҳқишга жазм этдингми, бас, қулоқ солма,— дейди бобом қатъият билан.

Бир лаҳзада мактабга етиб оламиз. Мактаб шу Оқ-мачит маҳалласида, мачитнинг ёнида. Мактаб бир катта хонадан иборат. Бўсагадан кирганим ҳамон юрагим ҳаприқиб, шиг етиб кетади.

— Ассалому алайкум!— ўринларидан дув туриб, бир оғиздан қичқириб салом берадилар бобомга шогирдлар ва чуввос билан қайта ўтирадилар.

Домла бобом билан кўришади.

— Ваалайкум ассалом, келинг-келинг, заифангизникими бу ўғил?— сўрайди бошимдан оёғимга қадар разм солиб.

— Шундай, қизимники,— жавоб беради бобом ва секин домла олдига кулчаларни қўяди, пулни узатади.

Домла ориққина, соқоллари узун, кўзлари йирик ва маъноли, юзи қорамағиз, салласи қатта, савлатли, шижоатли киши. Пулни дарров соат чўнтагига қистирадида, қўлларини кенг ёйиб фотиҳа ўқийди. Бобом ҳам ихлос билан:

— Омин, ўқисин, мулла бўлсин!— дейди қўлларини юзига суртиб.

— Қани, Мусавой ўғлим, ўтир!— Қаршидан жой кўрсатиб, ишора қилади домлам.

Қизариб чўккалайман. Домлам тахтани бир қўли билан тиззасида тутиб, сиёҳ билан ёза бошлайди.

— Хайр, тақсир, уринг-сўкинг, мулла қилинг, эти сизники, сўяги бизники!— Хайрлашиб, қайта-қайта эгилиб қуллуқ қилганча чиқиб кетади бобом.

Домлам бирпасда чиройли хушхат билан тахтага алифбени ёзиб чиқади:

— Алиф, бе, те...— салмоқ билан, чўзиб тантанали оҳанг билан ўқийди домлам.

— Алиф, бе, те...— завқ, мароқ билан қайтариб-қайтариб такрорлайман мен.

— Боракалло! Яхши йигит, бўлади, бас! Анов жойга ўт, ўтир! Сабоқни яхшилаб ёд ол!— дейди домлам тахтани қўлимга тутқазиб.

Уялганимдан довдираб ва туртиниб кичкиналар олдига базўр ўтиб ўтираман.

Мактабда шовқин зўр. Шогирдларнинг ҳаммаси бир варакай қичқириб ўқиганларидан кучли чуввос мактаб хонасидан тошиб, ташқарига янграйди. Катталар ба-

ланд, оҳангли овоз билан қуръондан, Ҳофиздан, Фузулийдан, Навоийдан ўқийдилар. Мен бўлсам кичкиналарга эргашиб, шавқ билан алифбени такрор-такрор ўқийман. Узоқ ўқийман. Ҳориб ҳолдан кетаман. Томоғим қуриб, мени тер босади.

Гоҳо домлам қатор-қатор ўтирган болалар орасидан аста юриб, қамчи билан қарс-қарс болаларни уриб ўтади. Болалар шунда яна баландроқ овоз билан бақириб ўқийдилар. Мен қўрққанымдан қалтираб, тахтани юзимга янада яқинроқ тутиб, берилиб ўқийман. Ниҳоят чарчайман.

Пешин вақти бўлади. Домлам ва болалар озгина қуръон ўқиб, фотиҳа қиладилар. Шогирдлар дув этиб ўринларидан туриб, кўчага югурадилар. Мен ҳам сурон билан кўчага отиламан.

* * *

Ҳар куни бораман мактабга.

Болаларнинг ҳаммаси сабоқларини баробарига қичқириб ўқиганлари учун мактабда ҳаммиша чуввос, шовқин бўлади. Ун етти, ун саккиз ёшдаги йигитчалар кўп. Булар шовқиндан фойдаланиб, бемаза аскиялар айтишга, секин туртишишларга, бир-бирига зимдан мушт кўрсатиб, дўқ қилишларга одатланишган.

Иса ўртоғи билан секин ниманидир гаплашмоқда. Қулоқ соламан, аммо тушуниб бўлмайди. Кейин пайқаб қоламан: улар атайин, бошқалар тушуниб қолмасин деб, ўзларича қўл ишоралари билан сўзлашар эканлар.

Етти-саккиз катта-кичик қори болалар бор. Улар ҳаммиша домлам олдида қироат билан тинмай қуръонни ёд ўқийдилар. Бояқишлар ҳолдан кетиб, томоқлари қирилиб, кўзлари юмуқ, ўқийдилар.

Домлам бир қори болани ёнига яқин ўтқазади.

— Қани, ўқи!— дейди қовоғини солиб.

Бола қироат билан ёддан қуръонни ўқий бошлайди.

— Қола, ямла ют...— дер экан титроқ товуш билан қори бола, домлам шақ этиб шапалоқ билан тушириб қолади. Боланинг қулоқлари ёниб кетади.

— Зери забар қани, нодон?! Тагин қайтар!— қичқиради домлам жаҳлидан қизариб.

Бола қўрқибгина аста туради-да, бир қўли билан юзини ушлаб, қори болалар ёнига ўтади.

Домлам ўзи қироатни яхши билади ва болалардан ҳам тўғри, яхши қироатни талаб этади.

Мен алифбени ўқишдан бир зум тинмайман. Ҳорганимдан ва томоғим қуриганидан, овозим паст ва бўғиқ.

— Хей, Мусавой, бери кел! Қўчқор ўйнаймиз,— дейди секингина бир бола.— Мана, қара, қўчқорим жуда яхши...— Зимдан кўрсатади у бўйра чўпни.

Домладан қўрққанимдан тахтадан кўзларимни узмасдан, секингина жавоб бераман:

— Йўқ, бўлмайти, домлам кўриб қолса уради-я! Менда ҳам қўчқор бор, сеникидан зўр. Кейин кўрсатаман...— дейман ишоралар билан имлаб.

* * *

Мен кичкина шогирдлар билан жуда тез танишиб оламан.

Бизга нуқул катталар сабоқ беради, домланинг биз кичкиналар билан унча иши йўқ. У гоҳо бирортамизни рўпарасига чўккалатиб, ўқитиб тинглайди, холос. Мабо-до, болалардан биттаси ошми, кулчами, патирми олиб келиб қолса борми, домлам жуда мамнун бўлиб, ўзида йўқ севиниб кетади.

— Қани, чироғим Мусавой, бери кел! Алифбени ўргандингми?— сўрайди домлам икки ҳафта ўтгандан кейин.

Тахтани қўлимда тутиб, уялибгина домлам қаршисига ўтираман-да, овозимни баланд қўйганимча, алифбени бошдан-оёқ бирпасда шариллатиб ўқийман.

— Боракалло, лекин озгина бор. Катталарнинг олдига ўтир, ўқитиб қўяди,— дейди домлам, бурнини тортиб, қаттиқ аксириб юборади.

Мен мўйлови чиққан, новча бир шогирд олдига бо-раман.

— Э-э, сенларнинг сабоқларингдан ўлдик-ку!..— дейди у энсаси қотиб.— Йўқол, домлам ўлгур ўзи ўқитсин. Пул олишни билади!— дейди юзини терс буриб.

Мен ялинаман:

— Озгина ўқита қолинг.

— Зерикдим жуда, ҳали ўқи, ҳали ўқит... Ўтир қани, жиндай ўқитаман,— дейди шогирд ҳорғин товуш билан.

Жаҳлим чиқиб кетади.

— Майли, қўявер, ўзим ҳам сувдай биладан...— Бурилиб жойимга ўтираман.

Дарслар ва кунлар шундай давом этади. Болаларга эргашиб, секин-секин мен ҳам шўхлик, бошлайман. «Қўчқор», ёнғоқ, ҳатто пинҳон ошиқ ҳам ўйнаймиз. Мабодо домлам хабар топиб қолдими—оллоҳу акбар—қамчин билан ҳаммамизга, ялписига шақ-шақ солиб ўтади.

Болалар ҳадеб ташқарига югуришади. Ҳожатхона—эрмак, баҳона... Бирпасгина ҳовлида ёйилиб, ҳазиллашиб, кулишиб, ором оламиз. Ҳовлида ҳовуз бор. Эрмак учун аста-аста юз-қўлларимизни ювиб, сувдан ичиб ўтираммиз. Ёки дарров соққами, «ачипти»ми ўйнаб оламиз.

Домлам муғомбир, бунга ҳам қарши чора топа қолади.

Новчадан келган, хушёр, ўқишда зўр бир шогирдни олдига чақиради:

— Сен теракдан бир новда кесиб, яхшилаб йўн!

— Хўп бўлади, устозим, жоним билан!— букилади шогирд қўлини кўксига қўйиб.— Бир марта ҳам буюрган эдингиз. Хўп, иккита хат чўпни яхшилаб йўниб келаман,— дейди ва шошилиб чиқиб кетади.

Ҳаммамиз ҳайрон бўлиб, бирпас жим қотамиз. Кейин шивир-шивир гаплашамиз.

Новча шогирд бирпасда иккита чўпни бошлаб тайёрлаб келади-да, домлам олдига қўяди. Чўплар созлаб шилинган, йўнилган, бир учига ип боғланган.

— Боракалло!— дейди домлам чўпларни қўлига олиб.— Мана хат чўпни кўринглар!— Бизларга кўрсатади.— Агар кимики қистанса, «Домлам, ижозат», дейсиз. Кейин хат чўпни тутқазиб, ижозат бераман.

Хонада оғир сукут чўкади.

— Қани ўқинглар!— буюради домлам хат чўпларни ерга қўйиб.

Шогирдлар шундан кейин ҳовлига чиқишга бир мунча барҳам берадилар. Қистаб қолса, домладан ижозат сўраб, битта чўпни олиб, якка-якка физиллаб чиқиб келамиз. Шу тақлид қаттиқ тартиб олти-етти кун давом этади. Кейин бир кун болалар бош қўшиб, хат чўпни йўқотамиз. Катталардан бири томга ирғитади.

— Ҳе, биладан. Шум болалар кўп. Тур, чиқ ҳовлига, бир жуфт хат чўп ясаб кел!— буюради яна бир шогирдга домлам.

Буниси ҳам икки кунда йўқ бўлади. Домлам асабий-лашади, кайфсиз товуш билан қичқиради:

— Хат чўпни яна йўқотдиларингми? Майли, бас... Ёмонлар бор-да. Биламан ўзим.— Қошларини чимириб бир оз сукут қилади, кейин овозини пасайтириб гапирди:— Болалар, қиличини сургаб қиш келди. Ҳаво бузук, эҳтимол қор ёғар. Ҳамманглар бир сўлкавойдан кўмир пули келтиринглар!

Шув этиб, болалар шивирлаша бошлайди. Домлам товушини юмшатиб, давом этади:

— Хўш... Болалар, чироқларим, яна бўйра пули олиб келинглар... Тупроқ бўлди-ку, бўйралар, уят-ку, ахир! Бўйра пули—уч танга! Ота-оналарингга айтиб, жадаллаб йиғиб келинглар! Муҳлат—бир ҳафта... Қани, ўқишга!— дейди домлам чопонининг этаклари билан тиззасини ўраб.

Етим, камбағал болалар «Нима қиламиз энди?» деб шивирлашади. Дилларимиз ғаш.

Бир оздан кейин домлам қўзғалади. Ун саккиз-йиғирма ёшлардаги муллаёққа кўйлак кийган, ориққина, чўпдай кўр қори йигитчага мурожаат қилиб дейди:

— Сен қараб тур болаларга, пича ишим бор, дарров келаман.

Домламнинг қораси ўчиши билан хонада ур-йиқит, тўполон бошланиб кетади. Бояқиш кўр қори ингичка овози билан минғиллаб қичқиради:

— Қўясанларми, йўқми?! Мана, қамчинни кўринглар! Уқиларинг!— Қори дўқ қилиб кўради, кейин ялинади:— Болалар, инсоф борми?!— қичқиради йиғламсираган овоз билан.

Болалар парво қилишмайди, ўзаро турли ишоралар билан имлашиб, қорини масхара қилиб кулишади. Шовқин-тўполон авжга чиқади. Жанг бўлади. Кичкиналар гоҳ қўл ушлашиб, аргимчоқ бўламиз, гоҳ дўнгалак ўйнаймиз. Катталар сўкишиб, ёқалашиб кетади. Қорилар ҳам ўринларидан туриб кетган. Биттасини ўласи қилиб ўришади. Курашга, муштлашга уста зўр йигитлар бор. Бир тўда болалар ҳовлига чиқиб, «ачипти» ўйнашга киришади. Шу вақт қўққисдан ҳовлига домла кириб келади. Дув этиб, ҳаммамиз хонага югурамиз. Жойларимизга ўтириб, дарров сабоқларимизга ёлишамиз. Хона ичи куюқ чанг, бўйралар бурда-бурда.

Домла жим, ғазаби ичида, кўрпачага ўтиради.

— Тақсир!— қалтираб, нақ миёвлагандай шикоят бошлайди кўр қори.— Уришдим, бақирдим... Ҳеч илож топмадим... Кўрман, нима қилай, болаларни эплай олмадим, биронтаси қулоқ солмайди гапимга...

Домла жуда хафа бўлади.

— Оч деразани! — буюради биттасига. — Бай-бай-бай! Епирай, чангни...— Аҳа-аҳалаб, узоқ йўталиб олади, қизариб қичқиради:— Дарсларингни ўқинглар, бад-бахтлар!— Қўлига қатъият билан қамчинни тутади, аммо негадир ҳеч кимни урмайди.

* * *

Домлам кўкрак чўнтагидан соатини чиқариб қарайди:

— Дарс битди, болалар!— дейди.— Сен, сен, сен...— кўрсатгич бармоғи билан ишора қилади ўнта болани танлаб,— кийиниб, озода бўлиб келинглари. Бир беморга чиллаёсин ўқиймиз. Зиёфат қуюқ,— жилмаяди домлам.

Қисқагина қуръон ўқиб, ҳаммамизни озод қилади.

Уйга келишим билан онамга ялинаман.

— Домлам, кўмир пули, бўйра пули, деди, ҳозир топасиз.

— Вой, ўлақолай жинни бўлдингми? Ҳе йўқ, бе йўқ— пул нимаси?!— Айвонда дўппи тикиб ўтирган онам ранжиган товуш билан уриша бошлайди.— Жиннимисан?! Ҳали бўйра пули, ҳали кўмир пули, қамчи пули... Домланг ўлгур нима қилади пулни?!-

— Топасиз! Бўлмаса домлам эртага мактабга киритмайди,— дейман қатъий равишда.

— Нима деяпсан?!— вағиллайди уй ичидан туриб бувим.— Домланг ўлгур зиқна, очкўз, ҳадеса — пул, ҳадеса — пул. Пул ясапманми мен? Узи ўлгур бой, отли, уловли, ҳеч пулга тўймайди. Домланг тўқлардан, пулдорлардан олсин кўмир пулини! Отанг бояқиш, бечора ёлғиз ўғлим аҳён-аҳёнда уч-тўрт сўмни зўрға-зўрға жамғариб юборади...— зорлана бошлайди кўрпачани ямаб ўтирган бувим.

На бувимнинг, на онамнинг эътирозини писанд қиламан, аввалгидан баландроқ дўқ билан, жаҳл билан онамга қичқираман:

— Эрталаб вақтлиқ чўзасиз пулни, бўлмаса мактаб-га бормайман!

Шу пайт эшикдан кириб келган Иса менинг хархашамни пайқайди шекилли:

— Нима шовқин соласан? Домла бир ҳафта муҳлат берди-ку, бир гап бўлар ахир!— дейди жилдини қозиққа илиб.

— Бу бизнинг икки оёғимизни бир этикка тиқиб хуноб қиляпти. Ҳолимиз оғир, қўлимиз қисқа...— дейди онам хўрсиниб кайфсиз товуш билан.— Кўрармиз, беш-ўн кун сабр қил! Балки пул келар дадангдан.

Шу вақт қўққисдан маҳаллада тўполон кўтарилиб қолади. Кўчага югураман. Узун Сара билан Қалта Сара деган кампирлар хўрозга ўхшаб авжи жангда эди. Буларнинг уйлари яқин, кўчанинг икки юзида, эшиклари қаршима-қарши. Ҳозир ҳар бири ўз эшигида, бир-бирини сўз билан юлмоқда.

Кампирлар овсин. Лекин бир-бирига меҳрибон эмас, ниҳоят ғаш. Эрларининг муносабатлари ҳам шундай, оға-инига сира ўхшамайди.

Мен томоша қиламан. Жанг авжида.

— Бу икки лўли кампир зерикишган шекилли, яна жанг бошлашипти, — дейди ўтиб кетаётган бир йигит кўзини қисиб.

Секин-секин ҳовлилардан аёллар, болалар чиқишади.

Узун Сара — баланд бўйли, дўриллаган овозли кампир. Лекин Қалта Сара паст бўйли, заифгина, пакангина ва калитдай буришиқ юзи бор, тишлари йўқ, бедаво бир заҳар кампир.

— Ҳо!— дейди Қалта Сара икки қўлини белига тираб.— Биладан, сиз ўлгурнинг бутун кирдикорингизни. Эшитдим бир жойдан, тўйга борибсиз, казо-казоларникида яна маддоҳлик қилгандирсиз... Уч кун дом-дараксиз йўқолиб кетдингиз! Яна кериласиз-а?! Уятсиз, тоатибодат билан уйда ўтирсангиз ўлармидингиз?! Чарх йигир, пахта сава, иш озми! Ҳали эшонникига, ҳали тўйга, ҳали азага! Шаллақи, ўлим берсин худойим сенга!..

— Бемаъни, тирриқ кампир!— юлинади Узун Сара.— Епирай, бу ер ютгурнинг вағиллаганини қаранглар-а! Ҳа, ўлгур, қулоқ сол, эшон оймларнинг ҳузурида хизматда эдим. Тўрт даҳадан катта-катта обрўйли хотинлар келди, бечора-фақир хотинлар ҳам йиғилди, зикр

Бўлди, буни эшит, номусулмон ўлгур! Қайтишда бирпасгина, муборак бўлсин, деб ўртоғимникига бошимни суқиб чиқдим.— Йиғилган маҳалла хотинларига қараб давом этади гапни:— Тўям ўлсин, совуққина бўлди. Челақдан қуйгандай бирам жала қуйдики, қочдим...— Овсинига қарайди:— Кимдан эшита колдинг, сен паканафитна?! Илоҳим чақимчилар ўлсин-а! Сенинг нима ишинг бор? Юрдим ялло қилиб, қўлингдан келса кишанлаб қўй! Чидасанг шу, чидамасанг бурнингни тишла!..

— Ҳим...— дейди Қалта Сара аламига чидамаганидан депсиниб.— Эшонларнинг тувоғини ялаб юрдим, денг! Уйда ўтириб иш қил! Дўппи тик! Худонинг берган куни тентирайсан, лақиллаб юрганинг юрган! Сенга зикрни ким қўйибди, садқайи зикр кет! Исқирт! Исқирт, чўри ўлгур!..

Маҳаллани бошига кўтариб Узун Сара бўкиради:

— Сенга ўлимни берсин, сассиқ кампир!!!

Томоша қилиб турган маҳалла хотинлари ялина бошлайдилар:

— Уят ахир, бўлди энди, бас! Бир гапдан сиз қола қолинг, овозингиз Оқмачитда-я, бас қилинг!— дейди бир хотин Узун Сарага.

Навбат Қалта Сарага ўтади, у яна вағиллай бошлайди.

— Бўлди энди, ойи, уялтириб ўлдирдингиз-ку, шунчаям шармандалик бўладими?!— Сургайди ичкарига Қалта Сарани келини.

Аммо келин бас келолмайди. Икки Сара бир соат ортиғи билан кўп олишадилар. Бу ҳар кунги аҳвол бўлгани учун эрларининг иши йўқ эди. «Икки кампирнинг тилини яна бурга чақиптими!..» деб қиҳиллаб кулиб, ўтиб кетади чоллардан бири.

Бувим секин ойимга шивирлайди:

— У дунёда ҳам жаннатнинг бир эшигидан икки кундош кирармиш-у, лекин икки овсин кирмасмиш, билдингми, Шаҳодат!..

Қалта Сара, Узун Сара хўп уришиб чарчагандан кейин жим бўлишади.

* * *

Домлам бир кун тўсатдан мени чақириб, қаршисига ўтқазади:

— Қани ўқи! Сабоғингни ўрганиб бўлдингми?

— Сувдай биламан, тақсир!— жавоб бераман шошилиб.

Ҳарфларнинг бирига қараб, бирига қарамасдан, тўхтовсиз шариллатиб ўқиб бераман. Мен энди алифбени шундай ўрганиб олганманки, агар уйқудан уйғотиб сўрасалар ҳам ҳаммасини ёддан айтиб бера оламан.

— Боракалло, ўғлим, офарин! Дуруст, дуруст. Алифбе тамом бўлди. Эртага ҳафтияк билан бирга яхши ёғли патирлар, бир сўлкавой пул олиб келасиз, йигитча, уқдингизми?— дейди домлам кулимсираб.

— Хўп, тақсир,— дейман бошимни қимирлатиб.

Мактабдан чиққандан сўнг чопаман. Бирор жойда тўхтамасдан ғизиллаганимча уйга келаман. Домламнинг гапларини, ҳаммасини ойимга айтиб бераман.

— Ҳа, тузук...— дейди онам ҳам севишиб, ҳам ичдан ух тортиб.— Чиқим, чиқим... Дадангдан дом-дарак йўқ. Жиякнинг пули овқатга етсинми, домлагами?!

Ҳақиқатан, ҳали Иса, ҳали Каромат опам, домлага патир ёки палов, деб ҳиқиллаб турар эдилар, энди қаторга мен ҳам кўшилдим.

— Албатта бугун патир ёпасиз, жон ойи, кейин... кейин бир сўм пул берасиз,— ялинаман онамга.

Эртаси эмас, индинга бир дастурхон кумирлайдиган ёғли патир ва уч танга пул кўтариб домлага олиб бераман.

— Боракалло! Утир, чироғим, ўтир! Патир олиб келдингми? Э, боракалло. Тузук,— дейди тангаларни чўнтакка солиб.

Шу чоқ яна бир шогирд бир дастурхон ёғли кулча, бир тоғора қайноқ палов, дўппи ва «Сўфи Оллоёр» кўтариб келади. У бир бойнинг арзандаси, эркаси.

Домлам ўзида йўқ севишиб кетади. Дарров паловни, кулчаларни, мен келтирган патирларни шогирдлардан бирортасига буюриб, уйига жўнатиб турганида, тўсатдан қалин бир ошнаси келиб қолади.

— Келинг, келинг, марҳамат! Қайнанангиз суяр экан, қани ҳовлига, ош еймиз!— дейди домлам дўстига.

Ошнаси жилмайиб, қуллуқ қилади. Биргалашиб болюхонага йўл оладилар.

Одатдаги гап, домланинг қораси ўчдими, дарров тўполон-да!

— Туш ўртага, сен, сен! Кўрамиз ким зўр!— буюради зўрлардан биттаси.

Эндигина мўйловлари кўринган, келишган икки йигитча нақ хўрозлардай патир-путур ёқалашиб кетади. Кураш зўр бўлади. О, даҳшат! Эшак-курсилар синган, оғиз-бурунлар қон!..

Яна янги-янги ботирлар ўртага тушади. Хўп қизиқ кураш бўлади.

— Бўлди-бўлди, бас! Домлам!— қичқиради овози дўриллаб, бир йўгон шогирд.

Бировининг пешонаси ёрилган, бировининг бурни қонанган, харс-хурс билан, бурунларини тортиб, курашчилар жойларига ўтиришади.

Уй чанг, тўзон... Ҳаммамиз ҳаяжонда.

— Бетинг қон-ку, бадбахт?— сўрайди домлам бир шогирддан. Кейин тўсатдан синган курсиларни кўриб қолади-да, кўзлари олайиб кетади.— Эшак синипти-ку?! Кимнинг иши бу? Қани ўртага тушсин!— Домлам ғазаб билан қизариб, қўлига қамчи олади.

Домлам болаларнинг бошими, елкасими, юзими, кўзими писанд қилмай, қамчи билан бир-икки дафъа қарсиллатиб саваб ўтади. Қамчининг зарбидан бировлар пиқ-пиқ йиғлайди, бировлар пинагини бузмай бўзрайиб қотиб туради, бировлар эса қўрққанидан икки қўли билан юз-кўзини яширади.

Қамчи шартта узилади.

— Мана, қамчи ҳам эскирипти,— дейди домлам қамчини четга улоқтириб.— Эртага ҳамманг бир тангадан олиб келасанлар. Янги қамчи оламиз!— жаҳл аралаш бақиради домлам.

— Хўп, тасқир!— дейишади қамчидан оловдай ёнган елкаларини, юзларини ишқалаб болалар.

— Қани, ўқиларинг!— буюради домлам, ўтириб нафасини ростлагандан кейин.

Ўқиш шовқини бошланиб кетади...

* * *

Мактаб жаҳаннам каби туюлади. Ҳар соат, ҳар дақиқа «озод» сўзига интизормиз. Ҳаммаси пуч гап, фақат «вазава-вазава»... Мактабдан чиққанимизда енгил тортиб, уйга югурамиз. Нарибери овқатланиб, кўчага ўйинга йиғиламиз.

Қишда баъзан кучук уриштириб ўйнашни ҳам одат қилганмиз. Кучукларнинг бири оғзи-бурни қон бўлиб қочади, шунда биз тинамиз. Шўхмиз.

Оёқларимизда эски калиш, йиртиқ кавуш, баъзиларимиз ҳатто яланг оёқ. Ҳали йиқитиб, ҳали юмалаб курашамиз. Бошлар ғурра бўлгунча, бурундан қон келгунча муштлашамиз...

Йўқолган кучугимизни излаб, мачит ҳовлисидаги кичкина хароб бир уйга бошимизни суқамиз. Бу — тобут турадиган уй. Бунда Усмон пари совуқдан қочиб, тобутда ётади. Шарпадай ориқ, чўпчакдаги жинлар каби, индамас бир киши. Биз чўчиб кетамиз, дув этиб ура қочамиз.

— Ёпирай, жинми?— сўрайди қўрқувдан қалтираб бир бола.

— Ҳей, бу Усмон пари. Дадам айтдики, у бояқиш бир замон битта қизнинг ишқида девона бўлиб қолган экан,— дейди Аъзам.

— Ишқ шундай ёмон-да,— дейди маҳмадона Турғун.

— Тўғри, Усмон пари — девона. У ҳамиша, ёзу қиш тобутда ётади. Расул ака бор-ку? Шунинг бир туғишган укаси бўлади. Билдиларингми?! Ҳа, пари қизларнинг ошиғи эмиш...— дейди Аҳмад.

Болалар Усмон пари ҳақида турли воқеаларни гапирётганда, бирдан ёнимизда унинг ўзи пайдо бўлиб қолади. Қип яланғоч танига эски, кир, жулдур, юпун бир чопон кийган. На иштони бор, на кўйлагини! Оёқ яланг. Бошида ифлос, исқирт бир дўппи, ранги ҳам, гули ҳам билинмайди.

Ҳаммамиз дув этиб, ҳар томонга қочамиз.

Усмон пари очликданми, совуқданми юролмайди. Қаловлаб аста чайқалган ҳолда амакимнинг эшигига етиб, деворга суянади. Қалтираган қўли билан эшик ҳалқасини ушлаб, тақ-тақ қоқади:

— Очман, нон беринг...— дейди аллақандай титроқ бўғиқ товуш билан.

Аччиқ, изғиринли шамол эсар эди...

* * *

Баҳор келади. Гул мавсуми бошланиб кетади. Дарахтларда гул, болаларнинг дўпиларига лолалар қис-тирилган. Саватларда уюм-уюм гунафшалар. Ҳамма ёқ гул! Гул!.. Баҳор фаслининг завқи бошқача...

Қўққисдан осмонни Булут қоплайди-да, челақ-челақ сув қуяди. Хўп ёғади... Лаҳза ўтмасдан, эрка қуёш жилмайиб чиқиб келади. Ҳамма ёқ ярқираб кетади... Олча-лар, гилослар, олмалар, шафтолилар ҳаммаси авжи гулда...

Саҳарлаб мардикорлар, яланг оёқ, елкаларида ярақлатиб пешланган катта кетмонлар, бозорга, ишга чопадилар...

Бизлар пахталик чопонларни, тўнларни, йиртиқ-ямоқ калиш-кавушларни отганмиз. Енгил кийинганмиз, ҳаммиша оёқлар яланг...

Ҳамма ёқда баҳор! Баҳор нашъаси кўнгилларга ҳам кириб олган... Оёқлар тош боғлангандек, мактаб томон базўр юради, лекин мактабдан «Озод!» деганда, қушдай енгил учамиз.

Азондан ўқиш. Пешин Ёўлганда домлам кичкиналарга—бизларга жавоб беради. Катталар пешиндан кейин яна мактабга қайтиб, хат машқ қиладилар.

Мен ҳануз ҳафтияк ўқийман. Ҳафтияк, ниҳоят зериктиргич бир нарса. Ҳадеб «вазава-вазава»ни жавраб ўтирганим-ўтирган...

Ҳар пайшанба шогирдлар домлага кулча, патир, бөйваччалар пул келтириши одат.

Айниқса, шу куни ўқиш тугагини сабрсизлик билан кутамиз. Кўзларимиз осмонга, қуёшга кўпроқ термилади. «Озод!»га қулоқлар, кўнгиллар интизор...

* * *

Мана момақалдироқ ҳавони янгротиб юборади. Ҳалигина тиниқ ярқираб турган ҳавони бир онда қоп-қора булутлар буркаб олади. Ойим пахтадай оппоқ ювган кирларини арқондан йиғиб ҳам улгурмайди. Ёмғир шаррослаб қуяди.

Бувим айвонда ихлос билан тасбеҳ ўгириб ўтирибди:

— Алҳамдулилло! Оби раҳмат Ёу!— дейди, кўзларини осмондан узмайди, буришиқ юзларида кўтаринки руҳ...— Оби раҳмат бу, оллога шукур, қурғоқчилик эди, жала қуйди. Буғдой, арпа битди де! Оллонинг иши бу!— тушунтиради менга.

Айвон четида, оёқларимни тарновдан шарқираб келган сувга тутиб, ўйнаб ўтираман.

Қарсиллаган чақмоқларга қараб: «Худо булут ичида юрганмикан? Қандай экан?» деб ўйлайман ичимда.

Қоп-қора, гўё ерга ясланадигандай оғир, даҳшатли булутлар. Тахминан тўрт соат жала қуяди. Ариқлардан сув тошиб кетади. Тарновлардан сув шарақлаб қуйиб туради. Унда-мунда чақмоқлар, олов қиличдай ярқираб кетади...

Жала тинади. Қоп-қора булутлар аста сургалиб, тоғ томон юради. Булутларнинг тўкилиб кетаётганидан, ҳануз ёғиб бораётганини ўйлайман. Бир вақт. Зобом тушунтирган...

Ўқтин-ўқтин узоқда момақалди роқнинг қарсиллагани эшитилади, чақмоқ кўринади.

Ажойиб фасл! Дарахтлар нафис кўм-кўк япроқлар билан ясаниб олган! Табиатнинг гўзаллиги кўнгиллارга қуюлади...

* * *

— Ойи, уч кундан кейин домлам билан далага чиқамиз. Наврўз!— дейман севинганимдан юрагим ҳаприқиб.— Домлам, яхши кийиниб келинглар, деди.

— А, ростданми?— дейди онам кулиб.— Яхшилаб ювиниб, борингни киясан-да.

Бир оз сукутдан кейин ерга қараб дейман:

— Ойи, домлам, икки сўм пул олиб келинглар, деб буюрди...

Секин бошимни кўтараман, онамнинг юзидаги севинч, табассум бирдан йўқолган, лекин у зўраки илжаяди:

— Домланг тушкур аломат-да... Хўп, пул берай, лекин бир сўм сенга, бир сўм Исага. Қандоқ қилай берардим... йўқчилик...

— Нима гап тагин?— сўрайди бувим.

Онам тушунтиргандан кейин кампирнинг фигони ошади:

— Домланг ҳам ўлсин илоҳим! Еб тўймас, айёр ўлгур, ҳар хил наъма чиқаради-я!— минғиллаб қарғай бошлайди бувим.

— Ойим беради пулни, сиздан сўраяпманми?— дўқ қиламан кампирга.— Баҳор чоғи, наврўз яқинлашяпти, ўйнаб келамиз. Сиздақа кампирлар ўтирсин уйда!..

— Бас, бас! Ҳаддингдан ошма! Ўзингдан каттанинг дилини оғритма, ёмон бўлади-я!— дейди онам менга ранжиган оҳангда, кейин бувимга мурожаат қилиб:—

Ҳаммага келган байрам, ҳамма болалар ҳам боради-да, битта буларми?— дейди ялинган юмшоқ товуш билан.

Жума. Бировлар яхши, бировлар ўрта, бировлар ҳар кунги эски, ямоқ бўлса ҳам ювилган, озода кийимда... Ҳар ким ўз ҳолича ясанган. Домла бошлиқ йўлга тушамиз. Пиёла, чойнак ва бозордан гўшт, мой, гуруч, нон, майиз—ҳаммаси олинган. Буларни домланинг ўртоғи бир қари чол аравага ортиб олиб кетади.

Йўл-йўлакай бир неча гузар учрайди. Жума куни бўлганидан самоварларда одам қалин. Гузарларда қатор боққоллар. Отнон, печенье, парварда... Кўзлар ўйнайди. Лекин бойваччаларга маза, улар унда-мунда тўхтаб, отнон чайнайди...

Далага, Камолонга пиёда юриб, чарчаб, ахир етамиз. Ҳамма ёқ кўм-кўк, азим дарахтлар кўп. Чиройли қадимги мачит атрофида авлиёларнинг катта-катта қабрлари. Домлам тагин қуръондан бошлайди. Қори болалар кўзларини юмиб, чайқалиб, қироат билан ўқийдилар. Шу тарзда мачитда узоқ қуръон ўқилади. Қоринлар очликдан ачишиб кетади.

— Болалар! Боринглар, самовар қайнагунча ўйнаб келинглар, дала кенг, сувлар кўп. Яйраглар, ўғилларим,— дейди домлам майин оҳангда.

Ҳаммамиз дув этиб, шовқин-тўполон билан мачитдан чиқамиз. Бировлар дарров чиллак, копток ўйнагани тушади, бировлар сайр қилиб кетади. Мен эса, бир тўда болалар билан қоронғи, даҳшатли ғорларни кеза бошлайман.

Бир ғорда оғир сукутда бир киши ўтирибди. Соқоли ўсиқ, кўзлари ёнган, дарвишнамо. Иккинчи ғорда яланғоч бир чол, устида ёлғиз кир иштон холос. Унинг ҳам соқоли ўсган, кўзлари юмуқ, ёнида кир сопол товоқ! Чурқ этмай, бутун дунёни унутгандай жим, маҳлиё ўтирибди. Биз нафасимизни ютиб, аста турамыз. Лекин чол шарпамизни сезади шекилли, бир хўмрайди, авзойи хунук бузилиб кетади. Ура қочамиз.

Далани айланамиз. Ҳаво мусаффо. Уриқларда довуччалар гиж-гиж, гилослар ҳали ғўра. Кўп юрамыз, лекин қорин очлигидан домлам олдига шошиламыз. Самовар шарқираб қайнамоқда. Домлам ва чол ҳаммамизни ўтқазиб, биттадан нон, бир сиқимдан қурт еган кир майиз улашади.

Чойдан кейин домлам бир тўда катта шогирдларга имлаб ишора қилади. Болалар бирдан тиниқ, янграган баланд товуш билан Навоийдан, Хўжа Ҳофиздан ёд ўқий бошлайдилар. Кетма-кет бир неча ғазалларни ўқиб, кейин Фузулийга ўтадилар:

Гунчасин гул булбулин қатлина пайкон айламиш,
Булбул очилган гули юзина қалқон айламиш.
Гул арусин сулҳ учун булбул никоҳ этмиш магар,
Ўзини ёшил будоғ ичинда пинҳон айламиш.
Гунча пайконини тез этмаклик учун шохи гул
Жисмини бошдан аёга мисли сухон айламиш.
Даҳр аро гар бир синиқ девор кўрсанг, ўйла бил:
Ул Сулаймон мулкидирким, чарх вайрон айламиш.
Эй Фузулий, меҳрина олданма чархин гардиши,
Кўкка етурмиш вале хок ила яксон айламиш.

Яна бошқа бир ғазални бошлайдилар:

Най кими ҳардамки, базми васлини ёд айларам,
То нафас вордир қуру жисмимда, фарёд айларам.
Рўзи ҳижрондир севин, эй муръи руҳим ким, бугун
Бу қафасдан ман сани албатта озод айларам.
Ваҳм эдиб то солмая сан моҳа меҳрин ҳечким,
Кима этсам зулму жаврингдан анга дод айларам...

Ғазал ниҳоят таъсирли. Айниқса, уч-тўрт боланинг овози жуда ёқимли, оҳангдор. Ҳаммамиз жим гинглаймиз. Мен сел бўлиб, эриб кетаман. Фузулийнинг шеърларини севаман. Шеърлари нафис. Ўзим гул ва маҳбуб ҳақида гўзал шеърларини биламан. Олам ўргатган. Кичкиналар билан мен ҳам секин-секин катталарга эргашаман. Музыка йўқ, чилдирма, дутор, танбур йўқ, аммо шеър бор, қўшиқ бор! Фақат ёш, тиниқ товуш билан, оҳанг билан шеърларга кўнгилга етиб борадиган музыка берамиз, жон берамиз!.. Домлам чолғуни сира ёқтирмайди: «Гуноҳ, турган-битгани гуноҳи азим. Зинҳор-зинҳор қўлингизга чолғу ушламанг!» деб уқтирарди, танбиҳларди.

— Бас, етар! Боракалло, етар!— дейди домлам болаларга ва чолга мурожаат этиб:— Вақт бўлди, пир, мунча эридингиз?! Ошга олов ёқинг!— дейди кинояли кулиб чолга.

Чол кўзлари юмуқ, бошини қуйи солиб ўтирарди.

— Бай-бай-бай! Фузулий ажойиб шоир-да!— дейди ва оёқларини ишқалаб ўрнидан туради.

Биз яна далани айлангани чиқиб кетамиз. Тўда-тўда тарқалиб тоза кезамиз. Баҳор. Ҳар хил гуллар кўп. Қучоғимни тўлатиб, гул тераман. Ҳориб мачитга қайтганимизда палов тайёр экан. Гўшти, ёғи оз бўлса ҳам палов! Сопол лаганларга сузилган ошни маза қилиб, иштаҳа билан ошай бошлаймиз. Лекин тўймаймиз... Қорни жуда очиққан.

Намозгар яқинлашган, домлам қуръон бошлайди.

— Тагин-а!— шивирлашади болалар.

Фотиҳадан сўнг ҳаммамиз дув қўзғалиб, йўлга тушамиз.

* * *

Июнь ойи. Иссиқ. Ҳаво ловуллайти...

Бодринг, ҳандалак сероб. Кўксултон, гилос, олча-нинг авжи пишган вақти. Лекин пул қани... Ҳовлимизда яхшики якка туп ўрик бор. Ғуж-ғуж қилган. Бугун ҳовлимизга кўланка солган катта дарахт. Ўрикка сув югуриб йилтираганидан бошлаб, Каромат опам, Иса ва мен ея бошлаймиз. Тагин бир туп олма бор, лекин заҳардай нордон.

Бугун бувим эрталабдан отланади. Аммамникига бормоқчи. Мен ҳам бувимга эргашмоқчиман, шунинг учун ҳар кунгидай мактабга шошиш йўқ. Болаларнинг кўпи боққа кўчган, мактабда шогирдлар оз. Нега бизнинг бир парча боғимиз йўқ, деб куйинаман ичдан.

— Мактабга бор! — дейди онам.

— Борақолсин, Шаҳодат бону, бола бояқиш ўйнаб келар. Ҳамма боғда, тоғда, бу бечора қон бўлиб кетдику...— паранжисини ёпиниб дейди бувим.

«Бугун бувим жудаям меҳрибон?» деб ўйлайман ичимда, севинганимдан унинг олдига тушиб югураман.

Бувим кўчада ҳар бир учраган хотин билан тўхтаб кўришади, гаплашади. «Қатдан келяпсиз? Бозорданми? Дўппиларнинг нархи қандай? Яхши фойда қилдингизми?» деб, зерикмасдан иги-жигини суриштиради. Тузукроқ бир иморат учраса, албатта тўхтайти. Менга қараб: «Кўркамгина, пишиққина экан» деб томоша қилади.

Бир оз юргандан кейин каттакон анҳор бўйига чиқамиз. Серманзара сув бўйидан ўтамиз, Сув бўйлаб обжу-

возлар, тегирмонлар. Унда-бунда тўдаланиб ўрдаклар сузади. Дарров тўхтайман-да, сув лабига ўтириб, ўрдакларга тега бошлайман. Улар дув этиб, сувнинг ўртасига қочишади. Ўрдаклар гўзал, айниқса гажак думлари, бошларини сувга тикиб, чиройли ўйнайдилар. Гажакларини келинлар қулоқларига қистирганини кўрганман...

— Вой, шум-эй, ҳазир бўл, тойиб кетасан-а!— қичқиради ваҳима билан бувим.

Кампир икковимиз унда-мунда тўхтаб, жар бўйлаб борамиз. Бувим ҳам менга ўхшаш, тегирмон ва обжувозларни томоша қилишни яхши кўради. Сувнинг устига ташланган яккачўлга етганда, югурганимча ёғочнинг ярмисига бориб, сувнинг қоқ ўртасида тўхтайман. Сузиб келаётган ўрдакларнинг йўлини тўсаман. Ёғочга миниб оламан-да, оёқ-қўлларимни ишга солиб, «Киш-киш-киш!» дейман. Сув гувиллаб, пишқириб оқмоқда. Бувимнинг ранги ўчиб, қалтираб кетади.

— Омонат, қил кўприк-а! Қўрқмайсан, шумтака, дарров ўт бу ёққа! Иккинчи сени меҳмонга олиб юрмайман...— ранжиб қичқиради бувим.

Ҳақиқатан кўприк омонат. Битта чурук ёғоч холос! Одамлар аҳён-аҳёнда ноилж ўтади. Болалар бўлса шўхликдан, ўйин қилиб, эрмак қилиб, ўтадилар. Сувнинг пишқиришига назар соламан, юрагимга ваҳима тушади. Секин қиргоққа ўтаман.

— Эсинг қурсин, ҳеч ақл кирмади-кирмади сенга. Даданг келсин, чақаман!— дейди койиниб бувим.— Ўрдакларнинг эгаси кўриб қолсин, ўхшатиб калтаклайди сени,— дейди бошини қимирлатиб.

— Гажакларидан бир дона Қаромат опамга олай деган эдим-да, — дейман жиддий тусда бувимга.

— Ҳм,— дейди холос бувим, энсаси қотиб кетади.— Тез-тез юр, алла-палла бўлиб қолди-я!— қошини чимириб дейди бувим.

Тегирмонларнинг олдида тўда-тўда эшаклар. Одамлар эшакларга бугдой, сўк ортиб келади ва ун, талқон қилиб кетади. Бир-икки тегирмонга секин бошимни тикиб чиқаман. Тегирмон шовқин. Ичида бошдан-оёқ оппоқ унга беланган одамлар. Улар сувнинг гувиллашидан бир-бирларининг сўзларини базўр эшитадилар.

Поччам обжувознинг бошида эди. Соқоллари ўсган, уст-боши чанг-тўзон. Бизни кўриши билан:

— Э, жиян, кел-кел!— дейди ва бувим билан кўришган ҳамон, одатдагидек шикоятни бошлайди.— Мазаси йўқ бошимнинг. Кеча-кундуз мия оғриқман.

— Доим аҳволингиз шу!— дейди бувим энсаси қотиб.— Уқитинг, ирим-сиримини қилинг, тайибга кўрининг!— дейди ва поччамнинг жавобини кутмасдан ичкарига кириб кетади.

Дув этиб, майда-чуйда чурвақа болалар бувимни ўраб олади. Ҳаммаси кир, ифлос, увада. Аммам тутундан йўтала-йўтала катта қозон остига ҳадеб қамиш тиқмоқда. Аммам хафа, ҳорғин ҳолда бувим билан кўришади ва пишиллаб қовирилиб турган сўк тўла катта қозон бошига боради.

— Ҳамиша ишинг шу! Сўк, сўк! Уладиган бўлдинг!— — дейди куйиниб бувим.

Мең ҳам чўғдай бозиллаб турган сўкнинг тепасига бо-раман. Уни ҳовучлаб бўлмайди, иссиқ. Қамишни тутам-тутам ўчоққа тиқа бошлайман.

Аммам ва бувим қозон бошида чўққайишади. Эзмаланишиб ҳасратни бошлайдилар.

Эшикдан кириб келган поччамнинг жаҳли чиқиб, кўзлари олайиб кетади.

— Куйиб кетди-ку!— қичқиради бўғилиб ва чопиб келиб сўкни катта капкир билан шошиб-пишиб ола бошлайди.

Энди мен сўкдан зерикаман. Секин ташқарига, об-жувозга югураман.

Поччам қўш обжувозни ижарага олган. Бири боғлиқ турибди: анов бири бўлса, гурс-гурс қилиб, ерни ларзага солиб тариқ оқламоқда. Бир оз жим қотиб, обжувознинг ишини томоша қиламан. Сув даҳшатли пишқириб гувил-лайди. Кейин секин атрофга разм соламан. Бурчакда синиқ, куя босган чироқ, тумшуғи синиқ чойнак, чега-ланган ифлос бир пиёла... Яرمىси тақир эски пўстак, яғири чиққан кир чопон.

Секин обжувознинг бошида айланиб юраман. Бўш обжувознинг ёнига ўтиб, ёғочини бўшатсам бирдан шақиллаб юриб кетади. Қўрққанимдан қалтираб шошиб қоламан. Қандай тўхтагишни билмайман, бўш обжувоз гурс-гурс уради. Ғизиллаганимча уйга югураман:

— Почча!— қичқираман энтикиб.— Тез юринг ҳозир, обжувоз юриб кетди!

Бувим билан аммам ванг бўлиб қоладилар.

— Э, тентак!— дейди поччам ташқарига югуриб.— Тақилгансан-да, ўзига жон битиптими?!

Мен индамайман, поччамнинг орқасидан чопаман. Поччам ҳеч қийналмай, бирпасда жувозни тўхтатади.

— Йўқол!— дейди қўпол, қўрс товуши билан тўнғилаб.— У азиз нарса-я, бунга яқин юриш учун ҳунар керак, тилини билиш керак,— дейди бир оз юмшаб.

Обжувоз атрофида, тегирмонлардаги каби чумчуқлар, мусичалар сероб. Мен энди уларни қувлашга тутинаман. Қўққисдан бир тўда болалар пайдо бўлишади-да, нари-бери ечиниб, кийимларини четга отганча кетма-кет сувга шўнғийдилар. Қулоч ташлаб, роса маза қилиб сузишади. Кейин атрофдаги катта тол, қайрағочларнинг шохига чиқиб, гуппа-гуппа сувга калла ташлайдилар. Сувнинг тагида анча вақт йўқ бўлиб кетадилар-да, узоқдан қалқиб чиқадилар. Жуда ҳавасим келади. «Чўмилсаммикан?» деб ўйлайман. Лекин сузишни билмаганим учун қўрқаман, рост, болалардан уяламан. Эрмак қилиб, оёқларимни сувда шапиллатиб ўтираман. Сув бўйида кезаман. Толларнинг новдалари эгилиб сувга тегай-тегай дейди. Ҳамма ёқ кўм-кўк майса. Кўкка қараб ётаман. Маза!..

Тўсатдан поччамнинг товушини эшитаман.

— Эй, фалокат босиб новга тушиб кетма! Бас, уйга бор!— дейди-да, тагин жувоз ичига кириб кетади.

Аммам куя босган пачоқ самоварни олиб кириб, дастурхон ёзади. Бурда-бурда қаттиқ нонларни эски бир патнисда кўтариб келади.

Ҳовлида шохлари тарвақайлаб ўсган қари, йўғон якка бир тут бор.

— Бу йил тутимиз ҳаддан ташқари кўп қилди. Кутдик, кутдик келмадинглар... Озгина шинни қайнатдик. Қарай-чи, қолдикан?

Аммам бояқиш югуриб ҳужрага киради-да, бир пиёлада озгина шинни кўтариб чиқади.

— Жуда ширин шинни-я?— дейман нон ботириб.

Пастаккина қоронғи уй, тўкилиб турган айвон, ёнида кўмир тўкадиган кичкина тор ҳужра. Шинни билан чой ичиб, дастурхон йиғилгандан кейин томга чиқаман. Атрофда қўшнилари кўп. Томлар бир-бирига туташиб кетган. Уйнаб юраман. Бир вақт кўчада бир тўда халқ юзга кириб ўлган бир кампирни кўтариб кетаётганини кўраман. Бунга томда ўйнаб юрган болалар айтишади.

Қарилар, болалар, ёшлар жуда кўп. Қирқ-элликка яқин ёш болалар тўн кийган, беллари боғлиқ, «бувим»лаб йиғлаб бормоқдалар.

Томма-том сакраб, аммамнинг ҳовлисига энгашаман.

— Буви, буви! Юзга кирган кампир ўлипти!.. Олиб кетишяпти. Одам қалин!..— дейман қичқириб.

— А, нима деяпти ўзи, ким ўлипти?— сўрайди бувим.

— Чопинг эшикка! Кўрасиз, табаррук кампир эмиш,— дейман бувимга.

Аммам ўчоқ бошида гивирлаб нимадир қилмоқда, бошини кўтариб бувимга дейди:

— Бояқиш жуда табаррук кампир, бир юз учга кирган. Гоҳо ёнимга чиқиб, гаплашиб ўтирарди. Кампир пишиқ эди. Ҳоздай, тикка юрарди. Невара-эваралари кўп, ачиб ётипти.

— Вой бечора, худо раҳмат қилсин! Ҳаммамизга унинг ёшини берсин!— дейди бувим қўлларини юзига суртиб.

Аммам ҳам нималарнидир пичирлаб фотиҳа қилади.

— Сиз мингга кирасиз, ҳали отдайсиз, буви!— дейман.

Қуни билан томма-том кезиб, хўп ўйнайман. Кечқурун ҳалимдай юмшоқ мошкичири еб, бувим иккаламиз уйга жўнаймиз.

* * *

Қўлида гардиш ва жиягини кўтариб Роҳат келиноий эшикдан киради-да, тўғри айвонга, оймнинг ёнига ўтириб ишини бошлайди.

— Уртоқжон, якка ўзим хуноб бўлиб кетдим. Ҳасратлашиб, бирга тикайлик, деб чиқдим.

Онам хурсанд бўлиб гапиради:

— Вой, яхши қилибсиз, ўзим ҳам зерикиб ўтирган эдим. Ҳеч ким йўқ, ойм ҳам зерикиб, қаёққадир, билмадим, Урин бувиникигами чиқиб кетдилар,— дейди ипакни қатимлаб.

Роҳат келиноий бигиз билан чаққон ва пишиқ жияк тўқийди. У жияк тўқишга жуда уста. Одатдагидек, дарров эридан ҳасрат бошлайди. Эрмаги шу — эри. Дам йиғлаб, дам кулиб ишлайди.

— Сабр қилинг,— жиякка гул тикиб, дейди онам.— Уғил, қизларингиз ўссин, эҳтимол, ажаб эмас, бахти-

нгиз очилиб, ёруғликка чиқиб қоларсиз. Худойим ярла-қаса, бирпасда толе келади. Кейин фақирликдан, ғур-батдан халос бўласиз... Фақат толеда бутун гап!

— Э-э, қўйинг! Толе ўлсин! Бутун умр фақирмиз. Отам, онамдан, боболаримдан тортиб фақирман...— дейди хўрсиниб Роҳат келинойи.

Шу тарзда икки қўшни, икки ўртоқ бири жияк тўқийди, бири жиякка гул тикади. Гоҳ ўтган-кетгандан, қўни-қўшни, маҳалла-куй орасидаги воқеалардан сўзлашишади. Суҳбат узилмайди.

Эшикдан Қаромат опам паранжида келиб киради. Унинг энди бўйи чўзилган, катта қизлар қаторида.

Шу пайт яна бир қўшни кампир киради. Сергап, билимдон, гапга чечан кампир.

— Шаҳодатой, зерикиб бирпасга чиқдим олдингизга. Қунам исиб кетяпти.— Нима гап ўзи, хўпам чиройли ўтирибсизлар? Каромой, жиндай Машрабдан ўқинг. Барака топгур, худойим яхши куёвлар буюрсин!— дейди кампир кулиб.

Қаромат опам қизариб юзини терс буради.

— Қўйинг-э, иш тикаман,— дейди токчадан иш печини олиб опам.

Кампир хиралик қилиб, қайта-қайта қистайди. Унга Роҳат келинойи қўшилади:

— Бо, мунча ноз қилмасанг, отинча?! Уқишни билмайман-да, бўлмаса сенга ялинармидим?..

— Ҳа, ўқий қол, Қаром,— дейди онам, кейин секин кулиб қўшиб қўяди:— Ҳикматли, маъноли гапларидан топиб-топиб ўқигин!

Қаромат опам ўн икки, ўн уч ёшларда қадди келишган, истараси иссиқ, жуда кўркли қиз. Ғазалларни ёқимли овозига чиройли оҳанг бериб, равон ўқийди. Эринибгина ўрнидан туради-да, токчадан Машрабни, Фузулийни олади, жойлашиб ўтиради ва кўзларини сузиб, завқ-мароқ билан берилиб ўқий бошлайди:

Машраб сени деб, кечди жаҳондан,

Бошини қўйди остоналарга.

Эй, майфурушим, бир коса май бер!

Ваҳдат майидан ичколи келдим.

— Ҳай-ҳай-ҳай! Барака топ, отин қиз! Машрабнинг ғазаллари сел қилиб юборади одамни... Эриб кетдим-эй..

Машраб ажойиб қаландарнамо киши,— дейди йиғлам-сираган товуш билан кампир.

Каромат опам насрни ўқиганда, баъзан тўхтаб кулимсирайди ва уятли гапларни ташлаб ўқийди.

— Сидирғасига ўқийвер, бу нимаси, бизлар ҳам эшитайлик, шайтон қиз!— дейди Роҳат келинойи.

— Йўқ, ўқимайман Машрабни, Фузулий яхши,— дейди опам қизариб.

— Машрабнинг ғазаллари кўп ҳикматли,— дейди кампир бошига қимирлатиб.— У катта дарвиш, оллонинг ошиғи! Олло деб дунёнинг айши-ишратидан кечган. Овозингдан ўргилай, ўқи, ўзим қоқиндиқ!— дейди кампир Каромат опамнинг орқасини қоқиб.

Опам ўқий бошлайди:

Паришон ҳолинг ўлдим, сўрмадинг ҳоли паришоним,
Ғамингдан дарда душдим, қилмадинг тадбири дармоним,
На дерсан, рўзгорим бўйлами кечсин, гўзал хоним?
Гўзим, жоним, афандим, севдигим, давлатлу султоним...

— Оҳ-оҳ-оҳ, шундай шоирларнинг садағаси бўлсанг арзийди,— дейди Роҳат келинойи кўзларининг ёшини артиб.

— Фузулийнинг ўзи ошиқликда жигари кабоб бўлган, дейдилар. Унинг ошиқона ғазаллари одамнинг юрагини эритиб, маст қилиб юборади,— дейди кампир юмилган кўзларини очиб.

— Фузулий отин ойсининг қизига қаттиқ ошиқ экан, лекин васлига етолмай, бутун умр ҳижронда ўтган эмиш. Унинг ғазаларидаги ўт, ҳасрат шундан... Эшитганман...— дейди онам.

Мен айвоннинг четида чивик йўнганимча опамнинг ўқишига жим қулоқ солиб ўтираман. Ссваман Фузулийни.

— Югур, Мусавой, Шайхантовурга бориб кел. Ипагим соб бўлиб қолди,— буюради онам менга.

— Ҳа, хўп, пулни чўзинг,— дейман ўрнимдан туриб.

Онам ҳар хил керак ипаклардан намуна беради ва бир сўм пулни рўмолчага тугиб таъкидлайди:

— Маҳкам ушла, пулга ҳазир бўл, йўқотиб қўйма, уқдингми?

Кўчага югураман.

Кўчада Аъзам хипчиндан от миниб, ўйнаб юрган экан.

— Шайхантовурга борамиз, шуям ўйинми? Қўй-э!— дейман жиддий тусда.

— Зерикканимдан эрмак қилиб юрибман-да, юр,— дейди Аъзам хипчинни бир четга отиб.

• Аъзам менга тенгдош. Икковимиз қалин ўртоқ, дўстмиз.

Оқмачит кўчасидан жадал юриб, Шайхантовурга жўнаймиз. Йўлда унда-бунда тўда-тўда учраган болалар олдида тўхтаб, уларнинг ўйинларини томоша қиламиз-да, тагин чопамиз.

Шайхантовурга етганда бир ариқ олдида тўхтади Аъзам.

— Бирпас ўтир!— дейди сув бўйига ўтириб.

Юзимизнинг терини этакларимизга артамиз, икки кўлимиз билан сувни ҳовучлаб тўйиб-тўйиб ичамиз. Мадраса атрофида асрлар умр кўрган қадим чинорлар, қуюқ кўләнкали қайрағочлар кўп. Дарахтлар салқинида тўда-тўда шогирдлар аллақандай масалалар устида таллашиб қизгин баҳс юргизмоқдалар. Атрофда кайфлари тарақ нашавон, кўкнори, бангилар ҳам оз эмас.

— Ҳозир бир иш қиламиз, жим!..— дейди бир дарахт орқасига пусиб Аъзам.

— Қандай иш?— сўрайман тоқатсизлик билан Аъзамдан.

— Секингина кесак ташлаймиз кўкнориларга. Чўчиб бир ирғиб тушишади. Қараб тур, жуда қизиқ бўлади.

Секин пусиб туриб, мен ва Аъзам биттадан кесак отамиз. Кайфи зўр кўкнорилар бирдан чўчиб, аланглашади. Икковимиз жимгина куламиз. Ингичка, қил бўйинларини чўзиб кўкнорилар у ёқ-бу ёққа қарашади. Сап-сарик силнамо киши чайқалиб ўрнидан туради.

— Эй, кимди? Кайфим учиб кетди-я...— дейди ва гандираклаб бир-икки қадам ташлайди.

— Келяпти, тур қочамиз!..— шивирлайман-да Аъзамга, қочаман.

Шу пайтда кўкнори Аъзамни тутиб олади. Аъзам оқариб кетади.

— Йўқ, биз эмас,— дейди қалтираб.

— Ҳароми валад!— дейди кўкнори Аъзамнинг елкасидан ушлаган ҳолда бир силтаб.— Кесакни ғир-ғир отдинг, энди туя кўрдингми — йўқ, бия кўрдингми — йўқ!.. Аблаҳ, жигингни эзиб қўяман!

Мен тикка кўкнорининг олдига бораман.

— Амакижон! Қўйворинг!— деб ялинаман.— Рост, биз оддик, лекин сизга эмас, қушларга отган эдик... Ана қаранг, дарахтларда қуш кўп экан.

— Эй кўкнори, қўйвор! Дилларини оғритма гўдакларнинг!— қичқиради самоварда ўтирганлардан биров. Самоварда одам қалин.

Кўкнорининг ғазабдан кўзлари бежо. Кўзининг оқиға қадар сарғайиб кетган, туманли хира кўзлари хунук олаяди. Аъзамни бир силтаб ташлайди-да, пастак қоронғи ҳужрага кириб йўқолади.

Тура қочамиз. Қатор атторлар ва базвозлар. Уларнинг дўконлари кичик-кичик ва бир-бирига ёндашган. Икковимиз ҳар бир дўкоё олдида молларини томоша қила-қила, най ва коптоқларнинг нархи-навосини сурштириб, харидору дўкондорларнинг узоқ тортишма савдосига қулоқ солиб юра-юра кичик бир дўконча олдида тўхтаймиз.

Аттор — мулойим; камтар, сариққина келган, узун соқолли киши.

— Амаки, ассалому алайкум!— дейман бир сўм пулни ва намуна ипакларни узатиб.

— Боракалло! Ваалайкум ассалом!— дейди кулиб чол.— Рангдор ипаклардан керакми, а? Хўп-хўп, ипак кўп, ўғлим.— Пулга, ипак намуналарига бир-бир қараб чиқади.— Баргикарам, қовоқ сариқ, гўлос, пистоқи, нимпушти...— дейди чол ипакларни бир-биридан айириб.

Аъзам ва мен қафасдаги қушларга ҳушимиз оғиб, жим қотиб томоша қиламиз.

— Амаки!— дейман ҳаприқиб.— Бу қандай қуш?

— Ўғлим, бу булбулжон. Эшитганмисан булбул деган қушни? Қушларнинг асили шу.

— Кўрган эмасман,— дейман кўзларимни қушлардан узолмасдан.— Ойим айтган эди, аҳён-аҳёнда, тонг пайти, гуллар очилганда келади, деб. Сайраганини эшитганман, амаки, бир сайратинг,— ялинаман чолга.

— Ўзинг айтдинг-ку, ўғлим, булбул гул очилганда келармиш, деб. Ҳа, гулнинг ошиғи бу...— аста кулади чол.

Булбул сира сайрамайди.

— Амаки, булбул нима ейди?— сўрайман чолдан.

— Қурт ейди, ўғлим, тушундингми?— жавоб беради чол ҳамон кулимсираб ва давом этади:— Булбулни бо-

қиш жуда қийин, негаки бу нозик-да, нозик. Аммо сайраб берсами, кўнгилни яйратиб, маст қилиб юборади.

Аъзам иккинчи қафасга қўли билан тегиб дейди:

— Мен кўрганмаң бу қушни.

Бу майна. Тумшуғи сариқ, қора патли каттагина қуш.

— Мен ҳам кўрганман. Сайраганини ҳам эшитганман,— дейман жиддий тусда.— Амаки, қушларингиз қачон сайрайди?

— Сайрайди, ўғилчам, ўзи сайрагиси келганда сайраб юборади!

Хил-хил ипакларни бир қоғозга ўраб менга узатади чол.

Ипакларни эҳтиётлаб, қўйнимга тиқаман-да, Аъзамга қарайман.

— Шошма, бирпас ўтирамиз. Зора қушлар сайраб қолса.

— Йўғ-э, булбул ҳам, майна ҳам сайрамайди. Бозорда, шундай шовқинда сайрармиди? Кетдик!— шивирлайди Аъзам.

Тез юриб кетамиз. Қўққисдан орқадан майнанинг сайраганини эшитамиз. Таққа тўхтайман.

— Ана, айтмовдимми, овозини қара, жуда ёқимли-я?— дейман Аъзамга.

— Қўй шу қушларни, юр, конкаларни томоша қилиб, катта кўчадан кетамиз,— дейди Аъзам менинг қўлимдан тортиб.

Шайхантовурда қассоблар, боққоллар, сартарошлар, сомсапазлар, заргарлар жуда сероб. Айниқса заргарларни томоша қилиб, пастга, катта кўчага тушамиз. Отли конка кетмоқда.

— Эссизгина, ўтиб кетишти-да, конкага осилиб кетардик,— ачинади Аъзам.

— Аттанг, чакки бўлди!— дейман мен ҳам.

Лўкиллаб уйга чопамиз.

* * *

Тонг пайти. Боғларда ишкомлар узумга тўла. Чиллаки энди қизара бошлаган. Ҳавода қушлар овози янграйди... Тонг шабадасининг салқини кўнгилларга ором беради...

Мен ва Аъзам аравада кетмоқдамиз. Биз энди ёришиб келаётган осмоннинг майини шоҳисини, сеҳрли му-

сиқа ва оҳангга, мислсиз ҳусн-латофатга тўла боғларни тантанали сайр этиб борамиз. Қалбимизда ҳис-туйғулар, шодлик, завқ тошади.

Кеча мактабдан қайтганимда онам оппоқ қилиб ювган кўйлак-иштонларимни арқонга ёр экан, мени кулиб қарши олган эди.

— Эртага жўнайсан,— деган эди кўзларида меҳр, севинч чақнаб.

— Қаерга?— деб сўрадим ҳаприқиб.

— Янгибозорга борасан. Ҳали тўсатдан дарвозани қоқиб бир киши келди. Дарров чиқдим, дадангининг олдидан келипти. Тайёр бўлиб турсин Мусавой, эртага, тонгда олиб жўнайман, деди. Аъзам ҳам боради, бува-си чақиртирипти, ойисига айтиб келдим.

Мен ўзимда йўқ эдим. Бирпасда чўллар, буюк тоғлар кўз олдимга келади. Қозоқ овуллари, нортуялар, чопқир отларни кўргандай бўламан.

Мана сеҳр ва гўзаллик тўла тонг оғушида Аъзам икковимиз ниҳоят шод, мамнун кетмоқдамиз.

Аравада юк кўп. Қанд, чой, лампа шиша, ип-игна каби икир-чикир. Аравакаш мўмингина, мулойим, кам гап киши. Гоҳ-гоҳ «чух!» деб отга бир қамчи уриб қўяди ва ўзича мингиллаб қандайдир бир қўшиқни, эҳтимол эрмак учун, секин айтади.

Катта сувнинг бўйидаги бир самоварга етамиз. Аравакаш отдан тушади.

— Тушинглар, йигитчалар, тушинглар!— дейди аравакаш.

Аъзам икковимиз ирғиб аравадан ўзимизни отамиз.

— Ғишткўприк деймиз бу манзилни, бирпасгина чиқарайлик отни, беда есин, яйрасин жонивор,— деб отнинг юзини, ёлини силайди ва уни аравадан чиқара бошлайди.

Пастда кенг «Зах» анҳори оқмоқда. Самовар атрофида аравалар, отлар, эшаклар кўп. Шовқин-сурон. Самоварда ғуж-ғуж одам. Самоварчи элликдан ошган ориққина киши. Алмисоқдан қолган, занг босган кичкина патнисда иккита суви қочган нон билан тумшуғи тунука чойнак ва чегаланган иккита пиёлани тақ этиб олдимизга қўйиб кетади.

Аъзам икковимиз ойиларимиз ёпиб берган юмшоқ нонни халтамиздан олиб бурдалаймиз.

Самоварчи сира тинмайди. Иккита катта кир, ифлос

самовар қайнаб турибди. Эгаси ўлгур бу сабил қолгурларни куздан бери юлмаган деса бўлади. «Самоварчи, беда!» «Дарров битта чой!» деб тинмай чақирадилар, у бояқиш: «Ҳозир! Ҳозир!» деб, самоварнинг у бошидан бу бошига югуради.

Гашт қилиб чой ичамиз.

— Исиб кетдим-а, уҳ!— дейди Аъзам елпиниб.

— Исиди кун,— дейман осмонга қараб.

Индамай ҳорғин ўтирган ҳолда озгина нон еб, икки пиёла чой ичгандан кейин носвой чекади аравакаш.

Вақт чошгоҳ бўлган. Отни аравага қўшиб, яна йўлга тушамиз.

Чўл бошланиб кетади. Унда-мунда мужикларнинг уйлари кўриниб қолади. Улар бу ерларда деҳқончилик қиладилар.

Қуёш осмоннинг қоқ ўртасида. Ҳаво дим.

— Қалай, иссиқми? Чиданглар, йигитчалар!— дейди аравакаш бизнинг бетоқатланганимизни сезиб.— Бунни, чўли биёбон, дейдилар. Қаранглар, ўтларнинг қовжираганини кўрдингларми?— дейди аравакаш қўлини қулочкашлаб.

— Менга иссиқ ёқади, иссиқ сира билинмайди,— дейман ўзимча.— Тоғларни қара. Аъзам, қандай улугвор савлатли... Севаман тоғларни... Чиройли манзара!..— дейман кўнгилда чайқалган ҳислардан, шодликдан энтикиб.

Қуёш нурида жимирлаган тиниқ осмонда гоҳо бир калхат пайдо бўлади ва айланиб бир-икки доира чизади-да, қайгадир шўнғиб кетади.

Чўлда тўда-тўда қушларнинг овози ёқимли янграйди.

Мен севинчимни, ҳисларимни сиғдирилмайман. Гапираман, гапираман. Дам Аъзамга, дам аравакашга гапираман.

— Қачон етамиз Янгибозорга?— сўрайман аравакашдан, кўзларимни узоқларга тикиб.

— Узоқ йўл, икки кун юрамиз, ўғлим!— жавоб беради аравакаш. Қалпоғини кўтариб, пешонасидан куйилган терларини артади. У энди чарчаганиданми, ўзини эгарга ташлаган — букчайиб ўтиради.— Йўл шундай оғир бўлади. Лекин Янгибозор бир бемаъни жой-да. Ҳайронман, нима қилиб оталаринг сенларни чақиртириб юрипти? Таажжуб! Ҳамма ёқ дашту биёбон!

Аъзам дарров сўзга тушади:

— Амаки, ундай деманг, бўлмаган гап. Биламан-ку мен, Янгибозор жуда обод жой. Кўп борганман, кўрганман.

— Э, тавба! Бир дала-да. Бозор ўтдими — ҳамма ёқ жимжит, ҳеч ким қолмайди. Ҳафтада бир марта бозор. Майли, чироғим, Мусавой ҳам кўрсин-чи, қани...

Лекин мен Янгибозорнинг таърифини, айниқса қозоқларни ўзимча мақтаб, аравакашга гапираман:

— Йўқ, йўқ-йўқ! Янгибозор ажойиб, яхши жой эмиш, эшитганман? Тоғлари, увалари кўп, қимиз сероб...

— Тўғри айтасан, мисоли жаннат,— таъкидлайди Аъзам.— Мен уч марта борганман Янгибозорга, отам олиб кетган ойим икковимизни.

— Эсимда бор, Янгибозорда узоқ қолиб кетгансан,— дейман жиддий тус билан.

Шу тарзда гаплаша-гаплаша Дарвишакка етамиз. Арава тўхтамасданоқ бизлар ирғиб тушиб оламиз. Кун ниҳоят иссиқ. От бояқиш сув терда. Аравакаш шошиб отни аравадан чиқаради. Отга жуда ачинаман. Атрофида айланиб, отнинг юзини, бўйинларини силайман. Ҳаво иссиқдан ёнади. Ҳамма ёқ чўл. Қичкина бир самовар, ёнида биттаю битта қуриган дарахт қаққайиб турибди, холос!..

Кўримсиз, қотма, лавангина бир самоварчи бизни қарши олади. Самовар Фишткўприкдагидан ҳам баттар. Эски, кир намат, синган-учган чегалик пиёла-чойнақлар.

— Қани, чой олиб келинг, жуда ташнамиз,— дейди аравакаш ҳорғин ўтириб.

Ҳақиқатан қаттиқ чанқаганмиз. Аъзам икковимиз дарров қудуқ бошига югурамиз. Қудуқдан сув тортиб пачоқ челакни навбатлашиб бошимизга кўтарамиз, қулт-қулт ичамиз. Жуда кўп ичамиз. Сув шўр. Аравакаш бўғилиб, самоварчига дўқ қилади:

— Ташнамиз ахир, чой бер дейман!— қичқиради у.

— Ҳозир, ҳозир, қайнасин,— дейди самоварчи ялқовгина гимираб.

Қичкина, майишган, сирсиз бир патнисда иккита қаттиқ нон келтириб қўяди.

Соқоллари оппоқ, келишган, бир қозоқ чол тўсатдан дўмбирасини чертиб юборади. Шунда мен биринчи марта дўмбирани эшитаман. Берилиб тинглайман.

Чол дўмбирасига жўр бўлиб, бойлар зулмидан шикоят қилади, ёқимли, янграган овоз билан мунгли қў-

шиқ айтади. Дўмбирани, чолнинг қўшиғини тинглаб, учовимиз ҳам жим ўтирамыз. Қозоқлар ҳаётининг ўзи гўё:

Жабини¹ жавга минбе жали жўқ деб,
Наманнинг қизин алма мали кўп деб.
Жетпейди жаман адам қадрингга,
Жақсидан қури қалма мали жўқ деб
Дуние деген улкен бир ўткел² эди,
Ўткел қурип ата-бабанг ўткен эди.
Дуниеге не бир эрлер кулип келиб,
Ақири бир қайғини шеккен эди.

Кеч кириб, салқин тушиши билан йўлга чиқамиз. Қир оқшомининг ўзига хос гўзаллиги бор. Ёқимли, оромбахш шамол эсади. Секин-секин, бирин-сирин юлдузлар чиқиб келади. Осмон гўзал, кенг бир гумбаз...

Аравакашнинг ҳам вақти чоғ бўлиб кетади. У тинмай хиргойи қилиб, ашула айтади. Узоқ-узоқларда қозоқ овулларининг олови кўриниб кетади.

Аравакаш бошини тебратиб, ашула айтади:

Гул бўлибди қайрағоч, булбул бўлибди қалдирғоч,
Мен узоқ йўлдан келурман, эй нигорим, эшик оч!
Эшик очиб, тўрга боқсам, тўрда бир ой ўлтурур,
Қошлари қийган қаламдек, бир паризод ўлтурур,
Сочлари белга тушадур, беллари хипчинча йўқ,
Ишқимиз сизга тушибдур, бошқалар бир пулча йўқ!..

Аравакаш «Чух!» деб отига бир қамчи уради-да, жим бўлади.

— Айтинг, амакижон, айтинг яна яхшисидан,— яли-наман мен,— қўшиқни жуда яхши кўраман.

Аравакаш белини бир тиклаб, ўтиришини ўзгартиб олади-да, жиндай сукут қилади, кейин кулиб юборади:

— Эрмак-да, эрмак, укажонлар. Узоқ йўлда қўшиқ яхши дўст. Мана эшитинглар,— дейди ва ашулани давом эттиради:

Юқоридан келаман, белимда ўқ ёй, дилбарим,
Қайси жойнинг қизисан? Кўзларинг шўхо, дилбарим.
Кўзгинангнинг шўхлиги, кўнгилгинамнинг тўқлиги,
Мол бериб олар эдим, аттанг молимнинг йўқлиги.

¹ Ёш той.

² Кўприк.

— Қалай, қорин очдими, оғайнилар?— сўрайди аравакаш, бирдан ашуласини тўхтатиб.

— Очди, амаки, лекин чидаймиз,— деймиз.

— Ҳа,— дейди аравакаш,— пайқаб турибман, бекат яқин қолди. Бир аччиқ палов ейиш керак эди, пул йўқда, жиянлар,— давом этади кулиб аравакаш.— Майли, насяга қиламиз. Бир қулинг ўргилсин аччиққина аравакаш палов ясаймиз. Устаман паловга. Лекин уйда болалар хўрда оши, угра оши, мошхўрда, кейин чаккамга тегди айниқса падар лаънат аталаси... Камбағалмиз-да, пул осмонда...

Узоқ юрамиз. Осмон юлдузларга тўла. «Мана, мана етдик! «Мана етиб қолдик» деб аравакаш бизни алдайди. Кеча салқин. Жунжиб ўтирамыз. Уйқу келди, лекин аравадаги қоплар, яшиқлар уйқуни қочиради.

Ярим кечада бекатга етамиз. Қорин ўлгудай оч. Самоварда милт-милт чироқ ёнади. Ҳамма ёқ уйқуда. Аъзам икковимиз ярим қоронғи самоварда похолгами ўтириб оламиз. Аравакаш отни бедага қўйиб, самоварга кирази. Самоварчи қалғиб ўтирибди. Узоқ-яқин атрофда итларнинг овози тинмайди. Ҳаво салқин.

— Қани, дўстим, уйқуни йиғиштиринг! Қорин оч. Гўшт, ёғ, сабзи, пиёз топинг, паловжонни бирпасда ўзим тайёр қиламан. Манов жўжаларга жавр бўлмасин, жадалланг, қани!— Шоширади аравакаш самоварчини.

— Палов?! Палов нимаси?!— дейди уйқусирагандай, хануз кўзлари юмуқ самоварчи. Кейин базўр кўзларини очади.— Э, биродар, сабзи йўқ, гуруч йўқ. Етинглар, тонг отсин, палов қочмайди.

Аравакашнинг жаҳли чиқиб кетади, қовоғини солади, лекин индамайди. Бизнинг ёнимизга, похолга ҳорғин ўтиради. Бизлар иштаҳани паловга тиккан эдик, энди ноилож, бўшашиб, чурқ этмасдан ўтирамыз. Самоварчи ўрнидан туради-да, бақрайиб, бизларга бир-бир қараб чиқади ва астагина қўзғалиб, хира чироқда, бурчакда узоқ гивирлайди, ниҳоят кичкина бир патнисда бир яримта қаттиқ нон билан чойнакда айнаган илиқ чой келтиради-да, яна хурракни бошлайди. Аравакаш нимадир деб тўнғиллайди. Кейин нонни қўлига олиб: «Қаттиқ-ку!» деб зўрға ушатади. Ноилож қаттиқ нонни бирикки чайнаб, уйқуга кетамиз.

Хуллас чанг ютиб, икки кун йўл босамиз ва ниҳоят намозшомда Янгибозорга етамиз. Дадам бизни кўрган

ҳамон ўзида йўқ севиниб югурганича қарши келади. Мени аравадан кўтариб олиб, юзларимдан ўпаркан, дадамнинг бўйинини қаттиқ қучоқлайман.

— Юр, ўғлим, биласан-ку, Ҳасан акани? Яхши одам, ўшанинг уйига борамиз.

— Биладан, дада, ҳув бир марта бизни кига борган,— дарров шошиб жавоб бераман.

Аъзам югурганича отасининг олдига, ўзларининг ҳовлисига жўнайти.

Қоронғи айланма йўллардан кетамиз. Онда-сонда битта-яримта хира чироқ учрайди. Дадам кичиккина бир эшикни итаради, катта бир ҳовлига кирамиз.

Айвонда милтираб чироқ ёнмоқда. Ҳасан ака йўқ экан, лекин менга тамом нотаниш бир киши саломимга алик олиб, қаршилайти.

— Баракалла, келинг меҳмон!— дейди кулиб ва дарров ҳовлининг ўртасига бир кигиз ёйиб, қуроқ кўрпача солиб, дадамни ва мени ўтқазади.— Йигитчага бир коса иссиқ шўрва олиб келай, озмунча йўл босиб келдими! Йўл азоби— гўр азоби...— дейди-да, қоронғи ҳовлининг бир бурчагидаги ўчоқбошига югуради.

Ҳовли қоронғи, жимжит. Юлдузлар чаман. Лекин ой йўқ... Ёлғиз чигирткаларнинг чириллагани ва отларнинг карт-курт бедч чайнагани эшитилади.

Баланд бўйли, чўпдай ориқ киши бир коса шўрвани ва иккита нонни олдимга қўяди.

— Қани, жиян, нонни тўғраб шўрвани уриб олинг,— дейди нонларни бурдалаб.— Хотин, бола-чақа ҳаммаси Тошкентда, мусофирмиз!

— Эртага бозор бўлади. Шўрвани ич, тиниқиб ухла, вақтли уйғотаман, дурустми?— дейди дадам, мулоим табассум билан юзимга тикилиб.

— Бозорни томоша қиласан, қимиз ичасан,— дейди ориқ киши.— От минишни биласанми, жиян?— сўрайди оғзига нос ташлаб.

— Пича биледи, энди мана саҳрода чавандоз бўлади,— дейди дадам.

— Биладан. Яхши от бўлса миниш қийин эмас,— дейман жиддий тус билан ва эфир-шафир шўрвани ичиб, кўрпага кириб, қаттиқ уйқуга кетаман.

Бозор шовқин-сурон. Ҳавода тўзон булути. Узоқ-яқин далалардан, қирлардан қозоқлар бири отда, бири

туяда, бири эшакда, баъзи камбағаллар яёв келган. Хотинлар кам кўринади. Бойлар, қўйфурушлар герда-йиб, ғурур билан бозорни от устида оралайдилар.

Бозорни айланиб юрарканман, кўққисдан яқин бир дўкондан Аъзамнинг товушини эшитаман. Югуриб бораман. Аъзамнинг отасига салом бериб, кўришаман. У семиз, мошкичири соқолли, қошлари ўсиқ, катта саллали, девдай киши. Қаватлаб солинган кўрпача устида чордона қуриб ўтирибди. Кичкина дўконнинг пастдан шифтигача чит қалашган.

— Юр, ўртоқ бозор оралаймиз, томоша қиламиз,— дейман Аъзамни қистаб.

— Ҳа, бор, бор! Савдога ярамайсан, ўғлим, айланиб кел!— дейди отаси бошини қимирлатиб.

Аъзам қовоғи солиқ ўрнидан кўзғалади, дўкондан чиққан ҳамон ерга қараб, дейди:

— Чол жуда қаттиқ. Бир тийиннинг устида ўзини ўлдирай!

— Ростданми? Унақага ўхшамайди-ку?— дейман таажжубланиб.

Аввал бозорнинг бир четидан бошлаб, атторлар, боққоллар, самоварчилар, баззозлар ва ҳоказо ёнида айланамиз.

Баъзилар менга кулиб:

— Тош аканинг ўғлимисан, чироқ?— деб сўрайдилар.

Мен қизариб-бўзариб кетаман, Аъзамнинг қўлидан тортаман:

— Юр, тез! Бозорнинг ичини оралаймиз!

Қўй бозорига бирга кирамиз. Қўй сероб. Чагнинг ҳам энг қалин жойи шу. Савдо қизғин. Қўйчи бойлар чўп билан ерга нималарнидир чизиб ўтирадилар. Харидорлар — буларнинг кўпи ўзбек — қўйларни синчиклаб кўздан кечирадилар, думбаларини салмоқлаб, биқинларини ушлаб кўрадилар ва қўй эгаларининг қўлини олиб: «Қўйлар чакки эмас. Қани, ўтоғаси, айтганимизга хўп денг!» дейдилар, уч-тўрт, кўп марта қўлларини кисиб силтайдилар.

«Қўйларни кўр, мени кўп айланторма. Бариси бўрдоқи, сўз бир бўлади», дейди қўй эгалари бепарволик билан ва мағрур ўтиради. Тортишиб, талашиб, тихирлик билан савдо қиладилар.

Чўпонларнинг кўпи қашшоқ, кийимлари жулдур, хароб. Бой қозоқлар, бийлар, бўлислар яхши, пишиқ

кийинган. Бошларида сувсар телпак, баъзиларида оппоқ чақнаган қалпоқ.

Гирда узоқ айланамиз. Кейин самоварга келамиз. Қозоқларнинг бири қимиз ичиб, бири аччиқ фамил чой ичиб ўтирибди.

— Қимиз кўп, арзон, эсизгина пул йўқ-да,— дейди Аъзам нохуш товуш билан.

Нақ шунда бизнинг ошна аравакаш учраб қолса бўладими! Олдида бир четверть қимиз:

— Қани, ўтирларинг, жиянлар, қани-қани! Ия, пул йўқми?— сўрайди менга қараб.

— Йўқ...— дейман қизариб.

— Отангиз бермадими пул?— дейди кулиб.

Индамасдан ерга қарайман. Аравакаш катта пиёлага қимизни тўлатиб узатади. Аъзам бир пиёла, мен бир пиёла ичамиз. Қимиз аччиқнамо кўринади, базўр тугатамиз.

— Мазаларинг йўқ, хумпарлар, қимиз жумла касалларнинг давоси!— Менга қарайди аравакаш.— Сен қимизни кўп ич. Бақувват қилади, рангингни қара!— дейди бошини тебратиб.

Юра-юра чарчаб мачитга келамиз. Ҳеч ким йўқ, сув қуйгандай жимжит. Бақувват солинган мачит, аммо томи қамиш бўғот. Ичида бир-икки бўйрадан бошқа ҳеч вақо йўқ.

Ўнг томонда, жар бошида пастаккина кичкина бир уйдан шовқин эшитилмоқда. Аъзам икковимиз секин мўралаймиз. Гавдали, соқоллари қоп-қора, устига кенг оқ муллаёқа яхтак кийган савлатли домла ўтирибди. Ўн-ўн беш чамаси шогирдлар уйни бузадигандай шовқин-чуввос билан ўқимоқдалар. Буларнинг уч-тўрттаси қозоқ болалар, бошқалари ўзбек.

Шу чоқ кўзларимга ўзимнинг домлам кўрингандай бўлиб кетади. Рангим ўчган бўлса керак, қалтираб кетаман. Икковимиз ҳам ура қочамиз. Тақачилар олди-га етганда тўхтаемиз.

— Дардисар-ку, бу, агарда дадаларимиз, мактабга қатнайсанлар, деса иш нима бўлади?— дейман Аъзамга ташвишли товуш билан.

— Менинг отам айтмайди, сира иши йўқ,— дейди Аъзам бепарвогина қўлини силтаб. Кейин кулиб юборади.— Сенинг отанг баджаҳл одам. «Бор!» деса мажбурсан, иложинг йўқ.

Мен индамайман, бир лаҳза хомуш ўйланиб қоламан.

Тақачилар тинмайди. Иш кўп. Қўл-қўлга тегмайди, ишнинг авжи қизиган пайти. «Қани, чироғим, тез, тез бўл!» деб қозоқлар тақачиларни шоширадилар. Асов отларга ходалар билан ўраб, панжара қилинган. Ювош, мўмин отлар гўё, майли қоқавер, дегандай, оёқларини кўтариб жим туради. Аммо дала, қир отлари бари асов. Улар ҳатто кўприкни ҳам билмайди. Кўприк қолиб, сувдан сапчиб кетавераркан.

Тақачилар терлаб азоб билан отларнинг олдида ишлайдилар. Аъзам икковимиз бир четга чўққайиб, бу ажойиб ишни томоша қиламиз.

Тақачи бақувват, серсоқол келишган киши. Иккинчиси, унинг ўғли қошлари ўсиқ, боши катта, яғрини кенг, кучда отасидан қолишмайдиган, мўмингина, ювошгина йигит: Яланг оёқ, сув терда ишламоқда.

— Ҳой,— дейди тақачи ўғлига,— ағрайма бу олифта болаларга, ишингни қил!— жеркиб ташлайди ўғлини.— Сенлар Тошкентданми?— пўнғиллайди тақачи.

— Ҳа, Тошкентдан келдик. Бечорамиз, нимага бизни олифта дейсиз?!—қатъий равишда эътироз қиламан.

— Қўй, ўртоқ, айтишма! Айтди-қўйди-да. Юр кетамиз,— дейди Аъзам мени туртиб.

Икковимиз ҳам юриб-юриб дадаларимизнинг олдига қайтамиз. Отам пастаккина, кичкина, тор, ғарибгина дўконига ўтарибди.

— Қаерда юрибсан тентираб?— сўрайди отам.

— Айланиб юрдик-да, Аъзам икковимиз,— дейман секин.

— Бозорни кўрдингми? Қўй бозорига ҳам бордингми?— сўрайди дадам, мулоим табассум билан.

— Бордик. Қўй кўп.— Дўконга разм солиб, бирдан дадамдан:— Дўконингиз кичкина-ку, мол қани?— деб сўрайман таажжубланиб.

— Эй, пул керак, ўғлим. Дунёда мол кўп. Лекин пул йўқ. Ёшсан, тирикчиликнинг кулфатини билмайсан ҳали,— дейди дадам истеҳзо билан жилмайиб.

Бирпас сукутдан кейин гапира бошлайман:

— Баъзи чит дўконларда савдо қизгин. Атлас, дубобаларгача бор-а!

Шу тобда кичкина бир отда жарчи қозоқ пайдо бўлиб қолади. Урта бўйли, соқоли оқарган, бошида бесўнақай ўралган кир салла, эгнида эски яғир чопон.

Югуриб дўкондан чиқаман.

— Эй, халойиқ! Эй, халойиқ! Қимки...

Жарчи йўқолган мол ҳақида жар салади. Гапга уста, сўзамол, чертиб-чертиб гапиреди. Чолнинг гаплари ёқади менга:

У қайта-қайта такрорлаб ўтиб кетади.

— Эй, қария, чарчадинг бас! Сенга томоқ, бизга қулоқ керак. Эшитдик, жўна нари, эзма!— деган қозоқлар ҳам кўп.

— Э-э, бир жойда тентираб юргандир, ёхуд биров бойлаб қўйгандир, чиқиб қолар,— дейди биров.

— Томоқдан ўтиб кетган бўлса-чи?! Туяниям бутун ютадиганлар бор, бу-ку сигир экан!— кулади яна биров.

Бозор оралаб, бақира-бақира кетаётган жарчининг товуши ҳануз эшитилади.

Менга жарчининг гаплари мойдай ёқиб қолган. Қўлимдаги қимиз тўла пиёлани шошиб, четга қўяманда, уни қувиб кетаман.

— Эй, халойиқ! Эй, халойиқ! Ола сигир, ола сигир йўқолди. Бир шоҳида нуқсон бор, думи кесик, бир эмчаги...— Ҳар қадамда тўхтаб, қайта-қайта такрорлайди. Дам овозини баралла қўйиб қичқиради, дам бўғилиб, пасаяди. Чол хунуқкина, ювош отида юради. Мен унга анграйиб юраман. Ҳамма ёқда отлиқ, мен жарчига эргашиб, узоқ юргач, дўконга қайтаман.

Савдо чаққон. Айниқса носфурушларнинг қўли-қўлига тегмайди. Ур-йиқит.

Кеч яқинлашади. Қозоқлар тўда-тўда бўлиб қирга, тоққа тарқай бошлайдилар. Дадам дўконини ёпади.

— Юр, ўғлим, Зулфининг олдига борамиз,— дейди ҳорғин оҳанг билан.

Дадам билан биргалашиб борамиз.

Зулфи аммам дадамнинг жияни.

— Вой, ўзим тасаддиқ! Омонмисан, эсонмисан?— Қучоқлаб, юзларимдан чўлп-чўлп ўпади.— Бувимлар саломатми? Ойигинанг эсонми, Қаромат ой...

— Ҳаммаси саломат! Салом айтиб юбордилар!— дейман Зулфи аммамга қараб.

— Мен кетдим,— дейди дадам.— Мусавой қолсин. Хайр!— Шошилиб чиқиб кетади.

* * *

Уйғонсам вақт алла-палла бўлган, офтоб ёйилган. Ҳовлида тиккайган дарахт йўқ. Наридан бери назар соламан, ювинишга сув топмаганимдан, кўчага чиқиб, атрофи толлар билан қуршалган, қурбақалар, ит балиқлар тўла ҳовуздаги сасиган ифлос сувга ювинаман.

Чойдан кейин Аъзамнинг олдида чиқаман, унинг турган жойи бизга яқин, қўшни. Икковлашиб кўчаларни кеза бошлаймиз. Бозор сув қуйгандай жимжит. Онда сонда битта-яримта дўкон очиқ.

— Дадам саҳарлаб отда бир ёққа жўнапти,— дейман Аъзамга.

— Ҳаммаси биргалашиб жўнашган,— дейди у.

— Узоққами?— сўрайман мен.

— Шаробхонага кетишди. Узоқ қирлардан одамлар йиғилиб, савдо қилишади, тушундингми?

— Ҳамма ёқ чўлу биёбон,— дейман атрофга қараб.

Аъзам индамайди.

— Қўй бозор, от бозорларни тентиб чиқамиз. Бўмбўш, кимса йўқ. Ҳориб, бир берк дўкон олдидаги тошга ўтирамиз.

— Яхши-я, ўртоқ!— дейди Аъзам қўлини кенг ёйиб.— Тинч жой. Тоғларга қара! Ҳавонинг поклигини кўр! Жуда яхши кўраман Янгибозорни.

— Эҳтимол дадамлар Чимкентга кетгандир,— дейман Аъзамнинг гапига қулоқ солмасдан.

— Ҳай, қизиқ экансан-ку, Шаробхонага дедим-ку, ахир,— асабий ўқрайди Аъзам.

— Ҳафтада бир дафъа бозор бўлса, жуда зерикадиган жой-ку бу ер. Лекин, тўғри айтасан, ҳавоси баланд, мойдай сингади кишига,— дейман Аъзамнинг жаҳли чиққанини сезмагандай.

— Ҳов анов тоғни Қозигурт дейдилар. Кўрдингми қандай баҳайбат! Қара!— дейди Аъзам.

— Манзара яхши. Лекин тоғлар анча узоқ,— дейман узоқ тоғларга қараб.

Шундай қилиб, уни-буни гапириб юрамиз, ўтира-миз. Охири зерикиб, Аъзам уйига жўнайди, мен Зулфи аммамникига қайтаман. Бир амаллаб кунни кеч қиламан-да, оқшом кириши билан дадамни қарши олгани

кўчага чиқаман. Ботаётган қуёшнинг яллиғида тоғлар ниҳоят гўзал. Тошга ўтириб, манзараларнинг гўзаллиги, осмоннинг ҳар он ўзгариб турган рангини узоқ томоша қиламан.

Қуюқлашган қоронғиликдан от дукури эшитилди-ю, лаҳза ўтмай, қаршимдан дадам келиб чиқади.

— Нима қилиб ўтирибсан якка қозиққа ўхшаб?— кулиб сўрайди дадам.

Дадамни кўриб севиниб кетаман.

— Аттанг, кеч бўлиб қолди-да, отга миниб бир ай-ланиб келардим. Дада, эртага уйдამисиз?— сўрайман бирдан жиддий тус билан.

— Эй, ўғлим, бизга тиним йўқ сира,— дейди дадам отдан тушиб,— эрта ҳам дайдиб кетаман. Ўртоқларинг билан ўйнаб юр, ёлғиз юрма! Энди бор, ухла!— дейди орқамни қоқиб.

Мен индамайман. Секин юриб, яна Зулфи аммамни-кига келаман. Аммамнинг эри — Зокир почча эндигина уйга қайтган экан. У новча, ориқ, қисқа соқол, кўрнамо киши.

— Қани жиян, ўтира қолинг, бир қиймали мошкичи-ри еймиз. Билингки, мошкичирининг яхшиси паловдан аъло!— дейди жойлашиб ўтириб Зокир почча.

Зўр иштаҳа билан дастурхон олдига ўтираман.

* * *

Бозор жимжит. Бир тўда ёшлар шашка ўйнайдилар. Қизиқ ўйин. Эрмак-да. Онда-сонда битта-яримта қозоқ носвой олгани келиб қолади. Ҳамма ёқ сув қуйгандай...

— Бери кел, ўғлим, югур ҳовуздан сув олиб кел!— буюради менга қорагина, кўзлари шилпиқ бир боққол.

Физиллаб ҳовуздан бир обдаста сув келтираман.

— Баракалла, ўғлим! Жиндай сув сачрат, чанг бур-қиб кетди...— яна буюради боққол.

Челакдан озгина сув сепаман-да, дарров қочиб қо-ламан. «Бу ерларда чанг сероб» дейман ичимда.

Дўкандорлар ўтакетган хасис. Бутун кунга бир нон кифоя уларга. Кечқурун бир қошиққина хўрда қила-дилар.

Иссиқ баланд. Чўл симобдай эриган.

Аъзам икковимиз қирга кетамиз.

— Бургут!— қичқириб юбораман қўққисдан.— Ҳов ана тошда ўтирибди,— дейман.

— А?— дейди сабрсизлик билан алаанглаб Аъзам.

— Ана, ана!— Қўлим билан ишора қиламан.—
Улуғвор, ажойиб қуш-да.

Аъзам оғзини очиб, қотиб қолади.

— Қушларнинг асили!— дейди Аъзам мени туртиб.

Аста юриб борамиз.

— Тош отсак-чи?— ҳовлиқаман мен.

— Қозоқлар бало-да. Бирпасда тутиб олади,— дейди Аъзам жиддий тусда.

Икковлашиб тош ота бошлаймиз. Тошлар ҳавони физ-физ ёриб учеди.

— Тегмайди, яна яқинроқ борамиз!— дейман Аъзамнинг енгидан тортиб.

Секин-секин яқин борамиз. Буқиниб, нафасларимизни ютиб туриб, ҳаяжон билан биттадан тош отамиз. Тошлар физ этиб бургутнинг ёнидан ўтиб кетади. Бургут ялқовгина, аммо виқор билан бошини биз томонга буради-да, қанотларини кенг ёйиб учиб кетади.

— Аттанг! Эсизгина!— деб оғизларимизни очиб, осмонга қараб қоламиз.

Кенг қирни, қаршидаги ярим доира уфққа чизилган тоғларни томоша қилиб узоқ юрамиз. Тўсатдан бир овулда тўйга йўлиқамиз. Бир ўтовда одам тиқилич. Атрофда тўда-тўда отлар. Аёллар эрлардан қочмайди, аралаш-қуралаш. Бир-бирларининг елкаларини қоқиб, бемалол ҳазиллашиб сўзлашишади. Баъзи аёлларда духоба кўйлақлар, қўлларида қўш-қўш билакузук, қулоқларида катта ҳалқалар. Лекин усти-боши кир, йиртиқ-ямоқ камбағаллар бисёр.

— Қайдан келди бу сартнинг болалари? Ўтир, ўтир!— дейди бизларни ўтовга ўтқазиб бир чол.

— Кимнинг болалари?— сўрайди савлатли бир киши.

— Тош аканинг ўғлиман,— дейман уялибгина ва Аъзамни кўрсатиб:— Уртоғим, Тожи аканинг ўғли,— дейман.

— Айланиб юрган эдик, тўйга йўлиқиб қолдик,— дейди жиддий оҳанг билан Аъзам.

— Вой-бўй!— дейди бир нечалари бир оғиздан.— Тош акани, Тожи акани биламиз, ўзимизнинг томирлар. Эски оғайнимиз.

— Қани, йигитларга қимиз қуй!— дейди ҳалиги савлатли чол бир йигитчага ва кейин олдимизга бир ҳовуч бўғирсоқ тўқади.

— Шими́р, шими́р, ўғил!— дейди яна бириси заранг косаларда менга ва Аъзамга қимиз узатиб.

Икковимиз ҳам ташна, ҳалқумлар нesiқдан қуриган. Косаларни бошимизга кўтариб, бирпасда бўшатамиз.

— Баракалла,— дейди бир йигит кулиб.— Тағин тўлат!— буюради йигитчага қараб.

— Бўлди, амаки,— дейди Аъзам.

Қозоқлар қистайдилар, аммо ичмаймиз.

— Раҳмат! Сал туриб ичамиз,— деймиз қизариб.

Бўғирсоқни икковимиз ҳам хўп туширамыз.

Оппоқ соқоли кўксига тушган, овози ёқимли оқин дўмбирасини чертиб, ўлан айтмоқда. Ҳажвий айтишувлар, кулги, ўлан тинмайди. Кўп ўтмасдан сергўшт, жуда мазали шавла тортилади. Иштаҳа билан хўп урамыз. Кейин секин ташқарига чиқамиз.

Бирдан қозоқлар типирчилаган, осмонга сапчийдиган арғимоқларга миниб, улоқни бошлаб юбордилар. Бир ажойиб қизиқ томоша бўладики, Аъзам икковимиз нафасимизни ютиб, қимир этмай, қотиб қоламыз. Одам қалин. Давра жуда катта. Отлиқларнинг ҳаммаси улоққа ёпишади, бутун дунёни унутгандай шавқ билан берилиб, улоқни юлиб қочишга тиришадилар. Бирдан кекса, новча, калта соқолли, пишиқ гавдали киши отини сапчитиб ўртага, улоқ устига ёпирилиб талашиб турган тўдага бир шўнғийди-да, улоқни юлиб тақимига босади. Қалин одамлар орасидан жонивор от ўқдай учиб кетади. Бир онгина саросимага тушган улоқчилар кўпирган, қутирган дарёдай, дув этиб, орқадан қувиб кетади. Томошабин халқ қаттиқ ҳаяжонда кузатади. Улоқчилар биридан-бири, биридан-бири улоқни олиб қочади, яна бутун отлиқ дув қувади. Улоқчиларгина эмас, ҳатто отлар ҳам бу тортишувнинг завқини англагандай, шавқ билан чопади. Бир отнинг тўхтаб қолганини, қамчидан қўрққанини кўрмайсиз! Отлар йиқилган, одамлар учиб тушган, оёқ-қўллар шартта синган... Ур-йиқит, тўполон... Қизиқиб, берилиб, томоша қиламыз.

Қуёш оғанда улоқ тамом бўлади. Қизлар, аёллар ўтовда ўтирибди, уларнинг олдига бир тўда ясанган йигитлар киради. Биз ҳам эргашамиз. Дарров келинга кўзимиз тушади. Юмалоқ, қип-қизил лоладай юзли, кўзлари учқунли, бошида жиға, попукдай, яхшигина,

гўзалгина қиз. Қозоқларнинг расмича қизлар баланд, қўнғироқ овоз билан, жонли имолар билан, кўзларини чиройли ўйнатиб шундай қўшиқ айтишадики, Аъзам икковимиз ҳайрат билан бақрайиб, эс-ҳушимиз оғандай, маҳлиё бўлиб қоламиз.

Қизлар, йигитлар бир-бири билан шундай шўх, шундай уста айтишадики, бирортаси жавоб тополмай, лабини тишлаб қолмайди. Нозик пичинглар, ўткир кинолар билан, бир-бирларидан ўзишади. Кулги, қийқириқ, ўлан тинмайди. Бири-бирига, бири-бирига улашиб боради.

Куёв пухта кийинган баланд бўйли, кенг яғринли йигит. Уялибгина, паст овоз билан ўлан айтади:

Қаси қара қағаздинг қаламиндай,
Алемге битемекен қиз-да сендей,
Қилипти қудай истиқ жулдизингди,
Кўрмедим бул дуниеде қизди сендей.
Ақ жузингде жилтилдаған қара кўзинг,
Арзийди минг тилдаға айтқан сўзинг.
Кўнглимди саған айтпай кимге айтам,
Арзийсин талай қизға жалғиз ўзинг.

Қиз янгроқ овоз билан жавоб беради:

Салибсан эсигинге қара қулп,
Туради қалған кўлдинг суви жимип.
Қилипти қудай истиқ жулдизингди,
Баради сенге қараб кўзим тинип.
Мингенинг жас вақтда қизил дўнен,
Дариядан ўтермеди сув билмеген.
Кўнглимди саған қўйдим шинименен,
Кўнглинг сенинг менде бўлса шинименен.

Меҳмонлар гур кулги билан, чуввос билан қаршилайди. Йигит ҳаялламай, ўртоқлари ташлаган бирикки сўзга кўзларининг имоси билан тезгина жавоб беради-да, ёқимли овози билан қисқа, аммо мазмундор жавоб қайтаради.

— Мусавой кетмаймизми? Кеч қоламиз-ку,— дейди секин шивирлаб менга Аъзам.

Асло кетгим желмайди. Секин ўрнимиздан туриб ташқари чиқамиз.

— Эсизгина,— дейман Аъзамга, оловланган уфққа, қорая бошлаган осмонга қараб.— Бирпасда кеч тушиб қолди-я!

Биз кетмоқдамиз, орқамизда тўй базми, қизларнинг кўнғироқ овози, кумушдек жаранглаган кулгилар давом этмоқда.

Тез юрамиз, шундай бўлса-да, биз қишлоққа етганда қуюқ қоронғилик тушиб қолади.

— Ҳароми валад!— бўғилиб қичқиради хаста овоз билан Аъзамга отаси.— Бу қандай саёқлик! Ухў, ўхў...— деб узоқ йўталиб қолади.

— Мусавой икковимиз юрдик...— жавоб беради кўрқибгина Аъзам нафасини ютиб.

— Тўйга бордик, амаки,— дейман мен дадил товуш билан.— Қимиз ичдик, улоқ кўрдик... Бирам қизиқ тўй бўлдики...

— Уйга кир!— кескин равишда буюради отаси Аъзамга. Кейин менга дейди:— Қараб тур, сени отанга чақмасамми!..— ўдағайлайди чол.

Индамайман. Кўрқибгина секин юриб, ҳовлига кириб кетаман.

* * *

Жазирама офтоб. Боққоллар, носвойчилар, самоварчилар иссиқдан гаранг. Аҳён-аҳёнда бирорта қозоқ отдами, эшакдами ёки пиёдами келиб қолади, носвойми, қандми ё чойми олиб кетади.

— Жека, эшагингизда бир айланиб келай,— ялинаман мен.

— Хўп, чирогим, миш эшакка,— дейди бири.

Севиниб эшакка миниб кетаман.

Боққоллар, носвойчилар менга кўп ҳазилкашлик қилдилар. Улар менга кўрсатмай, эшакнинг думи остига бир чимдим носвойми, билмадим, қалампирми сепиб кўядилар. Эшак чопади. Думини тишлаб, чичонглайди. Боққоллар қотиб кулади. Мен тошгами, тупроққа учиб тушаман.

Мулойим, ювош бир боққол бор. Соқоллари мошкичири, пешонаси дўнг, кўзида ойнак, ҳамиша мутолаа қилиб ўтиради. Унинг китоблари жуда кўп. Айниқса ундаги машҳур «Минг бир кеча»га ниҳоят қизиқаман.

Аммо ўқишни билмайман, фақат «Қуръон» ўқийман. Домлам, хатга ҳали пича бор, деб ҳануз «Қуръон» ўқи-тади. Мен сабрсизлик билан китобларга ўтишни кутаман.

— Жон амаки, «Минг бир кеча»ни жиндай ўқинг, эшитамиз!— ялинаман боққолнинг пинжига тиқилиб.

— Уқирдим, аммо ёшсан, гўдаксан. Арабларнинг бу китоби жуда ибратли. Хаёл олами катта, лекин уят гаплар кўп-да,— дейди боққол бошини тебратиб. Мен қис-тайман. Боққол узоқ ахтариб, бир ҳикоятни топади, ўқийди, мен жим тинглайман.

— Амаки, ҳикматли гаплар кўп экан. Тасвири ҳам жойида,— дейман.

— Арабларда шундай ҳикмомиз ҳикоятлар кўп,— дейди боққол.

Кунлар шундай ўтади.

Якшанба — бозор кун, азонда қозоқлар кела бош-лайди. Бозор суст. Мундай қараб разм солсам, кўпчи-лигининг қўлида косов, болта, ўроқ... Ораларида аёл-лари ҳам кўп. Тўда-тўда бўлиб нимадир гаплашадилар. Билмадим, соат ўн бирлардами, қозоқлар бирдан «Олош!» дея қичқиришади ва ҳужумга киришадилар. Мен қаттиқ саросимада, бир оз қотиб қоламан. Кейин дадамнинг олдига югураман.

— Дада, дада, бу нима гап, қозоқлар ҳужум бош-лади?!— дейман ҳовлиқиб.

Дадам кулади-да, бепарвогина қўлини силтайди:

— Қозоқларнинг бир эли иккинчи элидан хун та-лаб қилади. Тушундингми?— дейди менга. Кейин, озгина сукутдан кейин давом этади:— Ғовға кечгача боради... Ҳм... Савдо бузилди, дегин!— Бозор томон қараб дадам бошини чайқайди.

Мен қўй бозорига томон югураман. Қўйлар оз, тўпо-лон авжда. Аъзамни топиб оламан. У оёқ остида, дам ўзини у ёққа-дам бу ёққа олиб, анграйиб юрибди.

— Бу қандай ғовға? Пичоқ, болталарга қара!— дейман Аъзамнинг қўлини ушлаб.

Шу пайтда болта, пичоқлар билан қуроолланган ян-ги бир тўда қозоқлар пайдо бўлади. Бақришиб, жанг-га киришиб кетишади. «Ҳой-ҳой» қичқириқлар, тўпо-лонлар, бош ёрилиб, кўз чиқишлар узоқ давом этади. Аъзам икковимиз ўзимизни дам четга олиб, дам гирдоб ичига тиқилиб, тоза томоша қиламиз.

Кейин қозоқларнинг катталари — бийлар пайдо бўлади. Узоқ музокара бошланади. Сўз жанги ҳам анчагина давом этади. Зўр-базўр сулҳга келиб битишадилар.

Кейин савдо қизимайди.

* * *

Кун шанба. Отам барвақт дўконни ёпади. Ҳамроҳлари билан Қозигўрт тоғига бормоқчи. Отам мени ҳам ола кетмоқчи. Севиниб кетаман. Отланамиз. Дадам отда, мен орқасида. Шишага пояки носвой тўлдираркан, отимиз иккинчи бир от билан бирдан тишлашиб кетса борми, мен отамни ушлашга улгурмайман, учиб ҳарсанг тош устига бориб тушаман. Қаттиқ йиғлаб юбораман. Отамнинг ошнаси Ҳасан ака чопиб келади-да, мени кўлига кўтаради. Мени у яхши кўрарди, турли қизиқ гапларни айтиб, кулдириб, ҳазиллашиб юради. У мени кўтарганича дўконга олиб киради. Отам орқамиздан югуради.

— Оёғи озгина шикаст епти. Ҳеч қиси йўқ, ўғлим, йигитга бу ҳеч гап эмас, полвонсан-ку!— дейди Ҳасан ака мени овутиб.

Дарров янги дока топиб, оёғимни маҳкам танғиб боғлайди.

— Тур, йиғлама, ўғлим,— дейди дадам орқамни қоқиб.— Қозигўртга бориб айланиб келамиз, томоша қиласан.

Дарров овунаман. Кўзларимни артаман. Бир талай отли кишиларга қўшилиб, бир варакай йўлга тушамиз. Ҳаммамизнинг отларимиз яхши. Қирлар, увалар, жарлардаги учиримлардан оша узоқ юрамиз.

Қуёш энди бошини уфққа қўйган. Қирларнинг ғир-ғир шамоли, ўпкаларга мойдай туюлган тотли ҳавоси ҳаммамизнинг руҳимизни бирдан кўтариб юборади. Дам ҳазил-ҳузул аралаш қизғин гап билан, дам табиатнинг ҳусни, нашъасини ҳис этиб, сукутда бормоқдамиз. Мен уфқдаги алвон ғурубни, тоғлар чўққисидаги олтин чизгиларни, юмшоқ майсаларда отларимизнинг товушсиз дукурини, сойларнинг тошларида туёқлар остидан чақнаган учқунларни сайр этиб, гўзалликка мафтун, кўнглим равшан ҳолда жим бормоқдаман. Аф-

суски, оёғимнинг оғриги кўнглимни хира қилиброқ тубрибди.

Тоғ этакларида кўм-кўк майсалар узра нафис гуллар, турли хушбўй гиёҳларнинг ҳидлари анқийди. Дарахтлар сийрак, онда-сонда пакана дарахтлар учраб қолади. Отлар баландлик, тепаликка интилиб, оёқларини ғурур билан чиройли ташлайди, бошларини кўркем тутлади. Шу сайрдан, табиатнинг гўзаллигидан нашла ва сафо туйган бу ақлли жониворларнинг тиниқ кўзларида хушнудлик ифодасини кўраман. Нақадар гўзал жонивор булар... Севаман, кўнгилдан, чиндан севаман отларни!..

Дам тепаликлар бўйлаб баландга, дам пастга тушиб борамиз. Гоҳ-гоҳ қозоқ овуллари йўлиқади, ўтовлар атрофида тўда-тўда отлар, бошларини чиройли кўтариб, мағрур чўккан туялар, гала-гала қўйлар... Учоқлардан бурқсиб осмонга интилган тутунлар... Ҳаммаси ҳаётнинг жонли лавҳаси, кўрки...

Қуюқ қоронғиликда улуғвор ясланган Қозигурт тоғига етамиз. Бир-бирига чирмашган зич дарахтлар тагидан кичкина ирмоқ шарқираб оқмоқда.

— Жуда баланд тоғ экан, дада, эртага чиқамиз-а? — сўрайман қалбимдан тошган шодлик ва ҳислардан энтикиб.

— Албатта, албатта чиқамиз, ўғлим!— дейди дадам бошини қимирлатиб.

Ҳаммалари отдан тушадилар. Мен ҳам ирғиб тушишга жазм қиларканман оёғимда қаттиқ оғриқ сезаман-да, икки қўллаб эгарга ёпишаман.

— Ия, шишканми, а?— сўрайди дадам ва дарров кўтариб мени отдан олади.

Бизни қарши олган қозоқ йигитларининг бири ўтовдан катта оқ намат чиқариб ёзиб ташлайди. Улфатлар ҳаммаси намат устида бири ёнбошлаб, бири чордона қуриб жойлашиб олади. Дадам ташвиш ва саросимада юзимга тикилади:

— Қани, бос оёғингни, босиб кўр-чи?— дейди синовчи оҳанг билан.

Оғриқдан лабимни тишлаб, секин қадамлар билан наматнинг бир четига ўзимни ташлайман.

Улфатлар хуржунларидан чой, нон, қанд олиб, кўм-кўк тиниқ сувдан чойдишни тўлатиб, чой қайнатади-

лар. Идиш-товоқ бут. Қозоқлар дарров бир қўзини бўғизлаб, эт осадилар. Осмон юлдузларидан бошқа чироқ йўқ. Йигитлардан бири аллақердан яримта шишалик бир хира лампани амаллаб топиб келади.

Улфатлар ҳазил-мутойиба, аскияни бошлаб юборишади. Галма-гал жиндай-жиндай наяки тортишади, дадам ҳам озгина тортиб қўяди.

Салқин тушади. Мен дадамнинг чопонини елкамга ташлайман.

Булбуллар бу ерда кўп бўлар экан. Гоҳо уларнинг ёқимли янгроқ товушлари ҳавони тўлдириб юборади.

Булбулни тинглашни севаман. Куйлари қалбимда аллақандай ёқимли ҳисларни чайқатиб юборади. Бунни сезгандай Ҳасан ака табассум билан орқамни қоқди:

— Тингла, ўғлим! Булбулнинг сайраши дунёнинг энг баланд лаззати... Менинг марҳум отам айтар эдики, булбулнинг мақомлари, куйлари тўққиз юз тўқсон тўққиз эмиш, деб. Шундан бери булбулларнинг хил-хил мақомларини санайман. Учига етолмайман. Ҳа, ўғлим, булбул жонивор қушларнинг асили, тушундингми?

Мен бу гапларга қойил қоламан.

Улфатлар дам жиддий суҳбатга, дам аския қийқирикча ўтиб, узоқ ўтирадилар. Турмушдаги баъзи нодир воқеаларни, ўтмиш замонларда бобойлар ҳаётидан турли ҳодисаларни хўп эзиб гаплашадилар.

Янги ой олтин ўроқ каби порлайди. Дарахтлар гувиллаши, ирмоқлар шарқироғи, дев қоялар тун қўйнида аллақандай ваҳимали, сирли туюлади.

Шўрвадан жиндай тотиниб, ухлаб қоламан.

Бир маҳал кўзимни очсам ғира-шира тонг отмоқда. Юлдузлар галма-гал ботгандай, секин-секин сўна борадилар. Совуқдан қотиб қолибман. Аста қимирласам, дадам пайқаб қолади-да, секин шивирлайди:

— Ухла, ўғлим, ҳали вақтлик.

Кейин совуқдан жунжиганимни сезади шекилли, қалин чакмонини устимга тортади.

Уйқу қочади. Булбуллар қўшиғи тинмайди, узлуксиз сайраб турадилар. Ҳаво ниҳоят тоза, мусаффо. Кўп ўтмасдан дадам қўзғалади. Қумғонга сув тўлатиб, олоз ёқиб юборади. Бирин-сирин улфатлар уйғонади. Уфқда қирмизи шафақ кўркам ёйилмоқда. Қуёш ҳам олтин нурларини тўкиб, мағрур кўтарилади... Билмадим...

Оқшомми гўзалроқ, тонгми?.. Бири-биридан гўзал, бир-биридан фусункор. Табиат шундай бой, шундай моҳир...

— Турасизми, ўғлим?—сўрайди юмшоқ товуш билан дадам.— Туринг, туринг, ана тоққа бир қаранг!— Қўлини кенг ёйиб тоғни кўрсатади.

Тураман, лекин оёғим зил. Босолмайман. Ҳасан ака ва дадам ҳайрон бўлиб, довдираб қолишади.

— Оғриқ зўрми?—сўрайди дадам.

— Оғрияпти,— дейман оғриқдан қошларимни чиририб.

— Ёт, ёт, чирогим!— дейди менга Ҳасан ака. Кейин дадамга секин шивирлайди:— Синган-да.— Дарров шошилишч билан қайгадир югуради.

Дадам хомуш ўтиради.

Чой қайнайди. Дастурхонга бир катта лаган ёғли эт билан иссиқ бўғирсоқ олиб келишади. Шу пайтда қўлида бир тухум ушлаганча Ҳасан ака келиб қолади. Авайлаб докани ечиб, тухум билан оёғимни яхшилаб силайди. Узоқ силайди. Менга ҳам гўё оғриқ камайгандай туюлади. Ҳасан ака оёғимни қалин қилиб, қаттиқ танғийди.

— Ёт, бирпасдан кейин тойдай чопиб кетасан, ўғлим!— дейди Ҳасан ака елкамни қоқиб.

— Бўпти, кечгача тоққа чиқадиган бўласан, сабр қилиб ёт, ўғлим,— дейди дадам меҳрибон товуш билан.

Осмонга қараб ётаман. Борган сари оёғимнинг шиши кўпайганини сезаман. Дадам ҳам тез-тез разм солиб турганидан шишнинг зўрайиб борганини пайқайди шекилли, бошини қуйи солиб хафа ўтиради.

Туш бўлган. Дадамга қараб:

— Ўзингиз боравринг, дада, тоққа. Мен ётиб томоша қиламан,— дейман.

Дадам билан улфатлари қўлларига биттадан ҳасса тутиб, тирмашиб, тоққа чиқиб кетадилар. Ҳасан ака менинг ёнимда қолади. Индамас бир новча йигит билан бирга жаркопга ҳозирлик кўра бошлайдилар.

— Ёқмади тухумингиз. Кўринг, оёғим борган сайин шишиб кетяпти,— дейман Ҳасан акага.

— Тек ёт, тузук бўлиб қоласан. Давоси тухум!— дейди кулиб жаркопга пиёзни майдалаб тўғраётган Ҳасан ака.

Тоққа қараб ётаман. Қоялар, ўпқонларга ҳайрон қоламан.

Тоғ улуғвор. Аммо эсизки, тоққа чиқолмайман. Ук-синаман. **Ҳасан акадан кийиклар, айиқлар ҳақида сўрайман.**

— Э, ўғлим, ҳаммаси бор. Бўрилар, эҳтимол шерлар ҳам бёрдир,— дейди **Ҳасан ака** кўзларини қисиб.

Дадамлар узоқ юрганларидан жуда чарчаб, ҳориб қайтишади. Дадам бир даста хушбўй тоғ гулларини менга олиб келади. Севиниб кетаман.

Жаркопни иштаҳа билан еб, кечга яқин Янгибозорга қараб йўлга тушамиз.

* * *

Тиккайган дарахт йўқ. Чўл каби кенг ҳовлининг бир чеккасида, айвонда ёлғиз ётибман. Отдан йиқилганимга, чамамда ўн кунча бўлган, аммо ҳануз оёқни ерга бо-солмайман. Зўр-базўр оқсаб-оқсаб, бир-икки қадам кўяман. Эртадан кечгача осмонга қараб ётаман. Айвонда чумчуқ уялари кўп. Чумчуқлар инга келганини, бола-чалари чуғурлаб бўйинларини чўзиб, сап-сариқ тум-шуқларини катта очганларини томоша қиламан. Булардан зерикканимда, ҳовли юзини тўлатиб юрган хўроз ва товуқларни эрмак қиламан. Хўроз улуғвор, кўркам.

У донми, чигиртками тона қолса, дарров товуқларни чақиради. Товуқлар «қа-қа-қа» деб уни ўраб оладилар. **Мабодо бирорта товуқ томгами, қўшни тарафгами чиқиб қолгудай бўлса, хўроз гўё дўқ, зарда билан олдига солиб қувлаб келади.**

Хаёлга кетаман. Уйлар ва ҳислар кетма-кет уланади. Олисдаги тоғлар хаёлимда жуда яқиндай кўринади менга. Тоғлар орасида аллақандай хиёбонлар, боғлар, саройлар кўрингандай бўлади. Бирдан жин-ажиналар, парилар қаршимда пайдо бўлади. Фикрлар чуваланани, чигалланани. Аммо мен дам ҳушимда, дам беҳушдай, бепарво ётаман.

Қуёш, омонсиз, чўлдан унинг яллиғи уради.

Зулфи аммам аҳенда бир ёнимга келиб, «Улақолай, ҳалиям оёғингнинг шиши қайтмадимми-я?» дейди-да, тагин кув пишиш, қатиқ ивитиш каби икир-чикир ишла-

рига уриниб кетади. Аъзам тез-тез олдимга киради. Зерикканини, болалар билан уришганини айтиб беради.

— Тезроқ тузал, икковлашиб улардан ўчимизни оламиз. Ҳаммаси қўрқоқ. Ҳаммаси юраксиз.

— Йўқ, ўртоқ, зўрлари ҳам бор. Жиккак бир бола бор-ку? Айниқса ана шуниси зўр. Ҳазир бўл, уришма, ёмон дўппослайди. Ишқилиб, дўст бўл!— дейман таъкидлаб.

Аъзам қовоғини солиб ерга қарайди, индамайди. Зерикиб ундан-бундан, қуримсоқ, зиқна бўйларнинг хасислиги, қаттиқлигидан гаплашамиз.

Отам ҳар куни эртадан кечга қадар от устида тентирайди. Намозгардами, шомдами бирров олдимга киради. Усти-боши чанг, чарчаган, ҳориган бўлади.

— Қалай яхшимисан, ўғлим?— деб сўрайди, гоҳо бир ҳовуч жийда билан беш-ўнта ёнғоқни олдимга тўкади, жиндай ўтириб чиқиб кетади.

Кунлардан бир кун дадам билан Зокир почча маслаҳат қилишиб, отда мени қозоқ табибига олиб жўнайдилар. Қирлар, тепалар ошиб, бир овулга етамиз. Отдан тушамиз. Устида оппоқ тоза кўйлак, нимча, бошида киймачак ва лачак, гавдали бир қари аёл бизни қарши олади... Ўтовга кириб ўтиргандан кейин, бир товоқ қимиз тутати менга.

— Сувсаганнинг давоси бу, чироғим!— дейди аёл меҳрибон говуш билан.

Зокир почча кампир билан қуюқ сўрашгандан сўнг дейди:

— Шу болачамиз отдан йиқилиб, оёғи шикаст топди. Сизга келдик, бир кўринг.

Кампир менга тикилиб қарайди.

— Қани, қароғим, кўрсат!— дейди ва ўзи эҳтиётлик билан оёғимдаги кир докани ечиб, секин бир-икки силайди.

— Чиққан,— дейди дадамга ва Зокир поччага қараб. Кейин менга:— Чироғим, дарров яхши бўласан, тойдай чопиб кетасан,— дейди.

Мен озроқ қўрқаман ичимда. Бирдан қаттиқ босиб юборса суягим шиқ этади. «Вой!» дейман секин, бутун оғриқ бир онда йўқ бўлгандай туюлади. Севиниб кетаман.

— Бўлди-бўлди, қутулдинг, чироғим! Энди соғсан!—

дейди бошимни силаб аёл.— Бечора болани шунча кун қийнабсизлар, мана, кўзи мошдай очилди,— дейди аёл кулиб, отамга қараб.

— Балли, раҳмат, кампир!— дейди дадам қуллуқ қилиб.— Яхши билгич табиб экан,— шивирлайди Зокир поччага энгашиб.

Табиб қаттиқ танғиб боғлайди оёғимни. Севинганимданми, оғриқдан қутулганимданми, ўзимни жуда енгиллашган ҳис этаман.

Дадам пул бериб, яна қайта-қайта миннатдорчилик билдиради. Йўлга тушамиз.

Эртасиеқ ўйинга кириб кетаман. Ўйинлар кўп — «қушим боши», чиллак, ёнғоқ, ошиқ...

Баъзан дадам Ҳасан ака билан мени бирор қозоқ ошнасиникига бошлайди. Баъзан: «Юр, гашт қилиб балиқ тутасан, ўйнаб келасан», деб бирор сувнинг бўйига олиб боради. Отда далалар, қирлар ошиб узоқ юришни севаман ўзим ҳам.

Бир неча кундан кейин дадам орқамни қоқиб:

— Бас, ўғлим, эрта азонда Тошкентга жўнайсан. Ўйнадинг, кулдинг, бўлади,— дейди мулоийм табассум билан.

Индамайман. «Юрган эдим маза қилиб» дейман ичимда.

— Аъзам ҳам кетади. Отаси билан гаплашдик. Эрта бир аравакаш буғдой ортиб кетяпти, бирга жўнайсизлар.

Азонлаб, барвақт Аъзам икковимиз йўлга тушамиз. Аравага жуда кўп буғдой ортилган. Қоплар орасида амаллаб суқулиб ўтирамыз. Аравакаш кўсароқ, мулоиймгина киши. Биз хомуш борамиз.

Чўлу биёбон. Кенг, улуғвор саҳролар уфқдан-уфққа туташган. Куз фасли. Шамоллар майин, ёқимли эсади, Қуёшнинг иссиғи куйдирмайди, эркалайди. Тиниқ, кўмкўк осмонда онда-сонда енгил булутлар аста кезади. Юксак тоғлар туманда. Мен томоша қилиб бораман, хаёл қанотида гўё саҳролар, тоғларни кезаман. Булутлар ранг-баранг, ранглар тинмай ўзгаради. «Табиатнинг сири, маъноси чуқур», дейман ичимда.

Пешинга яқин қорин очади. Ёнимизда бир тийин йўқ. Секин Аъзамга шивирлайман:

— Чўнтагимизда хе мири ҳам йўқ, аравакашдан уят-ку, ахир!

— Оталаримиз тошдай қаттиқ. Айниқса дадам пул деса томдан ўзини ташлайди,—кулади Аъзам заҳарханда билан ва давом этади,—ойим шўрлик меҳнат-машаққатдан чиқмайди.

Мен кулиб дейман:

— Улдими, балки оталаримиз пулни аравакашга бергандир...

Икки кун йўл юрамиз. Йўл-йўлакай ҳар бир учраган чойхонада аравакаш бизни тўйдириб боради. Ҳали мойли шўрва, ҳали ўз қўли билан дамланган палов. Аъзам икковимиз шодмиз.

— Амаки, катта бўлганда узамиз қарзни,— дея куламиз.

Аравакаш ҳам бизга қўшилиб кулади.

Хуфтонга яқин Тошкентга етиб, аравакашнинг уйида тўхтаимиз.

— Болаларим, бугун бизникида қўнасишлар. Кеч бўлиб қолди,— дейди.

Келин бизга эскигина бир кўрпа, бир узунчоқ ёстиқ бериб, айвонга ётқизади.

Эртаси саҳарлаб уйғонамиз. Аравакашнинг ўзи каби мулойимгина аёли сут ва нон билан меҳмон қилади. Кейин хайрлашамиз.

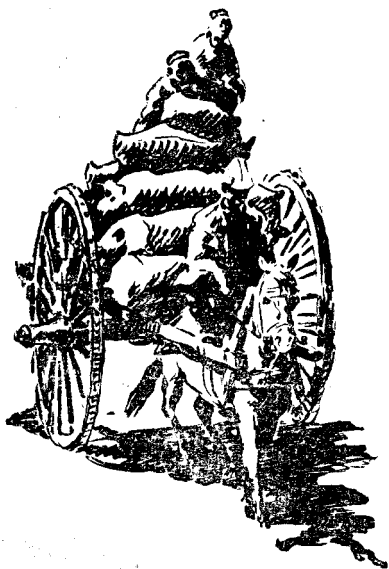
— Йўлни биласанларми, хумпарлар? Адашиб кетмаларинг!— таъкидлайди аравакаш.

— Уйимиз яқин, амаки, йўлни ўзимиз биламиз,— дейман жиддий тус билан.

— Анов ўғри кўчадан тик тушамиз-да, уйимизга етамиз,— дейди бепарволик билан Аъзам.

Ўғри кўча оша Говкушга етгач, Аъзам югуриб уйига кириб кетади. Унинг уйи катта кўчага яқинроқ.

Уст-бошим кир, тупроқ, оёқ яланг, тўсатдан уйга кириб бораман. Ҳаммалари дастурхон олдида ўтиришибди. Онам ҳар

вақтдагидай самовар ёнида чой қуймоқда. Югуриб қарши олади. Ҳамма мен билан севиниб қучоқлаб кўришади.

— Гапир, қани, отанг саломат юриптими? Қачон келади, турмуши қалай?— эжикилаб сўрай бошлайди бувим.

— Даштда юрипти. Салом, деди, қачон келишини айтмади,— дейман-да, сабрсизлик билан хотираларимни батафсил бошлаб юбораман.

* * *

— Тезроқ юр! Ҳазир бўл, кўзингга қара!— дейди ҳар қадамда бувим. Бувим паранжида, бошида бир катта тугун. Эски пахта. Менинг бошимда кичикроқ тугун — заводга пахта оттиргани олиб кетмоқдамиз.

Кўчада одам сероб. Болалар тўполонда, бақирган, ёқалашган... Анграйиб, бошимда тугун, дам туяларга, дам дарахт бошидаги қушларга қараб, қоқила-суқила бораман. Чорсувдан ўтиб, Бедабозор томон қайриламиз. Пахта тозалайдиган завод кенг майдоннинг ёнбошида. Баланддан сув ҳайбатли шарқираб тушиб турибди. Кампир орқасига қараб:

— Уф... етдиг-э,— дейди-ю, тугунни ерга ташлаб, таппа ўтириб олади.

Шу тобда бир тўда ғозлар қайдандир пайдо бўлади-да, бизни қувишга тушади. Ҳаммаси биққа семиз, оппоқ, бошларини баланд кўтарган ҳолда бизга югуради. Мен бошимдаги пахтани икки қўлим билан маҳкам ушлаб, оёқларим билан ғозларни ҳайдашга уринаман.

— Вой, ўлақолай! Булар нима дейди-я, ётсанг ёвга

ёқар, деган гап бор. Ҳайда, болам!— дейди бувим, кўйлагининг кенг енларини ҳавода ялвиратиб ўзи ҳам ғозларни қувлашга тиришади.

Ғозлардан зўр-базўр қутуламиз, икковимизнинг ҳам нафасимиз тиқилган, ҳарсиллаб, завод олдидаги бир ерга ўтирамиз.

— Ҳой, болам, бери келинг!— чақиради бувим завод ишчиларидан бирини.— Шу пахталарни яхшилаб оттириб беринг. Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг...— Узундан-узоқ дуосини бошлайди бувим.

Ориқ, соқоллари ўсган, кўзлари кичиккина, усти-боши ифлос бу киши индамасдан икки тугун пахтани кўтаради-да, олиб кетади.

Кампир сувларга, узоқда юрган ғозларга қарайди. Завод шовқин-сурон.

— Тавба, қизик гап, ҳа йўқ, бе йўқ, кўтарди-кетди, келмаса-я?— дейди бувим ташвишли товуш билан.

— Келади, буви, ваҳима қилманг!— дейман бепарволик билан, сув бўйида тентираб юраман.

Каттакон чархпалак айланиб туради. Сув ваҳимали шовқин билан оқмоқда.

Аста-аста завод ичига кираман. Ҳамма ёқ пахта. Одамларнинг боши-кўзи чанг, тўзон. Айланиб-айланиб бувимнинг олдига қайтаман-да, ерга чўққаяман. Шу пайтда ҳалиги ишчи қордай оппоқ пахтани кўтариб келади-да, бувимнинг олдига қўяди.

— Мана, кўринг, она! «Оҳ, пахта!» дейсиз,— дейди кулиб ишчи.

Кампир пахтани ушлаб-ушлаб кўради.

— Икки танга берар экансиз,— дейди ишчи.

Бувим севиниб, яна узундан-узоқ дуосини бошлайди. Рўмолининг учидаги тугунни ечади ва қайта-қайта санаб, қирқ тийин, пулни ишчига узатади. Бир тугундаги пахтани менга имлаб, ўзи катта тугунни бошига кўтаради.

— Қани, ўғлим, кетдик,— дейди.

Тугунларимиз аввалгидан каттароқ бўлса-да, уккидай енгил ҳис қиламан. Бозор орқали уйга қайтамиз. Одам аввалгидан қалин, бозор қозондай қайнайди. Қатиқ, қаймоқ, зиғир ёғ каби нарсалар қадамда учрайди. Мен атрофга аланглаб, анқайиб бораман. Бувим тез-тез тўхтаб, орқага қайрилади, мени уришади:

— Анқайма! Кўзингга қара!

Мана машхур девона. У ҳамиша эшакда, қўлида қарга, ўзи ориқ ингичка кўса, бошида катта кир салласи, эғнида йиртиқ-ямоқ, яғир кийимлари.

— Ана, дарвеш! Буви, кўринг! Қарғаси бирам сайрайди,— дейман бувимни тўхташга қистаб.

— Ер ютсин, жинни-ку! Қарғаси нимаси, келишмаган... Жиннини жинни деса арпа бўйи қўшилади... Юр-э!— қичқиради кампир менга.

— Йўқ, буви, бирпас тўхтаг! Эҳтимол дарвеш қарғасини ўйнатар, ҳунари кўп жуда.

— Қани, ўйнасин қарга, бир ўйнаб берсин!— хиралик қилишади бир неча бекорчи ёш-яланглар.

Девона бармоқлари билан аста туртади қарғасини:

— Қани, сайранг, битта сайранг!— Атрофини ўраган катта-кичик ёшларга қарайди:— Аммо, ёронлар, қарга табаррук; азиз махлуқ. Пайғамбаримизнинг дуоси кетган, минг йил яшайди... Қаранг, разм солинг, бечора қарғам ялиняпти, гапиряпти, ақча деяпти...

Тўсатдан қоровул девонанинг устига бир челақ сув сепиб юборади.

— Кўр бўлгур! Қарғанинг қарғишидан қўрқ, нодон!..— тутақиб сўкади девона ва эшагини «их»лаб, иккинчи растага бурилади.

Мен девонага, қаргага ачинаман. «Эсизгина, қарга хўп сайрарди-ю, қоровул ўлгур ишни ишқал қилди» дейман, ичимда аччиғимдан қоровулни сўкаман.

— Девонанинг дилини оғритиш ярамайди!— ранжиб дейди четда, ҳарсанг устида чилим тутиб ўтирган бир чол.

Бувим икковимиз чарчаб, ҳориб уйга қайтамиз.

Жиннилар кўп. Бизнинг Говкушда ҳам мўмингина, ювош бир киши тўсатдан жинни бўлиб қолган. Одамларнинг гапига қараганда, бу киши гап ер экан. Бир кун улфатлари хазиллашиб: «Қоқ ярим кечада мазорга бора оласанми? Даҳшат. Зимистон. Уликлар

товушсиз гаплашиб ётади!» дейишибди. Юракли киши экан. «Бўпти, борганим бўлсин!» депти-да, пичоғини ялт эттириб қинидан суғурибди. «Аммо, шартим шуки— қирқ кишига қуюқ зиёфат берасиз!» депти йигит дўстига қараб. «Хўп! Қирқ йигитга зиёфат бераман», денти дўсти.

Йигит мозорга борибди, аммо жинни бўлиб қайтибди.

* * *

Кунлар салқинлашган. Куз пайти. Ҳавода япроқлар учади.

Мен кўчада ўртоқларим билан ўйнаб юраман. Қўқ-қисдан уйдан девона йигит занжирни узиб, кўчага югуриб чиқади. У қип яланғоч.

Ҳаммамиз чет-четга қочамиз. Биз ҳам қўрқамиз, ҳам томоша қилгимиз келади. Жинни юрганича мачитга боради. Мачитнинг айвонидан каттакон зилдай қозонни кўтариб олади-да, ҳовузга ташлаб юборади.

Биз қўрққанимиздан тура қочамиз.

— Жинни! Жинни келди!— деб бақирамиз.

У бизни қувлаб кетади.

Шовқинни эшитиб йиғилган одамлар жиннини ба-зўр тутиб, уйига олиб кирадилар-да, яна кишанга соладилар.

Болалар ҳаммамиз бу жиннидан жуда қўрқамиз. «Ана жинни!» деса биров, барчамиз ин-инимизга кириб кетамиз. Мен ёлғиз қоронғида юрганимда «Мабо-до жинни чиқиб қолса-я?!» деган ваҳима ҳамиша ташвишга солади.

* * *

Ҳар оилада ўтин-кўмир, дон-дун ташвиши — дағда-ғасида лоппа қиш тушади.

Қиш қаттиқ. Тоғ-тоғ қор ёғади. Ҳовуз қаттиқ яхлайди. Ҳар қишдаги каби ҳовуз устида сирғаниш, кўчада ях-малак отиб ўйнашга бериламиз. Айниқса қордан одам ясашни яхши кўрамиз. Кўмирдан қош, кўз кўямиз. Булардан зерикканда бирорта дарвоза олдида Аъзам, Ҳожи, Аҳмад, мен бир талай болалар йиғилишиб, чўпчак айтишамиз. Айниқса чўпчакка Аҳмад уста. У кўзлари ўтли, зийрак бола. Отаси ўлиб кетган, ҳозир бувисининг қўлида. Бувис чўпчакнинг кони. Аҳмад бувисидан бутун эшитганларини бир сўзини оқизмай-томизмай, балки қўшиб-чатиб бизга айтиб бера олади. Шу сабабли биз кўпроқ чўпчак айтишга Аҳмадни қистаймиз. У ўзи ҳам завқ билан, кампир-чоллардай, сирли чўпчакни даҳшатли ранглар билан қийиб юборади. Қорга, совуққа, изғиринга қарамай, кўчада ўтириб узун-узун чўпчакларни тинглаймиз.

Аҳмад чарчагандан кейин Аъзамга ялинамиз. У ҳам бир дунё чўпчак билади. Шундай қилиб, бир-биримизга бувиларимиздан, боболаримиздан эшитган, билган чўпчакларимизни айтамиз.

Гоҳо кечалари қўшнимиз Роҳат келинойи чиқади бизникига. Жиякни тўқиб ўтираркан, узундан-узоқ, битмас-туганмас чўпчакларни айтишни ўзи ҳам яхши кўради. Чўпчакка уста, ажойиб гапдон хотин. У ҳам ўзининг отасидан ўрганган экан: «Отам жуда камбағал, қашшоқ эди, аммо чўпчакка бой эди», деб кулади у.

Каромат опам, ойим гангур-гунгур жияк тикиб ўтирадилар. Роҳат келинойи девлар, ялмоғиз кампирлар, арслонлар, бўрилар, тасаввур этиш қийин афсонавий қушлар ҳақида сира тutilлмаган чўпчакларни айтади. Қиш чилласи киргунча айвонни тарк этмаймиз. Айвонга тutilлган катта чодир гупиллаб ёққан қорларга пича пана бўлади. Мен танчага суқилиб:

— Қани, бошланг, жон кеннойи. Яхшисидан, ваҳмалик, даҳшатлигидан бўлсин!— дейман ялиниб.

Чўпчаклари шундай узун бўладики, энг қизиқ жойига етганда «Минг бир кеча»даги каби, «қолгани эртага» деб иш печини кўтарганча чиқиб кетади.

* * *

Бизнинг Говкуш маҳалла асрлар бўйи янги-янги бўгинлар орасида бўлина-бўлина кичиклашган, асалари уyesi каби бир-бирига ёндашган зич, каталак ҳовлилар-

дан иборат. Шу сабабдан бўлса керак, маҳалла аҳлининг кўпчилиги ўзаро узоқ-яқин чатишган қариндош.

Умуман айтганда, маҳалла аҳил, аммо гоҳо хонадонлар орасида олди-қочди, ғийбат, ур-сурлар бўлиб туради. Айниқса овсинлар — Қалта Сара билан Узун Сара ҳам эру хотин — Ғаффор ака билан Роҳат келиноийи ўртасида тез-тез ёнғин каби қўққисдан жанжал кўтарилиб қолади.

Ғаффор ака янгаси билан ҳам сира чиқишолмайди. Ҳовлилари айрим, рўзгорлари бошқа бўлса ҳам улар тез-тез уришиб қоладилар.

Мана тағин можаро кўтарилди. Кампир бизнинг ҳовлида омонат деворга суялган нарвон устига ўтириб олган:

— Ҳай, ер ютгур, Ғаффор чатоқ, уялмайсанми! — қичқиради қўлини пахса қилиб янгаси. — Биттаю битта арзанда ўғлим бор: ювош, мўмин-қобил, одобли бола, уни ҳамиша сўкканинг-сўккан, тилинг кесилгур!

Ғаффор ака жаҳлидан бўғилиб, ҳовлисидан бўкиради:

— Бемаъни кампир! Супурги бойлашдан бўшайманми? Шумтака ўғлингга пича насиҳат қилдим, вассалом. Ванг-ванг қиласан, туш нарвондан! Жўна уйингга!

Лекин кампирга у бас келолмайди. Кампирнинг қар-
гаш, вайсаши сира узилмайди:

— Вой-вой, сассиқ чол! Соқоли оқарипти-ю, ақли
кирмади. Сан ўлгурнинг ишинг нима, уйда ўтираманми,
кўчада юраманми?! Ўзим биламан. Ўзимга хон, ўзимга
бекман. Тилингни тий! Боламга яна бир тил тегдир —
соқолингни битталаб юламан, оч арвоҳ!

Ғаффор ака ҳам бўш келмайди, қўлидаги супургини
отиб, девор тагига келади:

— Бас қил, шум кампир!..

Можаро бирпасда авжга чиқади.

Дув этиб қўшнилар йиғилиб қолишади. Лекин ҳам-
малари мўм тишлагандай жим қотиб турадилар. Тор
қовлининг бир бурчагида сопол жомашовда жим кир
эзгилаб ўтирган Роҳат келиноий энсаси қотганидан ла-
бини буриб-буриб қўяди.

Ғаффор ака ва кампир бир-бирларини куракда тур-
майдиган гаплар билан хўп ҳақорат қиладилар. Ғаффор
чатоқ асабийлашиб хўроздай қизариб, оғзидан чиққан
куфурни билмайди. Сўкиш-қарғаш узоқ давом этади.
Ниҳоят қўшнилари аралашиб, «Бўлди, бўлди, бас!» деб
базўр жанжални босадилар. Ғаффор ака ва кампир
чарчаганлариданми, ёки қўшнилардан уялганданми ин-
илларига ўзларини урадилар. Мен хафа ҳолда гўзарда
ишлаб ўтирадиган косиблар олдига чиқиб кетаман.

Ҳар кун мактаб. Қиш бўйи ўқиб, «Қуръон»ни тугата-
ман. Домлам мени бир кун олдига чақиради:

— «Қуръони шариф»ни хўп ижтиҳод билан ўрган-
динг, боракалло, ўғлим! Хўш... Энди «Сўфи Оллоёр»
келтир, лекин...—Домлам кўзларини юмиб, бир зум
ўйлагач давом этади:—шарт шулки, «Сўфи Оллоёр»
билан бир тоғора мойли, этли ош, бир дастурхон мойли
кулча, бир сўм пул! Дурустми?— Тик қарайди менга.

Ерга қараб, бўйнимни букаман, сўзсиз-товушсиз,
таъзим билан бошимни қимирлатаман. Ўқишдан кейин
чопачопа уйга келаман.

— Ойи, ойи, «Қуръон»ни тугатдим. «Сўфи Оллоёр»-
га тушдим. Домлам айтдики, нон, бир сўм пул,— дей-
ман ойимнинг бўйинни қучоқлаб.— Ойижон, албатта
домламнинг айтганларини олиб боришим керак, йўқса...

Онам ҳам мени қучоқлайди.

— Ўзим тасаддуқ сендан!— дейди мени қайта-қайта
ўйиб. Бир зумгика кўзларидан ёнган шодлиги сўнади.—

Домланг яхши одам, лекин суллоҳлиги бор. Жоним билан ош қилардим, уйда ҳеч вақо йўқ, қани илож!

Бутун кун тихирлик, хиралик билан хўп жанжал қиламан. Ниҳоят хотиримда йўқ, эртаси ошми, нонми тайёрлаб беради онам бояқиш. Бир сўм пул ва «Сўфи Оллоёр» билан мактаб бораман.

Сўфи Оллоёрнинг кичкина китоби диний шеърлардан иборат. Пайғамбарлар ҳақида, қиёмат кун ҳақида кўп даҳшатли шеърӣй ҳикоялари бор. Шеърлари содда, тили яхши. Лекин нуқул хурофот!..

Ҳар кун ҳалқумим қуриганча, кўзларим тинганча ўқийман. Жуда тез тузуккина ўқийдиган бўламан.

Баҳор келади. Ҳамма ёқда кўркам лолалар, кўм-кўк майсалар. Сувлар шарқираб, ариқларга тўлиб оқади. Дарахтлар гулда. Самода атласдай ёнган булутлар кезади. Ҳар нарса баҳор завқида.

Тағин наврўз байрамини қарши олгани далага чиқамиз. Уриш, ёқалаш билан кунни бемаза, бетайин ўтказиб қайтамиз.

* * *

Бир кун эрталаб, бувим мени олдиға солиб олади. Қалта Сара, Узун Сара, Ғаффор аканинг янгаси — кампир ва кўп аёллар биз билан бирға йўлга тушади. Менинг бошимда катта тугунда кулча, олдинда кетмоқдаман. Конка юрадиган кўчаға чиқамиз. Жума куни бўлганидан гузар обод. Кейин жар бўйиға тушамиз. Бир вақт қарасам, жардан бир от чошиб келяпти. У эгасини йиқитиб қочган. Гўё бошимдан учиб ўтди дейман. Хотинлар саросимада шошилиб ўзларини четға оладилар. Жуда зўр, кўркам от. Қалт этиб тўхтаганимча, орқасидан узоқ қараб қоламан. Лаҳза ўтгач, жардан эгаси оқсоқланиб чиқиб келади. Ҳамма ёни хўл, ҳарсиллаган ҳолда отининг орқасидан югуради. Олмазор кўчаси зўйлаб узоқ борамиз. Баджаҳл миршаблар маҳкамасидан ўтамиз.

Бешёғочға яқин қолганда, ўнг томонға, ингичка бир кўчаға қайриламиз. Икки тарафи гулларға, қуюқ дарахтларға тўла боғ ҳовлилардан иборат, серсув, салқин, тинч кўча. Ҳар икки томонда деворлардан баланд кўтарилган сўрилар, новдалари кўчаға тўкилиб тушган дарахтлар. Тсмларда кўк майсалар, қизғалдоқлар гилам.

Каттакон бир дарвозадан ичкари кирамиз. Аёллар,

камфирлар жуда кўп. Уришиб, талашиб юрган болалар ҳам сероб. Ҳовлининг икки томонида қамиш бўғотли, лекин пишиқ-пухта солинган қатор янги уйлар. Ҳовлида гул кўп. Сарик, қизил, оқ — хилма-хил гуллар. Кийинган серсавлат табаррук эшон ойим ҳовлининг ўртасида, курсида гумбаздай бўлиб ўтирибди. Бувим ва бирга келган хотинлар югурганларича бориб эшон ойим оёғига йиқилдилар. Этакларидан, қўлларидан ўпиб, баъзи кексалар кўз ёшларини артадилар.

Ясанган-тусанган олифта бойвуччалар кўп. Уларда пул сероб, жаранг-жаранг олтин тангаларни, беш сўмлик, ўн сўмлик қоғозларни эшон ойим оёғига кетма-кет ташлаб турадилар. Эски-туски кийинган, амал-тақал қилиб, бир сўмми, ярим сўмми кўтариб келган камфирларни бойвуччалар қош-кўзларининг имолари билан масхара қиладилар.

Курсида қаққайиб ўтирган эшон ойим семиз, қошлари керилган, кўзларига сурма тортилган, қил-қизил хўроздай хотин. Оқ шоҳи кўйлак устидан узун қора духоба пешмат, бошида майин мисқоли дока рўмол устидан товар дуррача танғиган, олифта. У қовоғи солиқ, индамас, гоҳо атрофида парвона бўлиб юрганларга билинар-билинемас табассум билан ниманидир шивирлаб қўяди. Ҳовлида аёллар кўп. Эшон ойим секин курсидан кўзғалади. Дарров хотинлар кенг давра қуради. Эшон ойим вазмин қадамлар билан зикр бошлаб юборади. Камфирлар «ҳув-ҳув»лаб қўлларини, бўйинларини у ёққа-бу ёққа ташлаб, гир-гир айланадилар. Бирпасда кўпларининг жазавалари тутиб, янада қаттиқроқ қичқириб, бўғиладилар. Ҳовлида отин ойилардан бештаси ғазал ўқиб турибди. Айниқса иккитаси чиройли, келишган ёш жувонлар. Усларида сипойи, лекин асл кўйлак, узун камзуллар, бошларида оппоқ чақнаган рўмоллар. Овозлари ёқимли. Машрабдан, Яссавийдан сўфиёна ғазалларни ҳис билан, самимий туйғулар билан ўқийдилар. Оғзим очилиб тинглайман. Узоқ тинглайман... Ажойиб бир мусиқа қалбимга тўлгандай, руҳимда эригандай ҳис этаман...

Калта Сара, Узун Сара иккови ҳам зикр даврасида. Уларга қарасам, кулги ичимдан тиқилиб келади. Айниқса Калта Сара авжда. Унинг бўғилган овози хаста, тупруклари сачрайди. Узун Саранинг овози баланд гуриллаб чиқади. Бу зикрнинг боши. Бувим бояқиш паст овоз

билан «хув-хув» деб четда турибди. Эшикдан янги-янги хотинлар дув-дув кириб келмоқдалар.

Зерикканча, кўнгилга текканча томоша қиламан. Кейин ўриклар, ёнғоқлар, гилослар, тарвақайлаб ўсган катта-катта олма дарахтлар орасига ўйнаб кетаман. Менга ўхшаш болалар жуда кўп.

Гилосга энди сув юрган, энди қизара бошлаган. Каттакон бир дарахтга секин ўрмалайман. Бир вақт қарасам, ўзим билмабман, тик тепасида турибман. Ҳовучлаб-ҳовучлаб гилос териб чўнтакларимга тиқа бошлайман. Кўққисдан хизматкор кўкнори чол қандайдир пайдо бўлиб қолади. Жаҳлдан бўғилган, ҳуноб бўлган чол сўка бошлайди.

— Эй, туш, ҳароми!..

Балаидда, чайқалиб турган новда устидаман.

— Ота, хотинлар кўп. Сўкманг, уят бўлади-я!— дейман қичқириб.

— Пастга туш, ҳозир ҳароми!— ўдағайлайди чол.

Бир зум ўйлайман. Бу чолнинг қўлига тушиш ҳазил гап эмас. Мундоқ қарасам — гилос ёнида пастаккина ошхона турибди. Бир амаллаб гилосдан ошхона томига базўр сакрайман-да, ура қочаман. Кўкнори чол «тавба-тавба, шум-э» деб ёқасини ушлаганича ҳайрон бўлиб қолади. Мен томдан-томга ўтиб, бемалол айланиб юраман. Томга тикилиб, эгилган новдалардан довучча, слча, гилосларни тўя-тўя ейман. Кейин пастгина девор топиб, ҳовлига ирғийман.

Зерикиб кўчага чиқаман. Болалар жуда кўп. Кураш бошланади. Майдон катта, кенг. Болалар тўполон билан, чуввос билан курашга тушади. Булар 12—13—14 ёшлилар. Катталар тушса кураш зўр бўлади. Мен томоша қиламан. Ҳавас билан, юрагим билан берилиб томоша қиламан. Ўзим ҳам тушар эдим-у, лекин юрак бетламайди.

Курашга катталар белбоғ билан тушади. Онабоши бўйни ғилдирак, хумкалла, кўкракдор. «Сан туш, сан дам ол!», «Э, мазанг йўқ, нуқул қоқиласан!» деб ўртада юради у. Болаларга белбоғ катта гап. Онабоши курашга тушадиганларнинг белбоғини боғлаб қўяди. Баъзи болалар: «Ҳо, белбоғингиз бўш-ку, онабошимиз, кўринг бу кишимни!» деб жанжал кўтардилар, қийиқлик қилдилар. Умуман, жанжал кўп. Баъзи йиқилганлар изза бўлганидан йиғлаб юборади. «Ҳалол бўлмади,

фирромлик қилди, бошқатдан бошлаймиз» деб чатоқлик қиладилар. Бир жуфт бола курашга тушади. Оҳо, нуқул пай, гўшти пишиқ, юраги бақувват, миқти йигитчалар. Буларнинг олдида аввалгилар бир пул! Курашнинг чўққиси булар. Кўтариб, чир-чир айлантириб, бир-бирини гум-гум ерга уради, лекин биронтасининг кураги ерга тегмайди. Онабоши жиддий тусда берилиб таъқиб этади. Чорак кам бир соатми, хотиримда йўқ, булар иккови зўр кураш тушади. Иккови ҳам жиққа тер бўлади. Онабоши:

— Бас, бўлди, балли, оталарингга раҳмат! Икковларинг ҳам полвон чиқасизлар,— дейди.

Курашчилар ҳарсиллаб ажралишади.

— Отинг нима? Қайси маҳалладан бўласан?— сўрайди бири иккинчисидан, терларини артиб, мағрур ҳолда.

— Кўкчаданман, отим Бўтабой. Ўзинг-чи?— сўрайди иккинчиси.

Ерга ўтириб олган биринчи курашчи:

— Шайхантовурдан бўламан. Ҳеч қимим йўқ. Елғиз бир кампиру мен. Фишт қуяман. Ишим шу. Кўрдингми, билегим пай?— дейди қўлларига ишора қилиб.

Мен сўзга аралашаман:

— Кўкчада қариндошларим кўп. Танидим. Отанг сағрифурӯш,— дейман биринчи курашчига.— Лекин зўр полвон бўласан. Гўштинг нуқул пай!

Ҳазил-мазах билан ўтган-кетганлардан гаплашиб ўтираммиз.

Думбул олча ва гилослар ичимни кўп сидирган шекилли, қорним жуда очади. Бизларга овқат беришни ҳеч кимса ўйламайди. Аста эшикдан келиб, бувимга ялинаман.

— Қорин оч ахир! Жилла бўлмаса бир бурда нон топинг! Тинка қуриди-ку!— деб шивирлайман.

Эшон ойим ўлгур кўчадан келган тугун-тугун кулчалар, патирлар, ошларнинг барчасини қулф-калит қилган. Заҳаргина, мужмайган, муштумдай бир кампир қоровул.

— Жиндай сабр қил, уят бўлади-я,— дейди лабини тишлаб бувим.

Ғоят очман. Кечга яқин бемаза мошхўрда тортилади. Қосанинг тагида, суюққина айнаган мошхўрдани топиб келади бувим.

— Ичақол! Табаррук ош!— дейди мени ўтқазиб.

Эшон ойимни сўка-сўка, очлигимдан косани бошимга кўтараман-да, бувимга энгашиб шивирлайман:

— Эшон ойингизнинг жони пул. Сиз ҳам анча пул бергандирсиз, ҳа?

Бувим довдираб қолади:

— Вой ўлақолай, оғзингни юм-а, шумтака! Гуноҳ бўлади-я! Эшон ойим эртаю кеч тоат-ибодатда, пок, асл аёл. Пайғамбарнинг авлоди, ҳмм...— Жаҳл билан чимчилаб узиб олади биқинимни.

— Э, тавба!— дейман кўзларимни ола-кула қилиб кампирга.— Пок аёлга пул нимага керак экан?!

— Жим ўтир!— Туртади мени бувим ранжиган оҳанг билан.

Косани бўшатиб, тақ этиб ерга қўяман:

— Бувн, бувн,— дейман паст овоз билан,— эшон ойимингизнинг тўртта сатанг қизлари бор экан. Нариги ҳовлида кўриб олдим. Бир олифта, бир димоғдорки, бай-бай-бай, уларнинг пардоз-андозлари! Юришлари!.. Нега эрга тегмайди улар?

Юзини буриштириб, кўзларини олайтириб юборади кампир:

— Бемаъни, бас энди! Шарманда қиласан мени...— Яна чимчилаб, узиб олади.

Мен қотиб-қотиб куламан.

Намозгар бўлганда бутун қўшнилари билан бирга уйга қайтаман.

— Ойи, овқат!— бақираман эшикдан киришим билан.

— Оч қолдингми? Наҳотки оч қолсанг шундай катта даргоҳда?— дейди таажжуб билан онам.

— Эшон ойим бирам қаттиқ, очкўз экан, унинг олдида бизнинг домла холва-ку!— дейман тоқчадаги қутидан дарров нон излаб.

Бувим менга бир хўм-райиб қарайди, аммо индамайди, терс бурилиб омборхонага кириб кетади. Онам олдимга бир коса угра оши қўяди. Ко-

сага қараб бурнимни жийираман-да, шошилиб ича бошлайман. Онам қаршимга ўтириб, юзида енгил табассум билан менга қулоқ солади. Мен ошни ича-ича, эшон ойимникида кўрганларимни оқизмай-томизмай гапираман.

* * *

Гоҳо чиллак, ёнғоқ кўнглимизга текканда арава ўйинини бошлаймиз. Қизлар, ўғил болалар ҳаммамиз аравага тушамиз-да, навбатлашиб, иккита-иккита бўлиб, аравани тортамыз.

Говкуш тор маҳалла, лекин кўчанинг бурилиш жойида жиндай майдонча бор, аравакашлар араваларини шу ерга қўядилар.

Арава болалар билан лиқ тўла. Мен от ўрнида, икки қўлим билан шотига ёпишганман. Тўсатдан, арава босиб кетади-ю, мен шотида осмонга учаман. Қайтиб ерга уриламан. Қўлларим узилди, товонларим ёнди, дейман. Болалар қўрққанларидан бир зум нафаслари ичига тушиб жим қотиб қоладилар. Кейин аравадан дув тушиб, бошимга йиғиладилар.

— Қатинг оғрийди? Шикаст емадингми?— сўрайди Аъзам.

Ўрнимдан тураман-да, оқсоқланиб икки-уч қадам қўяман, кейин кулиб юбораман.

— Жиннилар, худди осмонга етдим, дедим-а. Аравани босиб юбординглар.

— Ҳа, зарари йўқ, маза қилиб учиб тушдингиз,— кулади хахолаб Ҳожидан.

Тағин аравага ёпишамиз. Шу пайтда новча, буришиқ юзи офтобда қорайиб кетган, бурни тешик чол аравасида келиб қолади.

— Қоч-қоч, ҳаромилар! Йиқилиб ўласанлар-а!— бўғилиб бақиради чол.

Ҳаммамиз жим, кўчанинг четига қатор ўтириб оламиз-да, ўзаро шивирлашиб, чолнинг бурнига, қалпоғига куламыз. Чол тинкаси қуриган, ориқ, яғир, хунук отини аравадан чиқаради.

— Бай-бай-бай, ўтиндай қоқланипти от бояқини. Оламда йўқ шунақаси!— куламыз ҳам, ачинамыз ҳам.

Чол қовоғи солиқ ҳолда, лаш-лушларини аравадан олади-да, отни ҳайдаб юборади. Урганган от бечора бо-

шини қуйи солиб, битта-битта ҳорғин одимлаганича ганиш эшикка кириб кетади. Чол аравани тузатишга киришади. Арава шалоқ, хароб. Унга тунукадан ямоқлар тушган. Ғилдиракка эски-туски темирлар қопланган. Ҳаммаси омонат. Антиқа арава!

Бизлар пичинг билан тегажаклик қиламиз:

— Аравангиз пишиққина, мустаҳкамгина, лекин жиндай шақир-шуқури бор-да...

Чол офтобда тер тўкиб, икки қўли қоп-қора мой, аравасини тузатади. Дам араванинг гупчагига мих қоқади, дам мойлайди. Қора мойга бўялган қўллари билан юзидан терни бир сидирдими, юзи-кўзи бўялади. Бизлар бир-биримизни туртиб қотиб-қотиб куламыз.

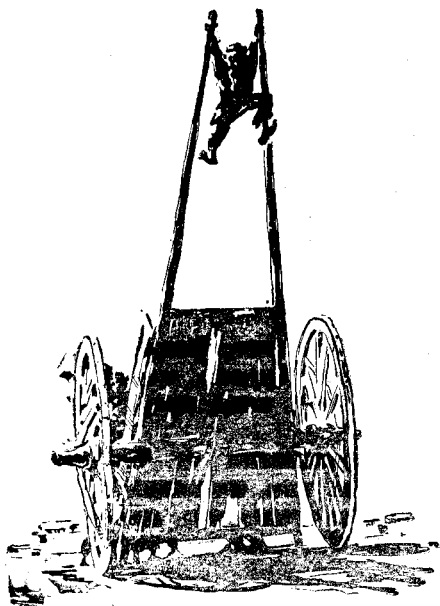
— Алмисоқдан қолган арава. Уста омон бўлса, ҳали бу арава кўп ямалади...— шивирлайди Аъзам менинг қулогимга.

Шу пайт машҳур Расул ўрис келиб қолади. Гапига чалакам-чатти рус сўзларини аралаштиргани сабабидан унга «Расул ўрис» лақаби қўйилган. Унча-мунча сўзларни, айниқса русча сўкишларни у билади. Новча, ингичка буришиқ юзли, кўзлари хунук, жағи олдинга чиққан. Қўлида ҳасса, бармоқларида катта-катта узук, тишларида доимо папирос.

— Марш, хулиганлар!— бақиради Расул ўрис бизларга, кейин чолнинг бошига бориб ўдағайлайди.— Эй, сен, аравачи чол, пашол атсуда, свинья... Деворимни расво қилдинг-ку, кўтар аравангни! Кўзинг борми? Қара бун!— Ҳассаси билан деворнинг шўралаган, нураган жойларини туртади, яна русчасига сўка бошлайди.

Чол жаҳлдан қалтираб, аравани кўчанинг нариғи юзига судрайди.

— Э, менга қара, аблаҳ, деволингга нима бўп-

ти? Кўр бўлгур, девол жойида турипти-ку?— бақиради чол.

Расул ўрис ҳассасини кўтаради, бобиллаб чолга югуради:

— Сволични уриб ўлдирмасамми!..

Чол бўйнини чўзиб, бўғилиб, уят гаплар билан сўка бошлайди. Расул ўрис чалакам-чатти русчалаб сўкишини давом эттиради. У доим маст, бозорда эски-туски темир-терсак буюмларни, лаш-лушларни сотиб ўтиради. Русчани яхши биламан, деб мақтанади, аммо билгани фақат сўкиш.

Чол билан у ёқалашигача етади. Маҳалла аралашади.

— Бацчағар, кофир, чурчит!— қичқиради чол хуноб бўлиб.— Эй, халойиқ! Уладиган бўлдим бу куфурдан! Ман ишимни кўчада қиляпман, деволга қўл тақизганим йўқ! Арақни ичиб маст бўлади-да, ҳар кун ғалва қилади, ҳеч кимга кун йўқ!

Расул ўрис ҳассасини кўтариб яна чолга ўдағайлайди, вағиллаб сўкади.

— Сан тўхтаб тур, палисага арз қиламан, ана шунда «вах» дейсан! Ман арақни сенинг пулинга ичибманми, гўрсўхта, падлес... Айт ҳозир!

Полиция деганда ҳамма титрайди.

Бир неча маҳалла кишилари ўртага тушади:

— Бўлди-бўлди, бас. Жилла бўлмаганда соқолининг оқини ҳурмат қил,— деб алдаб-сулдаб Расул ўрисни уйига киргизиб юборадилар.

Маҳаллада ғавғо кўтариб турадиган кишиларнинг бири шу Расул ўрис.

* * *

Маҳаллада ҳеч ким йўқ, сув қуйгандай жимжит. Энди-энди хашаки олма пишган. Биз-болалар эгаси боққа кўчиб кетган бир ҳовлининг деворидан ошиб тушамиз. Олма Ъаланд ўсган, кўп шохлари қуриган, қари. Учта бола олманинг устига чиқиб ўлгудай қоқамиз. Тўйгунча еймиз, қўйнилариимизни тўлдирамиз. Олма пахтадай, бемаза, қуртлаган. Ҳали биз олмадан тушганимизча йўқ, тўсатдан эшикнинг занжири шақирлайди. Эшик очилади-да, қаршимизда уй эгаси пайдо бўлади. Узун бир хипчин билан—билмадим дарров қайдан топган—

болаларни шартта-шарта ура кетади. Аъзам, мен, Ҳожи олмада бўзрайиб ўтирамыз.

— Туш, зумрашалар!— бақиради бизга бошнини кўтариб.

Биз оқариб, қалтираб кетамиз. Олмадан тушмасликнинг сира иложи йўқ. Қочишга йўл йўқ. Оёқ-қўлларимиз қалтираб, секин дарахтдан тушамиз. Уйнинг эгаси нақ бошимизда, ҳавода хипчинини бир-икки айлантиради-ю, лекин негадир урмайди, лўписа қилади.

— Агар яна иккинчи девордан тушсаларинг, олмага тегсаларинг, оёқларингни синдираман!— қичқиради кўзларига ғазаб тўлиб.

— Жон ака! Тавба қилдик, бундан буён сира тегмаймыз!— ялинамиз учовимиз ҳам бир оғиздан.

Уй эгаси индамайди, уйга кириб кетади. Дарров ғир этиб қочамиз.

Куёш оловдай ёнади. Тупроқ чўғдай оёққа жаз-жаз ёпишади. Ҳавода доира чизиб, бир калхат аста айланади. Чумчуқлар уни хўп лақиллатадилар. Яқин борадилар-да, бирдан пастга шўнғиб кетадилар. Қалхат алданади. Биз томоша қиламиз.

Кейин баланд икки қават том устига чиқиб, жиблажибон боласини қидира кетамиз.

— Топдик, топдик!..— дейман шивирлаб.

Тухум босиб ётган жиблажибон кўрққанидан пар этади-да, учиб кетади. Болалар ҳавас билан тухумни авайлаб ушлаб кўрадилар.

— Тухумига тегмайлик, ўртоқлар,— дейман.— Тухумларни очсин, болачалари сал катта бўлсин, кейин келамиз.

Томма-том ўтиб, ҳатто Оқмачит, Баландмачитга қадар етамиз. Том иссиқ, ҳаво оловдай. Лекин биз ўйинқароқлар иссиқни писанд қилмаймыз.

Пулдорлар, бойваччалар пастдан туриб сўкади бизни:

— Эй, йўқолларинг томдан, нима қилиб юрибсанлар, гадойваччалар.

— Зиқна бой! Хассис бой! Аҳмоқ бой!—деб қичқирамиз, кесак отиб қочамиз.

Кунлар шундай ўтади. Ҳар кун мактабга қатнаймиз. Уқиш жуда оғир. Кўп болалар олти йил, беш йил, тўрт йил ўқиб-ўқиб, ҳафтиякда қочиб кетадилар. Уқишда мунтазам бир тартиб, қоида, айрим синфлар йўқ. Ҳам-

мамиз бир уйда, шовқин солиб, доимо баланд овоз билан ўқиймиз. Боғдорлар бутун баҳор, бутун ёз боғда бўлади. Шаҳарда қолганлар, шу жумладан мен, иссиқдан гаранг бўлсак ҳам, ўқишдан безсак ҳам, мактабга қатнаймиз. Боғдорларга ҳавасимиз келади, кошки эди Ёир парча боғимиз бўлса, деймиз.

— Ҳа, дадамлар айтдиларки, пулни йиғиб-йиғиб биз ҳам боғ оламиз,— дейди хўрсиниб бир бола.

— Боғ қиммат, пулни қисиб-қимтиб йиғса бўлади. Тоғамлар ҳайитда келганда мири-мири пул беради, дарров қутига қулфлаб қўяман. Ахир бир кун оламиз-да боғни,— дейди яна бир бола.— Уттиз, қирқ йилдан кейин олсак ҳам майли... Дадамлар айтадилар, тома-тома кўл бўлармиш.

Ҳаммамиз хахолаб куламиз.

— Боғ яхши нарсаси, лекин пул йўқ-да.

— Пул бўлса, чангалда шўрва. Биздақа камбағалларнинг ҳаммасининг аҳволи шу. Дадам саргарош. Пул йиғиб бўладими! Қозон базўр қайнайди, бир кун атала, бир кун қора шўрва...— маънос гапиради бир бола.

Мен хомуш ҳолда индамасдан ўтираман.

Мактабда, ҳовуз бўйида сояси қуюқ икки кўркам шотут бор. Домлам шогирдларга шу тутлар тагига кўчишни буюради. Тўполон кўтариб бўйраларни, домламнинг эски кўрпачаси ва тақир пўстагини олиб, тутлар тагига кўчамиз.

Тут пиша бошлаган, битта-яримта тушиб туради.

— Болалар! Кўринглар бўйра жуда титилиб кетибди. Бир сўлкавой бойларга, ярим сўлкавойдан камбағалларга!— дейди домлам қатъий буйруқ билан.

Аксарият болалар, дадамларга пул тушганда олиб келаман, деб ҳар кун ваъда қиладилар. Айниқса камбағаллар бўйра пули деганда жуда хафа бўлиб, ташвишга тушадилар.

Иссиқ баланд. Дарахтларнинг япроқлари қимир этмайди. Гоҳо бизлар иссиқдан, ўқишдан толиқиб, уйку босиб, жиндай тиниб қоламиз. Шунда домлам тўсатдан қарсиллатиб саваб кетади ҳаммамизни.

— Тақсир, уч кундан буён Али келмайди, дараги йўқ. Ижозат берсангиз, уйига борсам,— сўрайди таъзим қилиб Аъзам.

Домлам Аъзамга бир ёмон хўмраяди ва жеркиб дейди:

— Утир! Уқи сабоғингни.— Кейин менга ва ўн беш ёшлардаги икки бақувват шогирдга буюради:— Тошиб келинлар бадбахтни!

• Севиниб югурганча кетамиз учовимиз ҳам.

Алининг уйи Жаркўчада.

— Ассалому алайкум!— деймиз Алининг онасига.— Али қани? Излаб келдик.

— Келдинларми?— дейди севиниб онаси.— У дилдор нариги ҳовлида арғимчоқ учиб ўтирипти. Секин боринлар-да, таппа ушланглар!

Оёқ учида, битта-битта юриб борамиз. Ҳақиқатан Али арғимчоқ учмоқда. Бир четда гулзор оралаб, иккита чиройли қиз гул териб юрибди.

Арғимчоқ қайрағочга солинган. Али вақти хуш, жуда берилиб арғимчоқда учмоқда.

Тўсатдан босамиз Алини. Алининг ранги қув ўчади, ўзини арғимчоқдан ерга ташлайди. Шеригимизнинг бири Алининг қўлларини орқасига қайиради.

— Тез юр! Фиринг десанг—чалпак қиламиз,— дейди дўк қилиб.

Қизлар ҳайрон бўлиб, дам Алига, дам бизга қараб, қотиб қолишади.

Бола бир силтаб Алининг қўлларини қўйиб юборади.

— Қани юр, жилдингни ол!— дейман мен.

Али бир дақиқа қалтираб, жим туради. Кейин, қовоғи солиқ, ердан кўзини узмай дейди:

— Домлам баджаҳл, уради... Бугунча тегманглар менга, эртага ўзим бораман,— ялинади бизларга.

— Юр, ўртоқ ўқиш осон эмас, қудуқни игна билан қазиш деган гап,— дейди болаларнинг бири юмшоқ товуш билан,— лекин ўқишни ташлама, кейин ачинасан.

Олифта қўшни қизлар қовоқлари солиқ, хомуш ҳолда уйга кириб кетишади. Али бўшашиб, жилдини бўйнига осадди-да, олдимизга тушади. Аммо кўчада бир йиқилган девор олдига етганда Али қочиб кетади. Дув этиб, учовимиз ҳам қува кетамиз. Али пастаккина девордан ошиб иккинчи бир ҳовлига ўзини уради, ундан нарвон билан томга чиқиб кетади.

— Томга қочсанг оёғингдан, ерга кирсанг қулоғингдан тортамиз!

—Қочиб қутула олмайсан!— дейди каттароқ шогирд.

Учовимиз ҳам нарвонга ўрмалаймиз. Али томнинг у четидан бу четига қочади, лекин иложи йўқ. Биз қув-

лаймиз. Ахир тутиб, нарвонга сургаймиз. Алининг нафаси ичига тиқилган, энтиккан.

— Қўйворинглар, ўзим тушаман. Хўп, мактабга бораман,— дейди Али.

Мен ва шогирдлар хўмрайиб, Алининг қўлини қўйиб юборамиз. Бирдан Али орқа томонга ирғийди. Томнинг нариги томони пастак экан. Али ўзини ерга ташлайди.

— Қочди, қочди!— қичқираман кўзларимни Алидан узмасдан.

Болалар томдан ирғиб, қува кетишади. Нарвондан юмалагандай тушиб, мен ҳам югураман. Али ўқдай чопади. Лекин болалар ҳам «ҳаф саними» деб қувлашади. Али тўппа-тўғри Шайхантовурга қараб кетади. Биз орқасидан югурамиз. Ҳар бир дуч келган одам ҳайрон бўлиб, орқамиздан қараб қолади. Ҳаммамизнинг нафасимиз ўпкамизга тиқилган, чарчаган, чанқаганмиз.

Ахир Алини тутамиз. Қўлларини орқасига қайириб, ўзининг белбоғи билан маҳкам боғлаймиз-да, сўкиб, уриб мактабга сургаймиз.

— Йўқ, бормайман!— дейди Али оёқларини тираб.

У қалт-қалт титрайди. Дўқ қиламиз, ялинамиз—дўлмайди. Кейин икки бола икки қўлтиғида, орқасида мен, итармалаб, сургаб, жўнаймиз.

Али бақриб йиғлаб, депсиниб, қўлларимизни тишлайди. Боққоллар, қассоблар кулишади.

— Мактабдан қочдимиз? Жазоси, сурганглар!

Оқмачитга етганда Али йиғлаб, ялинади. Индамай-миз, сургаб мактабга олиб кирамиз. Учовимиз бир-биримизнинг сўзларимизни бўлиб, баъзан учовимиз ҳам бирдан ҳаммасини домлага сўзлаб берамиз. Алининг кўзлари ерга қадалган, қовоғи солиқ, қалтираб турибди. Қўлларини бўшатиб юборамиз. Домлам лабларини қаттиқ қимтиб, қамчини кўтаради. Учовимиз бирга ялинамиз.

— Тавба қилди, тақсир, энди қочмайди. Бизларга кўп ваъда қилди, сира қочмайди. Жон тақсир!..

Домлам аста қамчисини кўрпачаси тагига қўяди.

— Утир, ўтир!— қичқиради хўмрайиб.

Али ҳолсиз бир оқариб, бир қизариб, таппа ерга ўтиради-да, китобини очади.

Тўп отар чоғи. Мен Аъзамнинг ёнига ўтириб китобимни очаман. Алини тутиб келиш воқеасини Аъзамга батафсил аста-секин шивирлаб ҳикоя қилмоқчи бўлсам, домлам ялт этиб ўқраяди:

— Уқи!

* * *

Ҳар кун мактабдан қайтар эканман, бирров кўриб чиқай деб, бобомнинг дўконига кираман. Халфалар, шогирдлар иссиқдан куйиб, тер қуйиб ишлаб ўтирадилар. Бир кун мактабдан қайта туриб яна бобомниқига кираман. Бобом намозга кетган экан, дарров чармдан хат-чўп, бизбизак кеса бошлайман. Бизбизакни ғиз-ғиз ўйнайман. Бирдан бобом келиб мени койийди:

— Э-э, бу нима қилганинг, увол-ку ахир!— ранжиган товуш билан гапиреди.— Узинг яхшисан-у, лекин шўхсан-да, тентак!

Маҳаллада маҳсидўз кўп. Бобом менга иш буюриб, ширач, шон олиб келгани уста ўртоғиникига юборади. Қинғир-қийшиқ кўчалардан югураман. Устанинг уйи хийла узоқ. Халфа, шогирдлар билан иш тикиб ўтирадиди. Устанинг ташқари ҳовлисида қайчирайхон, садарайхон, гултожихўрозлар яшнаб турибди. Айниқса гулхайрилар кўп. Ҳазиллашиб, мени бир оз гапга тутади.

— Шоним йўқ, ўғил, ажина ўғирлаб кетди,— бирпас сукутдан сўнг,— лекин қурвақадан кўп...— дейди.

Жуда жаҳлим чиқади. Маҳалламизда ҳамманинг ла-

қаби бор, лақабни яхши кўрадилар. Лекин бобомни «қурвақа» десалар, жаҳлим чиқиб кетади. Зерикиб ўтирган халфалар майна қилишни яхши кўришади. Озгина тамакини серсоқол, ғилай, тили чучук, қаригина халфа кафтида яхшилаб эзади ва чилимга солиб тугатади.

— Татиб кўр, акаси, кайф қиласан!— дейди менга.

Йўқ деганимга қўймасдан оғзимга тикади. Мен тортмасимдан илгари чилимнинг орқа тешигидан кифлаб юборади-да, оғзимни заҳар сувга тўлдирди, ичимга сув кетади, ўқчиб-ўқчиб йўталаман. Халфани сўкаман. Ҳаммаси кулгидан қотиб қолади.

Шонни ва ширачни олган замон, тура жуфтакни ростлайман. Лекин ҳовлига чиқиб олгач: «Бўрдоқи!» деб сўкиб қочаман. Уста ёлғондака пўписа қилиб, шогирдларига:

— Ушла, ушла, чурвақани ушла!— деб кулиб қолади ерқамдан.

* * *

Бобомнинг ошналари, маҳалла аҳлидан битта яримтаси зерикиб, ҳар кун унинг олдига киради. Ўтган кетгандан гаплашиб, эрмак қилиб ўтирадилар. Бобомнинг мадрасада ўқиган бир ошнаси бор. Савлатли, соқоли калта, кўзлари ақлли, бошида янги дўппи, озода кийинган, эликдан ошган ва бутун умр уйланмай тоқ ўтган киши. Аҳёнда бир келиб узоқ суҳбатлашади.

— Тақсир, ўтган воқеалардан бир ҳикоя қилинг,— дейди бобом.

У Қашқардаги Ёқуббек ҳақида ажойиб саргузаштлардан, Хитой воқеаларидан ибратли сўзлар билан узоқ гапириб кетади.

Мен ҳайрон бўлиб, жим ўтириб тинглайман. Эшитган гапларимнинг мағзини чақаман ўзимча.

— Тақсир, Худоёрхон ўрис пошшосига асир тушган, эшитишимга қараганда хотинларини шаҳри Туркистонга ташлаб кетган. Лекин Маккага кетганмиш. Гапиринг, тақсир, нима бўлган? Маккага кетганми, ё ҳануз асир ўтириптимиз?— сўрайди бобом эжикилаб.

Чол вазминлик билан, шошмасдан гапни узоқдан бошлайди. Воқеаларни бирма-бир гапирди. Сўзни тарихдан олиб келади. Подшоҳлардан, хонлару беклардан, Темур замонидаги турли воқеалардан, машҳур сар-

кардалар ҳақидаги қизиқ гаплардан хўп гапиреди. Кейин Худоёрхонга ўтади.

— Аммо, Худоёрхон фисқи-фасоддан ин қурган, ай-ши-ишратга ботган кўр, золим хон эди. Ҳайтовур даф бўлди,— дейди чол.

— Ҳаммаси бир гўр. Ўрис келди қутулдик, лекин пошшо ҳам золимликда қолишмайди,— дейди бобом.

— Ҳа, ҳаммаси бир гўр. Одил бир подшойи олам керак,— дейди бир оз сукутдан кейин чол.

Мен бир четда, бобомнинг орқасида жим ўтириб тинглайман. Кетгандан кейин бобомдан:

— Қачон келади бу ошнангиз?— деб сўраб оламан.

— Келади тагин, янаги ҳафта пайшанба кун келади, ўғлим! Бу киши Қашқарда кўп яшаган, асли тошкентлик. Кўп мулла, асл йигит. Тарихни сувдай билади,— мақтайди уни бобом.

* * *

Оқмачитда, бобомнинг эшиги олдида ғилдирак ўйнаб юраман. Бу ўйинни яхши кўраман. Оқмачит билан Баландмачит ўртасида югурганим-югурган. Мен тупроқни енгилгина тўзғитиб бормоқдаман. Тўсатдан отда миршаб келиб қолади. Мўйлови узун, соқоли калта, қилич таққан, попоқ кийган, ниҳоят баджаҳл, золим киши. Бобомнинг ён кўшниси у. Маҳалла ундан жуда кўрқади. Ҳамма ялиниб кун кўради.

Отини ёнимда таққа тўхтатиб Зақиради:

— Нимага чанг бурқитиб юрибсан? Отни чўчитиб юбординг, аблах!

Қалтираб кетаман.

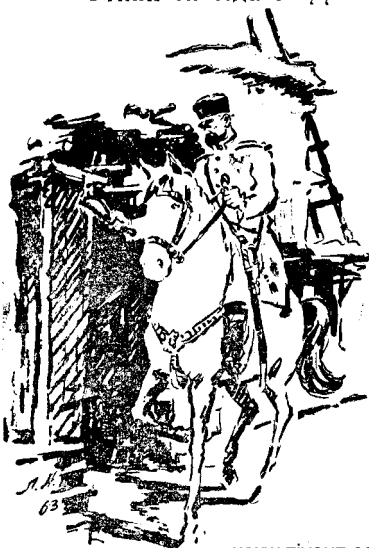
— Ассалому алайкум!— дейман шошиб.— Шундай... ўзим ўйнаб юрган эдим... Тақсир...

Миршаб индамайди. Бобомнинг эшигини тақ-тақ уради қамчи билан:

— Сўфи! Бу ёққа қаранг!

Бобом ичкаридан қоқила-суқила югуриб чиқади.

— Ассалом!— дейди кў-

лини қовуштириб.— Нима гап ўзи, тақсир?— сўрайди бобом дам миршабга, дам менга қараб.

— Кимнинг боласи?— сўрайди дағаллик билан миршаб, мени қамчиси билан кўрсатиб.

— Тақсир, менинг болам, биласиз-ку ўзингиз. Тентак жуда шўх, лекин маъқулгина бола,— дейди кулиб бобом.

Миршаб мени жуда яхши билади, жўрттага қилаётган дағдагаси. Менга қараб бир ёмон хўмрайиб қўяди.

— Нимага кўчани чангитиб юрипти, хўш?— дейди бобомга ўдағайлаб.— От ҳуркиб кетди. Лекин, сўфи ака, бу гап кечирдим. Жазосини тоза берардим-у, аядим тентакни. Бола сизники, адабини бериб қўйинг ўзингиз. Подшойи оламнинг даври бу давр! Тартиб-интизом қани?— ўқраяди бобомга ва оғзига бир кафт нос ташлайди.

Бобом менга пўписа қилган бўлади, кейин миршабга:

— Бола-да, бола..— дейди ялинган товуш билан.— Еш-да, ёш, кечиринг, амакиси.

Жуда жаҳлим чиққан, лекин иложим йўқ, жим тураман. Миршаб индамайди, ўз эшиги олдида секин отдан тушади-да, қовоғи солиқ ҳолда «Ҳароми, чуҳ-эй!» деб отини бир туртади, от бояқиш миршабнинг олдига тушиб ҳовлига кириб кетади. Миршаб кўзимиздан йўқолгандан кейин бобом бечора қўлимни ушлаб уйга етаклайди.

— Юр!— дейди менга қараб.

Дўконга кирамиз. Халфалар, шогирдлар, тоғаларим сўрашади:

— Нима бўлди, нима гап ўзи?

Бобом тушунтиради уларга.

— Миршабни пичоқ билан тилим-тилим қилсам!..— хуноб бўлиб гапирди бир шогирд.

— Золимлар бисёр, оғайни, оллога сиғин,— дейди қари халфа.

Бобом менга қараб таъкидлайди:

— Бадбахт золим у. Иложимиз йўқ-да,— дейди ўрнига ўтириб.— Қачонки унга дуч келсанг «Ассалом!» дегин. Зинҳор-зинҳор! Золимдан қоч, узоқ юр...

Жаҳлим чиқади. Чурқ этмайман. Аллақандай хаёллар ичида Говкушга — уйга жўнайман.

Бувим айвонда, кўзойнак тақиб эрмак учун алланимани ямаб ўтирибди. Бошида енгилгина пешонабоғ.

Айвонда ғув-ғув пашшалар. Бувим боққиш хира пашшалардан безор. Узича аста қандайдир бир қўшиқни айтмоқда. Охир пешин. Жаҳаннам иссиғи.

— Ассалому алайкум!— деб бирдан эшикдан Муслим тоға кириб келади.

— Келинг-келинг,— дейди бувим ва кўзойнагини эҳтиётлаб олиб тоқчага қўяди-да, ямоқларини йиғиштиради.

Ойим билан опам дарров ўринларидан туриб салом берадилар. Кейин онам ҳовлига тушиб, самоварга урнайди.

— Қалай, бардаммисиз?— сўрашади Муслим тоға, кўрпачага жойлашиб ўтириб.

— Худога шукур!— дейди бувим ва фотиҳа ўқигандан кейин узундан-узоқ сўраша бошлайди,— Хайринисобону эсон-омонми? Келин яхши юриптими? Ой-куни яқинлашгандир?..

Муслим тоғанинг устида узун кенг яхтак, эскигина тўн, одатдаги яғир дўпписи. У новчадан келган, тўрва соқол, қошлари ўсиқ. Кир оёқларида қишин-ёзин бирдай каттакон сағри кавуш.

Муслим тоғанинг ҳам ҳовлиси Говкушда, худди аравалар турадиган кенг майдончанинг ўзида. Ҳовлиси катта, уйлари пастгина. Ариқ бўйида ҳамиша, ҳар ёз иккига жайдари атиргул, пастда намозшомгул, гултожи-хўроз, садарайхон ўсиб туради. Булар кеч кузгача очилгани-очилган.

Мен тоғанинг ҳовлисига тез-тез кириб тураман. Бувимнинг отасидан қолган жой. Хайринисо опоқ ойим кўксос. Доим кўрпа-ёстиқда. Ташқарида кенг майдон. Бир туп яйраб ўсган, сер кўланка, қимизак олма бор. Ҳар йил бошини еб мева қилади, лекин қуртли. Мен кунига бораман. Қўйнимни тўлатиб олиб келаман.

Ҳовлимизда узум йўқ, шафтоли йўқ, ҳеч вақо йўқ. Майдоннинг бир четида отхонага яқин бир тут бор. Пишганда у тутдан тушмайман. Тўйиб-тўйиб ейман. Дарахдан тушгандан кейин, ўт юлиб, отхонада қайтарилиб турган бечора отга бераман.

Муслим тоға чаккасидан сўлгин райхонни олиб Ка-

ромат оламга узатади. Олам енгил табассум билан райхонни олади.

— Ҳидла, чирогим, райхон. Жаннатдан чиққан,— дейди Муслим тоға кулиб.

— Қалай ишларингиз? Заркентдан қачон келдингиз?— сўрайди бувим.

— Тирикчилик гамида амал-тақал қилиб юрибмизда. Икки кун бўлди шаҳарга тушганимга,— дейди тоға соқолини силаб.

У Заркентда боққолчилик қилади. Дўконида ип-ягнадан тортиб сумак-тувакка қадар икёр-чиқир нарсалар бормиш. Шалоқ бир араваси, қоқ суяк яғир оти бор. Оти асло арпа кўрмайди, ҳаминша чайнагани нуқул хашак ва хазон. Тоға ўлгудай қаттиқ, хасис. Шу феъли билан ҳаммага машҳур ҳам масхара.

Бувим ўтган-кетган гаплардан кейин ўзининг ҳасратини бошлайди:

— Етти ой бўлади, Тошнинг дарағи йўқ. Гуруч йўқ, мош йўқ, хумларнинг тағи кўриниб қолди. Озгина бугдой бор, холос. Келин билан невара жияк тикиб, дегчани қайнатиб ўтиришипти. Ҳар замонда Тош уч сўм, тўрт сўм юбориб қўяди. Муслимжон, ҳасратим кўп, дардим кўп.

— Хафа бўлманг, сабр қилинг. Тошнинг пича қарзи бор-да, қутулиб олсин, тивчиб қоласиз. Тош қўли очиқ, сахий одам...— дейди бошини қимирлатиб тоға.

— Илоҳим, барака топсин, орқамда қолсин, болаларини ўзи боқсин,— деб кампир йиғи аралаш дуо қила бошлайди.

Икковлари эзмалашиб узоқ суҳбатлашишади. Тоға хотинидан гап очиб, зорланади:

— Ҳамиша касалманд. Улдим унинг касалидан. Узи-ям чўп бўлди. Дам кўчириқ дейди, дам фолбин дейди... Ғавғо кўп-да... Эй...— дейди қўлини силтаб.

— Келин яхши аёл. Уғил-қизларини боқаман деб адо бўлди. Яхшилик қилинг, яхши гапиринг. Касали оғир. Муслимжон, сахий бўлинг, зинҳор торлик қилманг...

Ойим шақирлаб қайнаб турган самоварни олиб келади. Дастурхон ёйилгандан кейин кампир нон, қанд, майиз қўяди. Гангур-гунгур суҳбат устида хўп мириқиб чой ичишади.

— Қани, фотиҳа беринг, амма,— дейди тоға сўзларни салмоқлаб.— Эртага ҳовлига боринг. Бозордан калла-

поча олиб келаман. Яхши кўраман, жуда хуш кўраман каллани. Яхши таом-да ўзи. Ҳасип ҳам солсак чакки бўлмасди, лекин аттанг, қимматроқ. Кўрамиз, мабодо арзонроқ учраб қолса, олиб келамиз,— дейди Муслим тоға гапни даргумон қилиб.

Кампир илжайибгина жавоб беради:

— Хўп, эртага бораман. Зерикдим, майли, роҳатланиб келаман.

Муслим тоға темирдай қаттиқ, зил кавушларини ки-йиб, хайрлашади.

Унинг қораси йўқолгандан кейин онам ва опам қотиб-қотиб, тоғадан роса кулишади. Бувим Муслим тоғанинг бутун феъли-атворини яхши билади, лекин жуда яхши кўрганидан, биров махсара қилгудай бўлса, дарров ёқлашга уринади.

— Пишиқ, пухта одам. Буғдойни, гуручни вақтида, арзон нарх билан топиб олса ёмонми? Игна билан қудуқ қазигандай, минг азоб-уқубат билан топган давлатини шамолга совурсинми?!

Мен кулиб дейман:

— Тоғам яхши, лекин қуримсоқ. Отлари антиқа, ара-васи ўлгур чархпалак. Оқчаси хумчада. Оёғида алми-соқдан қолган сағри кавуш. Бошида яғир дўппи, эғнида бўз кўйлак. Тошдек қаттиқ, зикна киши.

Бувим қарғайди. Мен кўчага қочаман.

* * *

Ҳовлиқиб уйга югураман. Бувим, ёнбошида чарх, ип йигирмоқда, ойим кўзларини тиззасидаги жиякдан уз-масдан иш тикмоқда.

— Ойи, ойи, жуда қизиқ бўлди!

— Нима гап экан?— сўрайди ойим ишида давом этиб.

— Отин бувим қуръон ўқиб ўтирган эди, қўққисдан кўрпалари лов этиб ёниб кетди. Иннайкейин отин бувим билан Султон ака ўтни дарров ўчиришди. Ёмон ёнди...— энтикиб гапираман.— Узим томда кўриб турдим. Жин-лар, парилар олов ташлаб кетди, деди отин ойим... Сул-тон ака-чи, қовоғини солиб, хўмрайди. Ёдгорга тегажак-лик қилиб, парилар гоҳо келиб туради, шуларнинг иши, деди Султон ака.

Ойим бувимга қарайди:

— Тавба, Едгорнинг парилари бор, дейишади-я, қайдам... Жинлар Едгорга яқинмиш, бир кун дераза парда ўзидан-ўзи ёнипти-кетипти. Бир кун Султон ака энди намоздан қайтиб, ҳовлига кираман деб эшик остонасига шундай қадам қўйган экан, биров шақ этиб пешонасига урипти. «Ким?» деб аланглапти, ҳеч ким кўринмасмиш. Хуллас шундай гаплар кўп-да. Жинларнинг қилиғи, дейишади. Ҳаммасини қўшнилардан эшитаман,— дейди ойим.

— Бе!— дейди бувим қўлини силтаб.— Мен ҳам эшитганман, ишонинқирамайман.

Шу тобда Узун Сара эшикдан гапириб киради:

— Вой-бў! Нима бало, кармисизлар, гунгмисизлар?! Иш тькиб ўтиришипти-я, тавба! Маҳалла тўполон бўлиб кетди-я! Отин ойи ёниб кетай деди!— вайсаганча келиб айвон лабига ўтиради.

— Эшитдик!— дейди бувим, энсаси қотиб. Кейин кампир жуда лоқайдлик билан гапирди: — Ўт ёмон нарса. Сув балосидан, ўт балосидан сақласин.— Ямоғини йиғиштириб, «Астаъфирулло!» деб ёнбошлайди бувим.

Узун Сара оғзини тўлдириб, лабларини қийшайтириб, гапира кетади:

— Париларнинг қилиғи шундай бўлади. Бай-бай, улар бир ғаш бўлдими, кун бермайди-я! Келиндан ажралса, ана шунда қутулади отин ойим ҳам Султон ҳам бу хархашадан...— дейди, кейин овозини пасайтириб шивирлайди:— Едгорнинг эри Эшвой ҳам ўлгудай лаванг-да. Эртаю кеч самоварда чапанилар билан наша чекади. Парилар эрини хоҳламайди. Бир кун Эшвой хурракни хўп тортиб ухлаб ётганда парилар тарс этиб шапалоқ тортиб кетипти-ку!..

Ойим гапга аралашади:

— Инс-жинс ёмон нарса. Кўп кўриб, кўп эшитганмиз. Едгор эри жавоб берса — шу бугун жон деб кетади. Шайланиб ўтирипти. Тез эрим жавобимни берсин, дейди.

Эҳтимол ёлғондан, жинларим бор, дейдигандир. Эҳтимол жинлари бордир. Едгор истараси иссиққина жувон, эрига кўнгли йўқ.

Узун Сара қўлини пахса қилиб яна гапирди:

— Едгорнинг парилари бор, биламан, ўзи айтган менга. Парилар эрини хоҳламайди, ғаш бўлиб қолган.

Кечалари парилари келармиш, отин ойим буни биледи, ҳасрат қилди менга, пинҳон.

Бувим, ойим, Узун Сара хўп эзмалик қилишади. Маҳаллада қўшниларимиз бу хусусда янги-янги гапларни ҳар куни тўқийдилар. Бу гап ҳам маҳалламизнинг хотин-халажи орасида катта воқеа. Гоҳо бунга эрлар ҳам ара-лашиб қўядилар.

* * *

Чоршанба бозор. Ҳар бозордаги каби вақтлик тураман. Ойим у чоршанбадан бу чоршанбага қадар ўзининг ва Каромат оламнинг тиккан жиякларини рўмолчага тугади-да, қайта-қайта: «Эҳтиёт бўл, от-араванинг тагида қолма!» деб таъкидлаб, дуо билан жўнатади мени. Дўппи, жияк бозори Эскижўвада. Кўпчилик хотинлар. Ҳаммаси хароб, ғирт бечора, камбағал хотинлар. Қир, йиртиқ-ямоқ, жулдур паранжиларда, аксарияти кампирлар. Улар кўз нурини тўкиб, кеча-кундуз тиккан дўппи, жиякларини бир неча тангага сотишга уринадилар. Тирикчилик шундай машаққат...

Бозорнинг ўзига хос сурони, ғовур-ғувури бор. Мен жиякларни билагимга ташлаб, тикилинча тентирайман. Ҳар учраган харидорга: «Олинг, яхши жияк, нуқул ипак!» деб мақтайман. Жияк бозор ҳамиша суст. Кўпинча, сотиб бўлсам ҳам мактабдан қутулиш ниятида бозорни айланаб юраман. Бутун бозорни кезаман. Газлама расталаридан бошлаб, то атторчиликка, бешик бозорга, носвойфурушлар, шиншифурушлар, ҳатто кўмир-ўтин бозорига қадар ҳаммасини тентиб чиқаман.

Базозлар, вофурушлар тағларида қат-қат кўрпача, бозорнинг сараси биз, дегандай гердайиб ўтирадилар. Қишда устларида почапўстин, ёзда хитой жужун. Кўкракларида соатнинг олтин занжири осифлик, оёқларида ғарч-ғурч амиркон маҳси-кавуш, этик. Баъзан дўконларда тахт-тахт молни қалаштириб яҳудийлар ўтиради. Улар мол сотишга жуда уста. Турли ипакли, шол, атлас, товарларнинг харидорлари нуқул боёнлар. Синчиклаб кузатиб ўтаман бу расталарни, тўхтаб савдо-сотиққа қулоқ соламан.

Бозор бошдан-оёқ тим. Ёзда салқин, қишда ёғингарчиликка бошлана. Қатор-қатор тимларни томоша қилишни, биттасини қолдирмасдан кезиб чиқишни яхши кўраман.

Аравакашлар чаққон, тинмасдан қатнайдилар. Тўп-тўп газлама туширадилар. Мешкобчи маччойилар «Пўш-пўшт! Пўшт-пўшт!» деб мешларда сув ташийдилар. Тинмасдан ёзда кетма-кет сув сепиб турадилар. Меш жуда катта бўлади. «Қандай кўтарар экан?» деб ичимда ҳайрон қоламан.

Чор тарафга анграя-анграя атторликка ўтаман. Атторларнинг савдоси қизғин. «Қоч-қоч, йўқол!» деб мени ва менга ўхшаш болаларни яқин йўлатмайди улар. Чинни бозорига ўтаман. Четларига турли ғазаллар, байтлар ёзилган гардин пиёлалардан бошлаб, турли товоқ, қошиқ, қозонга қадар ҳаммасини топасиз.

Камбағаллар кўп. Хунар аҳли хароб. Зўр-базўр, амал-тақал қилиб кун кечирадилар.

Чет-четда мардикорлар, ҳаммоллар бошларини қуйи солиб, қачон менга харидор келади, деб интизорликда

ўтирадилар. Тиланчилар, гадойлар беҳисоб, ҳар бир ўткинчига титроқ товуш билан, дуо қилиб қўл чўзадилар, кўзларида маъюслик, ғам-ғусса тумани...

Тўда-тўда дарвешлар, қаландарлар бозор кезадилар. «Хақ дўст, ё олло!» деб қичқирадилар. Бошларида кулоҳ, эгниларида узун чакмон — жанда, белларида каттакон қовоқ кашкуллар, ола-була мунчоқлар. Қўлларида узун ҳасса, ўтдонда исирик, алланималар...

Улар Машрабдан ва баъзи форс шоирлардан чуқур сўфиёна диний ғазаллар ўқиб бозорни кезадилар. Мен орқаларида эргашиб бу ғазалларни тинглашни севаман.

Бозор ажойиб. Қатта дош қозондай қайнайди.

Хил-хил, турли-туман одамлар, бозорнинг ўзига хос ажойиб гаплари. Бу гапларни соатлаб тинглашни яхши кўраман.

Шундай қилиб, ўлгудай санғиб кунни кеч қилгандан сўнг, ҳориб уйга қайтаман.

— Қатда қолдинг, кўзим тўрт бўлди-я, хавотирда ўтирибман?— ташвишли товуш билан сўрайди онам мени қаршилаб.

— Ия, бозор сустки, базўр пул қилдим жиягингизни... Савдо карахт... Тез, ойи, овқат!— дейман ойимни шошириб.

— Ёлғон! Алдашни ҳам ўрганияпсан,— дейди ранжиган товуш билан онам.

* * *

Турғун икковимиз қалин дўст, тенгдошмиз. У қувгина, бетайинроқ бўлса-да, яхши фазилатлари кўп. Эпчил, ҳар нарсага ақли югурик, кексалар каби гапдон. Маҳалламизга яқингинада кўчиб келган бўлса-да, жуда тез дўстлашиб қолганмиз.

— Уртоқ,— дейди у бир кун менга,— бозорга борган эдим, ноғоралар бирам бисёрки, кўзларим ўйнайди. Олардиму... Дадам, камбағалчиликда сенга ноғора чикора, деб койиб берди. Мен бир ғариб сувоқчи бўлсам, сенинг дардинг ноғорада, ярашмаган гап, деб уришди дадам. Хуллас, ноғора орзум чиппакка қикди... Эсиз-эсиз ноғора,— дейди Турғун бошини чайқаб.

Турғуннинг отаси — сувоқчи, касалманд одам. Базан жиндай иш топиб қолади, аксари вақт бекор. Минг машаққат билан ҳаётини ярим оч, ярим тўқ сургаб турган кўп бечора кишиларнинг бири у.

— Мен бозорга борганда нуқул ноғорачилар ичида юраман,— дейди хомуш тусда Турғун.— Улар чаладилар, ўтириб маза қилиб эшитаман, гоҳо, муллакажон, битта чалай, деб ялинаман.

Мен ҳам бозорга борганимда ноғораларга, чилдирмаларга ҳавасим келарди. Уларни мақтайман Турғунга.

— Менга қара, Турғунвой, наҳотки даданг ноғорага пул бермайди?— сўрайман ачиниб.

— Э-э!— дейди Турғун қўлини умидсизларча силтаб.— Ялинаман, йиғлайман, бефойда! Ноғора бу ерда — юрагимда...— дейди икки қўли билан кўкрагини уриб. Бир

лаҳза сукутдан кейин заҳарханда билан айтади.— Отам ҳам ўлгудай зиқна-да, тошдай қаттиқ. Бир кун олиб бераман, сабр қил, сабр туби — сари олтин, дейди. Ҳа, шундай, пуч ёнғоққа қўйнимни тўлдиради-қўяди.

Югурганимча уйга кираман. Ойим билан опам жияк тикиб ўтиришибди.

— Ойи, ойи, бозорда ноғора жуда сероб. Овози баланд, чалиш осон... Олиб берасиз!— Онамнинг пинжиги суқилиб ялина бошлайман.—Ноғора асл нарса, ҳар хил усулга чалса бўлади. Дардим ноғорада, ишқим ноғорада...

Онам ишидан бошини кўтармайди, ҳорғин товуш билан гапиради.

— Бу хархаша яна қайдан чиқди?— сўрайди мендан.

— Чапаниларнинг иши, оберманг!— дейди Каромат опам чиройли қошларини чимириб.

— Сизнинг ишингиз бўлмасин,— дейман жаҳл билан опамга ва тағин онамга ялина бошлайман. Йиғлайман, хархаша қиламан.

Онам шартта ўрндан туриб, хипчин билан бир-икки аччиқ савалагандан сўнг, ноғорадан умид узаман.

* * *

Мачитда, ҳовуз бўйида дардисар сабоқни биз юз дафъа, минг дафъа қайта-қайта ўқиймиз. Ҳалқумлар қурийдди, кўзлар тинади. Қўлларда тахта, ҳафтняк, қуръон... Навоий, Ҳофиз, Бедил... Тебраниб ўтириб ўқиймиз, ўқиймиз...

Ҳовузда қурбақалар сайрайди. Дарахтлар учиди чумчуқлар чуғуллайди. То алифбедан тортиб қуръондан оятлар. Навоий, Фузулийнинг ғазаллари, Бедилнинг форсий байтлари — ҳаммаси қўшилиб, аралашиб, ҳавода ҳамиша аллақандай бир шовқин — овоз булути туради. Бу шовқин қулоқларни тўлатади... Бошлар ҳам, қулоқлар ҳам гаранг бўлади... Ким ёнига, ким олдига чайқалиб, ким юмуқ кўзлар билан тиниқ осмонга термилиб, ўқиймиз... ўқиймиз...

Мактабимизнинг нақ тўғрисида қатор-қатор миршаблар ўтиради. Бу ерда уларнинг маҳкамаси бор. Бири кириб, бири чиқиб, изғиб туради. Ҳаммаси баджаҳл, қўрс, бадқиефа одамлар.

Бир лаҳзагина домлам бизни ёлғиз қолдиргудай бўл-

са, дув этиб, ўзимизни кўчага урамиз, маҳкама олдини, ундаги шовқин-тўполонни томоша қиламиз. Йўрға отларда, ярақлаган извошларда кеккайиб ўтган бой, бойваччаларга миршаблар икки букилиб таъзим қиладилар. Қамбағаллар, мардикорлар, ғариблар миршабларнинг зуғумидан, қаҳридан дир-дир қалтирайди. Мен ўйлайман: нега миршаблар бундай ёмон, бадбахт бўлар экан? Нега миршаблар орасида бирортагина фақирга меҳрибон, раҳмдилли топилмас экан?..

Домлам пайдо бўлиши билан ҳаммамиз яна мактабга югурамиз.

Бой болаларидан бири менга мақтанеди:

— Янги, каттакон ноғора олдим,— дейди қулочи билан ишора қилиб.— Ҳали пешиндан кейин бизни кига юр, чаламиз.

— Олдингми-я?— сўрайман дарров ундан, бир лаҳза сукутдан кейин.— Ойимларга пул тушган замон мен ҳам оламан,— дейман ерга тикилиб.

— Кеча дадамларга айта қолган эдим, кечқурун дарров гумаштаси ғириллаб ноғорани олиб келди. Пул деган нарса бизда тайёр-да. Пул асл, пул бўлса чангалда шўрва. Бирпасда ноғора қўлга тегди,— валдирайди бойвачча.

«Бунинг ҳам ойиси узоқ тунлар қадалиб ўтириб, керосин бўлмаганда шам ёруғида жияк тикса, ўзи менга ўхшаш жияк сотиб, бир неча тангани рўмол учига туғиб, уйга юурса, мундақа валдирамас эди», деб ўйлайман ичимда.

Дарсдан кейин бойвачча мени уйга сургайди.

Кенг ташқарида, шарқираб оқиб турган катта ариқ бўйида чамандай гулзор. Ҳовли бўйлаб, ҳақиқатан гўзал ҳашаматли иморат, ўймакор панжаралар.

Бола ғизиллаб ичкаридан каттакон ноғорани олиб чиқади. Ноғора бармоқ тегиб кетса бом-бом қилади. Ноғора чўпни ушлаб бола чала бошлайди.

Бирпас қараб тураман-да, кулиб юбораман. Бойваччанинг қовоғи солинади-ю, лекин индамайди.

— Ўртоқ, туппа-тузук чаласан, аммо мақомни билмайсан,— дейман.

Бойвачча пича енгиллашади, ноғора чўпни менга узатади.

— Қани, чал ўзинг, кўрамиз,— дейди ноғорани мен томон суриб.

Мен ноғора чалишни сал-пал биламан. Тўйларда, ҳайитларда, айниқса ўттиз кун рўзада, Шайхантовурда мадрасанинг томида қозондай катта ноғора чаладилар. Мен, Маҳкам, Ҳожи, Турғун ҳаммамиз барвақт бориб, ноғора чалинишни кутиб ўтираммиз. Соат ўн иккида ноғора-сурнай бошланиб кетади. Ноғорачи ориқ, пакана, сурнайчи бўлса қорни мешдай семиз одам.

Ноғора-сурнай бошланганида қимир этмай ўтириб тинглаймиз.

Уйга келиб, бувимнинг кепчигини ноғора қилиб чаламан. Бувим «Бир каминг ноғорачиликмиз?» деб мени қарғайди, койийди, кепчигини ҳамиша аллақерларга яшириб қўяди.

— Қайдам, эсимдан чиқиб қолганмикан?— дейман ноғорани бармоқларим билан чертиб.

— Чал-чал, биласан, хумпар!— дейди бойвачча мингирлаб.

Менинг хаёлим узоқда. Мақомларни қидираман. Бирдан гумбурлатиб чалиб юбораман, ўзим ҳам ҳайратда қоламан.

— Ия, уста экансан-ку, туппа-тузук чаласан-а. Ноғорачи бўл!— дейди бойвачча пастки лабини осилтириб.

Жиндайгина чалишим билан бойвачча ноғорани йиғиштиради.

— Бўлди, зерикдим ноғорадан!— дейди осмонга қараб.

Ачинаман, эндигина мақомни топиб, дадил чалаётган эдим, эсиз! Шартта тураман-да, индамасдан чиқиб кетаман.

Менда ноғорага чиндан муҳаббат, иштиёқ зўр. Ҳар кун онамга хараша қилавераман, йиғлайвераман, онам уради ҳам, сўкади ҳам, бўлмайди. Бу ниятдан қайтмаслигимни пайқаган Қаромат опамнинг раҳми келади шекилли, энди ўзи ойимга ялинади, ахир кўндиради. Чоршанба кун ойим жиякларни рўмолга тугиб беради, Турғун билан бозорга югураммиз.

Эскижўва тиқилинч. Дўппи, жияк кўтарган аёллар жуда кўп. Бозор суст. Турғун шум, қув, эпчил эмасми:

— Олинг, ака, жуда пишиқ-да, ипагини қаранг, биррам қуюқ тикилган. Жуда арзон беряпмиз, зарур ишимиз бор. Асл жияк, жон ака, олақолинг!— деб ҳар бир дуч келганнинг йўлини тўсади.

Ахир жияклар сотилади. Қўйлагим ичидаги яширин чўнтакка пулни эҳтиётлаб жойлайман-да, Турғун икковимиз ноғора бозорига равона бўламиз.

Бозорда ноғора жуда кўп. Хилма-хил. Биз бозорни хўп оралаймиз. Ахир арзонроқ бир кичкина ноғорани мўлжаллаймиз.

— Мулла ака, неча пул берайлик?— сўрайман ноғорани қўлимга олиб.

— Уч танга, акаси. Жуда пишиқ-да. Терисини қара, гумбурлайди,— дейди ноғоранинг эгаси, сариқдан келган чўтир киши.

— Йўғ-а, арзимайди!— дейди Турғун ноғорани камситишга тиришиб.— Ноғоранинг асили каттаси. Бу нима, шуям ноғорами? Зигирдай-ку, пўкиллайди...— Енгимни тортиб имлайди Турғун гўё ёқтирмагандай. Бошқа ноғораларга қараб кетамиз.

Бир-икки дафъа кетиб-келиб, ахир ноғорачини кўндириб нархини ярим танга туширамиз. Йкки ярим тангага оламиз. Ноғорани галма-гал қучоқлаб, ҳарсиллаганимизча Говкушга югурамиз. Маҳаллада дув этиб болалар ёпишади бизга.

— Қани, ўртоқ, энг яхши мақомдан олиб юбор!— дейди Турғун чўпларни қўлимга тутқазиб.

Ноғорани ерга қўйиб чалиб юбораман.

Болалар жим, қотиб тинглашади.

— Худонинг берган куни саҳарда томга олиб чиқамиз,— дейди Турғун кексалардай салмоқланиб.— Ноғорани Мусавой чалади, сизлар қулоқ солиб сел бўласиз. Бугунча бас!— дейди Турғун ноғорани кўтариб.

— Ҳм, янги қилиқ!— дейди Узун Сара эшикдан бошини чиқариб.

— Соғ қулоқларнинг пардаси энди йиртиладиган бўпти. Бу шумтакадан ҳеч кимга кун йўқ,— чийиллайди қарши эшикдан, энсаси қотиб Қалта Сара.

Мен ноғорани яна гумбурлатаман.

* * *

Эгамберди тоғам сургалиб юриб, ахир дардга енгилади — ётиб қолади. Ойим ҳар кун хабар олгали бирров чиқиб келади. Бувим, айниқса бобом ичдан ёнадилар. Келинойимнинг чеҳраси бир зум очилмайди, ҳамиша қовоғи солиқ. Қўли ишга бормасдан, ғимирлаб юради.

Эгамберди тоғам дам чўзилиб ётади, дам орқада

қўш ёстиқ, деворга суяниб ўтиради. Гоҳо кўнгли келса зерикиб, пича қизиқ гаплардан сўзлаб беради менга. Ранги синиққан, аввалгидан ҳам озиб кетган.

Бобом кетма-кет ёш-қари ҳар хил табибларни олиб келади. Туркона дориларни, хилма-хил гиёҳларни истёмол қилишга қистайди тоғамни.

Мен ҳар кун икки-уч қатнаб тураман.

— Кел, жияним, кел!— дейди тоғам, мени олдига чақриб. Унинг вазиятига, кайфига қараб, гоҳ бирпас ўтираман, гоҳ соатлаб ўтираман. Яхши кўраман унинг суҳбатини.

— Авжи бедана вақти келяпти, жиян,— дейди тоғам, кўзларида ғам ва дард туманини кўраман, ичдан хўрсинаман.— Тузук бўлай, икковимиз чўлга чиқиб, тузоқ билан беданаларни қириб юборамиз...

— Бўпти, тезроқ тузук бўлинг...— дейман севиниб.

Ҳақиқатан бу тоғам жуда беданабоз, бедананинг тилини яхши билади.

Тоғам янги бедана олиб келган куни менга секин шивирлаб, эшик-деразани ёп, дерди. Мен дарров эшик-деразаларни авайлаб бекитардим-да, бурчақда тоғамнинг қаршисига аста ўтирдим.

— Товуши чиқди, яхши-я, қара, жиян, зўр бедана!— дерди тоғам севиниб. Қанотларининг остига, устига сув пуркаб, енгига солиб, самоварга жўнарди. Мабодо бедана наси қочгудай бўлса, менга берарди.

— Ма, ол, сен боп бедана,— дерди кулиб.

Беданани қўйнимга солиб, Говкушга югурардим.

Бедана боқиш, бедана парваришини жуда жойига қўярди тоғам. Эшакқурт, пашша, гўшт, арининг уяси... алланима балоларни ахтариб юрар-

ди ҳамиша. «Бедананинг пири шу!» деб менга шивирлаб қўйишарди халфа-шоғирдлар.

Тоғамнинг хасталигини, аҳволининг оғирлашганини пайқаганимдан мен ҳам хафа эдим. Баланд бўйли, қошлари пайваста, кийимлари ўзига ярашган, чиройли тоғам энди чўпдай ориқлаган, ранглари сарғайган, синиққан, тўшакда ётибди. Олдида жим, сокин ўтирибман термилиб. Тоғам юмуқ кўзларини очмасдан «дард мени енгди...» дейди гоҳо шивирлаб. Қўйилиб келган кўз ёшларимни яширишга уринганимданми, кўчага отиламан.

Кўчада дарров ўйинга берилиб кетаман. Яқин бир бой қўшнимиз бор. Кенг саҳнли ичкари-ташқари ҳовлиларда, тунука томли данғиллама уйларда гиламлар тўшалган, руҳ каравотлар, сандиқ-сандиқ моллар... Бой соқоли оппоқ, қорни катта, бир арава эт, думалоқ киши. Унинг бир гала майда-чуйда болаларига эргашиб, гоҳо ҳовлисига кираман-да, бир чеккада биқиниб тураман. Биринчи дафъа граммофонни шу бойникида эшитаман. Янги ярақлаган қутича устига каттакон бир карнай ўрнатилган. Қутичанинг қулогини бураса, устида қоп-қора лаганча гир-гир айланади. Қутичанинг ичидан биров карнай орқали қўшиқ айтгандай бўлади. Карнайдан қўшиқлар, куйлар янграйди. Ҳаммаси нуқул русча, биронта сўзга тушунмайман. Аммо мен таажжубланиб, қизиқиб қулоқ соламан. Уришиб, тортишиб ўтирган бой болаларининг биридан аста сўрайман:

— Ёпирай, тилсимми ўзи? Оти нима?— дейман.

Болалар қотиб-қотиб кулишади.

— Бунинг оти грамафон. Тошкентда йўқ нарса. Дадамлар Масковдан олиб келди яқинда,— дейди кўзларини ўйнатиб бир ўғилчаси.— Ҳамма гап шу лаганчада, шу чалади куйларни,— дейди қўли билан айланиб турган лаганчани кўрсатиб.— Жуда кўп лаганчалар, хилма-хил ашулалар. Бас, бошқа вақт эшитасан,— дейди шартта граммофонни йиғиштириб.

Граммфоннинг овози ўчганига ачинаман. Ҳавасим келади, ушлаб кўрсам, яна эшитсам, дейман ичимда...

Кўчага чиқиб кетаман...

* * *

Узоқ ётиб, Эгамберди тоғам саратонда ўлади. Ойим, бувим, қариндошлар чуввос кўтариб йиғлайдилар. Уша пайтни ўйларканман, ҳануз бобом қаршимда гавдалана-

ди. У шу қадар қаттиқ куйдики, ҳўнграб-ҳўнграб йиғлади, оппоқ соқоллари устига кўз ёшлари булоқдай қуйилди. Мен ҳам жуда йиғладим. Яхши кўрардим шу тоғамни. У мени етаклаб Баландмачитга, самоварга олиб чиқарди. Утириб чой ичардик. Уртоқлари билан суҳбат қилганда қизиқ гапларини, аскияларини қизиқиб тинглардим. Ҳаммаси ҳануз ёдимда...

Вақт пешиндан оққанда Бешёғочдаги қабристонга элтиб кўмамиз тоғамни...

* * *

Ёқимли сентябрь кунлари келади. Пишиқчилик. Хилхил мевалар, қовун-тарвузларнинг фарқ пишган, тўкин, сероб вақти. Аммо тўйиб-тўйиб ея олмаймиз... Боққоллар олдидан қараб-қараб ўтамиз. Ёлғиз томоша...

Дадам жуда сийрак келади. Баъзан олти ойлаб йўқолиб кетади. Келганда ҳам уч-тўрт кунгина туради-да, тагин ғиз этиб кетади-қолади. «Қарзи кўп-да» деб ўйлайман ичимда ачиниб.

Мактабдан кейин ҳар кун кўчада тентираймиз. Баъзан бир ўйинга ёпишиб оламиз. Мен ошиқ ўйинига устаман. Ҳожи мендан ҳам яхши ўйнайди. Хуллас бу бобда икковимиз маҳаллада биринчимиз. Ҳар кун пешиндан кейин, жума кунлари кун бўйича ўйнаганимиз ошиқ. Маҳаллада болаларнинг ошиқларини ютиб-ютиб, ҳафсаламиз пир бўлганда, чўнтагимизда ошиқ, гоҳ Баландмачитга, гоҳ Дегрез маҳаллага йўл оламиз Ҳожи икковимиз. Секин шивирлашиб, кўзлар билан имо қилиб ошиқларни қириб-қириб ютамиз-да, бирдан жўнаб қоламиз. Болалар чуввос кўтариб чопадилар бизни тутишга. Этиб олсалар, ёқалашиш бошланади. Биз бўш келмаймиз.

* * *

Кечқурунлар қизлар, Қаромат опамнинг тенгдошлари бизнинг ҳовлида копток ўйнагани йиғилдилар. Улар йигитлар, айниқса чоллар йўқ жойни қидирадилар. Бизнинг ҳовли қизлар ўйинига боп, тинч ҳовли.

Бир тўда қизлар:

—...Ўн етти, ўн саккиз, ўн тўққиз, йигирма...—деганда қаттиқ урилгандан копток жуда баландга чиқади-да,

ҳовлининг бир бурчига кетиб, сувга тушади. Яқин қўшни қиз Салом «ух!» деб қўли билан пешонасидан терни сидириб ташлайди-да, айвоннинг лабига ўтириб олади.

Қизлар чуввос кўтариб, бир лаҳза «Менинг галим!», «Ҳо, менинг галим!» деб навбат талашадилар-да, яна ўйинда давом этадилар.

Булар аксарият камбағал, фақир қизлар. Нимчаларининг чўнтагига биттадан қўлдан сўқма тўр коптокларини солиб чиқадилар.

Улар коптокни пахтадан, енгил бўлсин учун кўпинча жундан ясаб устини ранг-баранг ипаклар билан пишиқ-пукта қилиб тўрлар эдилар.

Бундай копток шалоп этиб ариққа тушса борми, сувга бўкади-қолади. Шу сабабдан бояқиш қизлар жуда эҳтиёт билан ўйнайдилар. Икки қизда резинка копток бор.

Тожи ингичка келган, нозиккина, кўзлари учқунли, бурни пистадай бежирим, ўрими саноқсиз сочлари тақимга тушган, кўркем қиз. Чир-чир айланади. Узоқ, жуда узоқ айланади. Ахир копток қочади.

— Ула, ер ютгур, мунча коптокка ёпишмасаи! Барибир қолдинг-ку, нафасингни ростла-я!— дейди кўзларини ола-була қилиб пакана Саври.

Тожи ҳам Саврини узиб-узиб олади.

— Доим ишинг камситиш. Қани, кўрамыз!..— дейди лабини буриб.

Каромат опам гўзалликда ҳам, шўхликда ҳам, ўйинга усталликда ҳам ўртоқларидан қолишмайди.

Сўзда, ўйинда тортишувлар, жанжаллар, аразлар қизларда тез-тез бўлиб туради. Шундай пайтда ўйинни тўхтатиб, баъзан бир-бирларига бурун қийшайтириб, терс бурилиб қолишади. Онабоши дам бирини қарғаб, дам алдаб, овутиб, яраштиради. Ўйин тагин давом этиб кетади. Буларнинг онабошиси — қақилдоқ Салом. Новчадан келган, билаклари темирдай, пешонаси кенг, маҳмадона қиз у.

Мен ўйинларини томоша қилишни, уларнинг ҳазилини тинглашни яхши кўраман.

— Қуриб кет, илойим! Текин томошами? Тур ўрнингдан, коптокни ташавор бу ёққа!—бошини силтаб буюради менга Салом.

Мен бир сакраб, илиб оламан-да, томга отаман ёки

қўшни ҳовлига ошириб, тура қочаман. Опамни ранжи-
тиб, тегажаклик қиламан.

Қизлар терлаб, пўрсиллаб ёноқлари лоладай қиза-
риб, жон-диллари билан қизиқиб ўйнайдилар.

Узоқ, соатлаб давом этган копток ўйиндан чарчаган-
дан кейин, қизлар ўтириб гапга тушадилар. Ҳасратлар,
ҳазиллар, сирлари кўп... Секин, жуда секин шивирла-
шиб, бирдан қиқир-қиқир куладилар. Нима гап экан,
деб қизиқаман. Ғазаллар, қўшиқлар айтишади. Севги,
муҳаббат ҳақида, жуда ҳам махфий ишоралар билан
суҳбат юритадилар. Совчилар келганини бир-бирларига
айтишиб, баъзан севиниб, баъзан ғамгин, хомуш ўтира-
дилар.

Оқшом бўлиб, қоронғилик қуюқлашганда бири па-
ранжи, бири яхтак ёпиниб, уйларига жўнайдилар.

Аксарият қизлар, жувонлар кечалари ҳам ишпечла-
рини кўтариб, бизникига чиқадиладар. Бизникига йиғилиб,
ярим кечагача жияк, дўппи тикиш одат бўлиб қолган.
Дам қаҳқаҳа кулги тўла гап, дам қўшиқ билан иш тика-
дилар. Гоҳо биттаси узундан-узоқ чўпчакни бошлаб
юборади.

Мен севиниб, силжимасдан ўтириб эшитаман. Чўпчак
тугаб қолса «қани, бошлаб юборинг яхшисидан», деб
ялинаман. Ойиларидан, бувиларидан эшитган чўпчак-
ларни қизлар баъзан менга айтиб берадилар. Гоҳо эн-
дигина бошланган чўпчакни шартта бўламан: «бошқа-
сини айтинг, эшитганман буни, ўзим биламан», деб
шовқин кўтараман.

Шундай қилиб, айниқса қиш кечалари, қизлар суҳ-
бати қоқ ярим тунгача чўзилади.

* * *

Тургун икковимиз шошилиб бозор томон югурамиз.

Соат ўн бир, ўн икки. Қирқ
тийин пулни белбоққа қат-
тиқ тугиб олганман. Эгним-
да узун яхтак, бошимда ян-
ги дўппи, оёқ ялангман.

Ҳаво булут, қуёш дам
ялт этиб бир кўриниб қола-
ди, дам булутлар ичига бе-
киниб олади.

— Китоб жудаям қим-

мат...— Мени алдай бошлайди Турғун.— Оламыз, бир мазалик нарса...

— Йўқ-йўқ!— дейман дарров унинг ниятини пайқаб.— Китоб яхши нарса. Ҳали қараб тур, унда ҳар бир ажойиб байтлар борки, тушунмайсан, э, қўй-эй.— Бир зумда сукутдан кейин давом этаман:— Марожний ширин нарса-ю, лекин оймдан қўрқаман, пулни Каром опам китобга деб берган.

Тортиша-тортиша бозорга етамиз. Бозор қизгин. Аравалар, отлар, хачирлар, эшаклар тиқилинч. Нонвойлар сероб. Бирининг бошида сават, бирининг қўлида сават: «Жизза нон, юмшоққина, баррагина...» дея қичқира-қичқира бозор оралаб юрадилар.

Турғун икковимиз от-аравалар орасидан суқилиб, китоб дўконларига етамиз. Китоб растаси сокин. Аҳён-аҳёнда узун кенг яхтакда кир саллалли, соқоллари ўсган, ориққина, рангпар бирор муллавааччанинг китоб варақлаб тургани кўринади. Жимжит. Гўё бутун китобфурушлар мудроқда дейсиз.

Турғун икковимиз ҳар бир дўкон олдида тўхтаб, растани хўп айланамиз. Томда уришиб-талашиб юрган кучукларга Турғуннинг кўзи тушиб қолади:

— Э, аттанг...— дейди мени туртиб.— Бирор жой йўқмикан томга чиқишга? Кучуқлар кўп экан, яхшисини танлаб олиб кетардик...

— Жинни-минни бўлдингми?— дейман қовоғимни солиб.— Таппа талайди-я!

Нуқул диний, хурофий китоблар дўконларда лиқ тўла. Жамийки дўконларда қуръон топамиз. Арабий, форсий китоблар сероб.

— Амаки, Муқимий борми? Ишқий байтларидан...— сўрайман китобфурушдан, бир дўкон олдида тўхтаб.

— Ҳов,— дейди китобфуруш, оқ соқолли, пешонаси кенг, ширин сўзли, мулоимгина киши.— Қичкинасан, ёшсан-ку, ўғлим. Лекин Муқимий бор,— дейди юмшоқ табассум билан.

— Ҳар хил китобларни ўқийман,— дейман-да, бирдан кулиб юбораман,— қизларга керак эди. Муқимийни яхши кўриб ўқийди қизлар. Яхши байтлари бор-да, амаки.

Чол хахолаб кулиб юборади. Кейин секин қўзғалиб пасти, юқорини кавлаштиради. Муқимий баёзини топиб, менга узатади.

Авайлаб қўлимга оламан. Яхши ишланган, чиройли

муқова, кичкина китоб. Аста варақлайман, пичирлаб, ичимда ўқийман.

— Ота, неча пул?— сўрайман китобни ёпиб.

— Юр-э, ёмон китоб, бўлмайди, олма! Ошиқ-маъшуқдан бошқа гап йўқ ичида,— қистайди мени турткилаб Турғун.

— Омисан-да, маъносини тушунмайсан. Муқимий ажойиб шоир. Опам айтган, топиб кел шу китобни, деган,— жаҳлим чиқиб тушунтираман Турғунга.

Чол кўзларини қисиб, кулиб қўяди:

— Яхши. Маънолик нарса. Муқимийни кўрганман. Хушфеъл, доно одам эди марҳум. Муқимий каттакон шоир. Қўқонда турарди у киши. Бу—шоирнинг юрак парчаси! Болам, нархи икки танга. Ол, қизлар ишқининг давоси,— дейди юзига ёйилган табассум билан менга маъноли қараб.

«Каром опам ўзи ҳам икки танга берган эди, билар экан нархини», дейман ўз-ўзимга ва тангаларни авайлаб белбоқдан ечиб оламан-да, тавозе билан чолга узатаман.

Китобни қўлтиғимга тиқаман. Бозордан чиққандан сўнг, жар ёқасида бирпас ўтириб, сув ичамиз. Йўл-йўлаккай қовурма балиқ, гўшткуйди, кабоблар ҳар қадамда. Уларнинг бурқираган ҳиди жуда яхши. Аммо чақа қани?

Хадрага етиб олгандан кейин, қадамни секинлаштирамиз. Муқимийни аста, бир-бир варақлаб ичимда ўқий бошлайман.

— Э, ўқисанг эшиттириб ўқи-я, бўлмаса қадамингни тезлат,— дейди Турғун ўқрайиб.

Мен китобдан кўзимни узмасдан куламан. Секин ўқий бошлайман:

Сурма қўймай мунча ҳам жоно қародур кўзларинг,
Ҳар бири жон қасдига боққан балодур кўзларинг.
Қумри сарви қадду, булбул гул юзингнинг воласи,
Мен Муқимийга ҳамиша муддаодур кўзларинг.

— Хўш, маъносини тушундингми, ўртоқ? Бу байт қўшиқдек тотли, маънодор нарса.

— Менгаям қаймоқдай ёқади, лекин балиқ қоринни тўйдиради. Эсинг йўқ, бу байтдан қорнинг тўйдими? Хумпар!— дейди Турғун қўлини силтаб.

Унинг гапи қулоғимга кирмайди, хаёлим китобда...

* * *

Күёш энди куйдирмайди. Гоҳо осмонда булутлар кезади. Барглар тўкила бошлаган. Қушлар ҳам бирин-бирин иссиқ мамлакатларга йўл олган. Мени ҳам босади — маҳси-калиш йўқ. Совуқлар бошланади, яланг оёқ, дийдираб мактабга қатнайманми?! Янгибозордан, дадамдан дарак йўқ, хат ҳам ёздим, жимжит. Онам бояқиш Окмачитга чиқиб бувимга ҳасрат қилади.

— Даданг ҳам ўлгидай зикна-ю, ялиниб-ёлвориб сўрасанг йўқ демас, берар маҳсини. Лекин калиш дардлар, ўзинг амаллаб олиб берарсан. Ҳадемай қиличини кўтариб қиш ҳам келади, совуқ ҳам тушади, бечора болагинангнинг гамини егин тезроқ,— дейди бувим ойимга.

Бобом келгандан кейин онам секин силлиқлик билан гап бошлайди.

— Эй, қизим, қаноат қил, бор борича, йўқ ҳолича. Харажатим бошимдан ошган,— дейди бобом қовоғини солиб.

— Ҳасратимни сиздан бошқа кимга айтаман, дадажон. Күёвингиз бўлса чўлда тентираб юрипти. Жияк тикиб қозон қайнатиб ўтирибман, қаноат бундан ортиқ бўладими?! Ўзингиз тикиб берасиз, албатта, Мусавойга маҳсини.

Бобом жавоб бермайди, бир лаҳза ўйланиб ўтиргандан сўнг аста туриб ташқарига чиқиб кетади ва хаялламай, кўлида бир жуфт маҳси, кулиб эшикдан киради.

— Мана, болам, кий, пишиққина маҳси.

— Ажабми, буюрсин-эй,— дейди бувим севинганидан шошилиб.

Маҳсиларни маҳкам қучоқлаб онамни ҳам кутмасдан Говкушга югураман. Орқамдан бобом:

— Берган худога ёқпти,— деб қаҳқаҳлаганича кулиб қолади.

Эртаси дадамдан тўсатдан пул келади. Дарров бозорга тушиб калиш оламиз.

* * *

Бир кун пешинда домлам мени чақириб:

— Қани юр, ўғлим, катта бўлдинг, биз билан бирга чиллаёсин ўқийсан, бир бемор бор,— дейди.

— Йўғ-э...— қизариб ерга қарайман.

Домлам бош-оёғимга бир разм солади ва тушунади шекилли:

—М-м...— дейди ўйланиб,— югур, кийиниб кел. Озода бўлса бас!

Говкушга югураман.

— Тез бўлинг, ойи! Салла қани?

— Нима гап ўзи?— сўрайди онам тушунмасдан.

— Чиллаёсин ўқиймиз, чиллаёсин!— дейман жиддий товуш билан ва шошилиб устимга пахталик чит тўн, оёқларимга янги маҳси-калиш кияман. Қозикдан бувимнинг дока рўмолини олиб бошимга наридан-бери ўрайман-да, мактабга чопаман. Мактабда ўн чоқли бола йиғилган, ҳаммаси ўн беш-ўн олти ёшларда, энг кичкинаси мен. Болалар мени кўришлари билан ниманидир шивирлашади. Домлам пайқайди шекили:

— Ёш бўлса ҳам пишиқ, сизлардан қолишмайди, чандир,— дейди ҳазиллашиб.

Мен қизариб четга қарайман.

Домлам олдинда, ҳаммамиз жим, кўчага чиқамиз. Борадиган жойимиз яқин. Жинкўчага бурилар эканмиз, тўполон устидан чиқамиз. Бир тўда одамлар муштлашмоқда. Домлам ҳайрон бўлиб қотиб қолади. Қарилар дарров домламга ялина бошлайдилар.

— Ажратинг, ажратиб қўйинг буларни, тақсир!

Домлам жаҳлдан оқариб кетган:

— Бас, бас!— дейди у бўғилиб.— Оллодан қўрқинглар, нодонлар!

Муштлашаётган ёқа-вайрон бир неча кишилар аста четлашади.

— Тақсир, тақсир, узр...— дейдилар улар.

— Нима гап ўзи, нима ғавғо?— сўрайди домлам, ҳануз жаҳлдан тушмаган ҳолда.

Қарилар домламга тушунтирадилар:

— Бир камбағалнинг қарзи бор эди, ночорликдан, қўли калталиқдан сотяпти ҳовлини... Ҳовли талаш, хос! Мен оламан, мен оламан, деган тўқлар кўп-да.

Домлам кулиб юборади:

— Э, ҳовли жанжали денглар, бундан осон иш борми? Тоғ тоққа қовушмас, аммо одам одамга қовушар. Яхшилиқ билан битишинглар, тинчлик яхши, тинчлик бўлса олам гулистон. Юринглар!— дейди бизга қараб.

Озгина юргандан кейин муюшда чап қўлдаги ҳовлига кирамиз. Мулойимгина, пакана, ўттиз беш-қирқ ёш-

лардаги киши шошилиб бизни қаршилайди. Кенг равон айвонда бемор ётибди. Уйнинг эгаси қозикдан катта шол рўмол олади-да, шошилиб беморнинг юзини ёпади.

— Тақсир, марҳамат!— дейди, таъзим билан кўрпачаларни кўрсатади.

— Заифангиз қалай?— сўрайди домлам, кавушларини еча туриб.

— Тақсир, кундан кун орқага кетяпти,— шивирлайди уй эгаси...— Чиллаёсиндан кейин зораки бошини кўтарса.

— Қуръон — тангрининг сўзи. Чиллаёсин кўп ҳикматли нарса, дуо — инсу жинсни қочиради. Олло таоло ўзи шифо берсин, чиқмаган жондан умид; ноумид — шайтон.— Қасалнинг қаршисига чордона қуриб ўтиради домлам ва:— Қани, бошлаймиз,— дейди бизларга қараб.

Ҳаммамиз унинг атрофидаги юмшоқ кўрпачаларга ўтираммиз-да, бошлаб юборамиз.

Ҳовли кичикроқ бўлса ҳам, уй ва айвон қутичадай шинам. Тунука том, равонлар сирланган, ҳовли юзи тўла гул. Қуръонни ўқий-ўқий ҳаммасига аста разм соламан. Ошхонада бир кампир катта қозонда думба эритмоқда. Жиззанинг ҳиди ҳовлини тутган. Бир кичкина қиз бола пақирни зўрға кўтариб, ошхонага сув ташимоқда.

Ёсинни ҳаммамиз бир оғиздан, қондаси ва қироати билан вазмин ўқимоқдамиз. Домлам гоҳ-гоҳ «суф» деб қўяди, бизлар ҳам у билан бирга беморга аста эгиламиз. Узоқ ўқиймиз. Ҳаммамиз ҳам чарчаймиз. Домлам кўзини юмиб, тиниқ овоз билан, қироат билан оғир ўқийди. Унинг чарчагани билинмайди. Болалар гоҳ бир-бирини туртиб, ҳазиллашиб қўяди. Икки соат ўқиб, ёсинни тамомлаймиз. «Уҳ» деймиз аста ҳаммамиз бирдан.

Домлам улугвор ўтирибди.

— Уҳ, сув...— дейди секин бемор ғивирлаб.

Уй эгаси шошилиб хотинга бир пиёла сувни тутади.

— Марҳамат, тақсир, марҳамат, уйга кирсинлар,— дейди қўлини қовуштириб бой.

Домлам бошлиқ ҳаммамиз уйга кираммиз. Домлам тўрға, янги кўрпачаларга ўтиради. Кўрпачалар устига юмшоқ ёстиқлар терилган. Хонадаги жиҳоз кўркам. Қатор-қатор сандиқлар, идиш-асбоблар тўла. Тўрда, бурчакларда иккита асл хитой кўра. Ҳаммамиз жим томоша қиламмиз. Домлам кўралар устида сўз очади. Бой аста кулиб гапиреди.

— Падаримиз раҳматлик Қашқардан олиб келганлар. Мен ёш эдим, хўп асл нарса,— дейди ғурур билан.

Дастурхон ёзилади. Юмшоқ нонлар, қанд-қурслар ва шақиллаб қайнаб турган самовар келтирилади.

— Олинг, олинг,— деб бой домлани ва бизларни дастурхонга даъват этади. Биз уялибгина нон тишлаймиз, ширинликлардан унча-мунча тотинамиз. Кўр қори қанд-қурсни хўп туширади. Мен бўлсам уялганимдан жуда сипо ўтирибман.

Ёғлиқ сергўшт ош келади. Домлам иштаҳа билан паловга киришади.

— Қани, олинглар, болалар, жуда лаззатли ош бўпти. Ҳеч иқлимда йўқ палов бўпти!— бизларни қистайди домлам.

Бизлар ҳам иштаҳа билан паловни туширамиз. Паловдан сўнг аччиқ-аччиқ чой ичиб, кейин домлам «Омин!» дейди қўлларини кўтариб. Узоқ дуо ўқийди. Хайрлашиб чиқиб кетамиз.

Гоҳо битта-яримта одамлар келиб, домламга ялинишади:

— Тақсир, шу пиёлага (ёки косага) дуо битиб беринг:

Бириси «қизим касал», бириси «келиним оғриди» ёки «аёл нотоб» дейди. Домлам дарров ишга киришади.

— Ҳозир, ҳозир... Дуо мушкулларга даво. Пайғамбарларимиз айтганлар: «Дуо ҳар дардга шифо беради».

Арабча дуоларни косага, лаганларга сиёҳ билан ёзиб беради домлам.

Болалар бундай пайтларда секин ўйинга киришадилар. Домлам пайқаб қоларкан: «Эй бас, ўқинглар!» дейди бир лаҳза тўхтаб.

Дуони одамига топшириб, домлам пулни олади, кейин қамчини қаттиқ тутиб, болаларни шарақ-шарақ уриб қўяди.

* * *

Жума. Ҳаво бугун тиниқ. Қуёш мавжида. Бобом пешинни ўқигандан кейин мени олдига солиб кетади. Кайфим йўқроқ.

— Йигит бўлдинг, намоз ўқи, одамларга салом бер. Шўхликни бас қил,— дейди бобом. Юмшоқ товуш билан

гапиради:— Онанг хўп чақди сени, қайсар бўлиб кетяпти, дейди. Эшоннинг олдига олиб бораман, дуосини оласан, ўғлим.

Аммо мен ғиқ этмасдан жим бораман. Негадир кўнглим хира. Аллақандай хаёлларда бошимни қуйи эгиб ялқовгина кетмоқдаман. Эшоннинг уйи бизга узоқ эмас. Жаркўчада. Бобом ҳар жума пешин намозни ўқиб эшонга боради. Гоҳо биз ҳам — бир тўда болалар — ўйнаб юриб, бориб қоламиз.

Мачитга кирамиз. Одам кўп. Бобом кавушини ечиб, четроққа эҳтиётлаб қўяди-да, хонақога кириб кетади. Болалар оз. Битта бола ерга ниманидир чизиб ўйнаб ўтирибди. Мен ҳам зерикиб, чўп билан ерни чиза бошлайман. «Жуда уста экансан», деб бола менинг ёнимга сурилади. Шу чоқ мени бирдан бобом чақириб қолади. Дарров хонақога кираман.

Хонақо кенг. Эшон кўзлари чақнаган, соқоли қуюқ, узун яхтак устидан кенг малла тўн кийган. Бурни катта, пешонаси япасқи, пачаққина, аммо савлатли кекса. Уялиб кетганимдан бўлса керак, шошилиб: «Ассалом», дейман.

— Тақсирим, дуо қилинг, набирам... Пишиққина бола, аммо шўх, сўзга кирмайди, баджаҳл,— дейди кулиб бобом.

— Қани, бери кел, болам,— дейди эшон ва менга тикилиб бир оз қараб тургандан кейин:— Жуда мўминку,— дея жилмаяди бобомга.

Уялганимдан терлаб кетаман, бошимни қуйи соламан. Эшон ичида нималарнидир шивирлайди ва қўлимни ушлаб:

— Оғзингни оч,— дейди кўзларимга тикилиб.

Мен ҳайрон бўламан. Оғзимни катта очсам, эшон «туф» дейди.

— Тур, ишинг битди, дуо қилдим, болам, маъқул бўл! Отангни, онангни ҳурмат қил,— дейди эшон.

Физиллаб терлаганимча хонақодан ташқари югураман, йирганиб туфураман. Бошимда ғалати-ғалати ўйлар. Бирдан ҳовлига шовқин-сурон билан кирган болалар фикрларимни бўлиб юборадилар.

— Ёнғоқ ўйнаймизми?— дейишади чувиллашиб катта-кичик ўртоқларим.

— Пулим йўқ, қарзга бўлса майли. Ютсам бераман ёнғоқни,— дейман уларга.

— Э-э,— кулишади болалар,— қизиқ экансан, йўқ, қарзга бўлмайди!

Кейин қасқадир ғойиб бўлишади.

Хонақо халққа лиқ тўла. Бирдан «ху, ҳо-ху» деб қарилар ўртага тушиб кетишади. Кейин атрофни ўраган халқ ҳам ху-хулаб ўртага туша бошлайди. Зикирчилар Машрабдан, Хўжа Ҳофиздан, Сўфи Оллоёрдан байтларни таъсирли, оҳанг, ҳаяжон билан қаттиқ ўқийдилар. Эшон жиддий ҳолда оҳиста «Хув-хув!» деб турибди. Одамлар «ҳо-ху», деб шиддат билан айланадилар. Оғзибурнидан кўпик-тупик оқиб, баъзи кексалар йиқиладилар. Халқ ҳаяжонда, хўнграб йиғлайди ҳаммаси. Зикр авжига чиқади. Йиқилган кишиларни астагина четга тортадилар. Улар секин-секин ҳушларига келадилар. Эшон яна халқни ҳаяжонга солади, энди ҳофизлар ҳам йиғлаб ғазал ўқийдилар. Эшон паст овоз билан вазмин гапириб, дунёнинг пойимоллигидан, охиратдан, улвий пок қалб ҳақида сўз бошлайди. Бобом аста юриб, ичида ҳуҳулаганча, йиғи аралаш зикр қилади.

Дод-войдан зерикаман. Мачит ҳовлисида катта-катта қозонларда мошхўрда қайнамоқда. Нукул мош, гуручдан дарак йўқ, бемазалиги ҳидидан маълум.

— Мош пок, улуғ нарса. Ёлғиз сўфилар таоми,— дейди ҳар вақт бобом.

Астагина юриб бир қозоннинг бошига бораман.

— Қани сузинг, тога!— дейман ориққина мажмағил одамга. Дарров кир, ифлос бир сопол косада мошхўрда узатади менга. Четроққа бориб, харсангга ўтираман-да, ича бошлайман. Бемазаки, ҳеч у ёғи йўқ! Бир-икки қошиқ ичаман-да, косани қайтараман. Уйга жўнайман.

* * *

Оқшомлари болалар «кепак-кепак», гоҳо «қушим боши», шунингдек ҳар хил ўйинларни тинмай ўйнаймиз. Ҳуфтондан кейин дув этиб ҳаммамиз бирпасда, инларига биқинган қушлар каби — уйларимизга кириб кетамиз. Мен ёлғиз қолгани қўрқаман, ўртоқларим билан измаиз ҳовлига югураман. «Ҳуфтондан кейин кўчамиздаги Поччаариқда, катта сув бўйида ажиналар, жинлар йиғини бошланади» дегучи эдилар бувиларимиз, ойиларимиз. Поччаариқ жинларнинг яхши кўрган, суйган жойи эмиш! Олов сочли мушукка, эчкига, бўрига ўхшаш мах-

луқлар суратидаги жинлар ўйин бошлармиш. Турли бурчаклардан чиқиб келган жинларнинг думлари баъзи дуч келган одамларга тегиб кетса борми, бу одамлар шайтонлаб, ё эси паст бўлиб, ёки шал бўлиб қолармиш, ишқилиб, бир иллатга чалинармиш. Одатда кампирлар, аёллар намозшом бўлганда шавлами, бўтками қилиб Поячаариқнинг лабига қўйиб келадилар. Мен намозшомда ёлғиз қолганимда Поччаариқдан юрагимни ҳовучлаб, тез-тез юриб ўтаман. Бу жинлар ҳақида маҳалла хотинлари орасида битмас-туганмас миш-мишлар: «Фалончининг кўзига мушук бўлиб кўринибди!», «Фалончининг кўзига олов бўлиб кўринибди!..»

Мачит ёнидаги ҳовузнинг атрофига ҳам жинлар йиғилармиш. Бу ердан ҳам мен қоронғида чўчиб-чўчиб физиллаб ўтаман. Маҳалламиздаги арава турадиган майдонча ҳам хавфли жой эмиш. «Жинлар арава ўйинни жуда яхши кўради», дейишади. Улар тонг отгунча шотига ёпишиб учармиш. Маҳалламизда жинлар, парилар ҳақидаги олди-қочди гаплар оғиздан тушмайди. Дадам кеч қайтганида бувим: «Дайдисан-эй, ярим кечалари самаворми, баломи, аллақасқларда тентираб юрасан. Жинлар, ажиналардан кўрқмайсанми?!» деб қойийди жаҳл билан. «Менда жинларнинг иши йўқ. Қимга тегишни улар яхши билади. Билмадим, халқ «жин-жин» дейди, мен шу ёшга келиб бирор марта шарпасини кўрмадим», дейди дадам кулиб. «Астаъфирулло, де!» дейди бувим ва шивирлаб ичида дуо ўқийди.

Кундуз кунлари болалар гоҳо зерикиб жинлардан, парилардан ваҳимали гапларни, даҳшатли олди-қочди воқеаларни узоқ сўзлашамиз. Айниқса Аъзам жинлар чўпчагини кўп билади, ўзи ҳам ишонади ва жуда кўрқади. Аҳмад уни масхара қилиб кулади:

— Менинг бувим тирикчилик дардида кечами-кундузми суриштирмай, узоқларга кетади. Мен бўлсам ҳувуллаган ҳовлида ёлғиз ётавераман, балоям урмайди. Бирор марта кўзимга кўринса дейман, қандай экан ажина? Лекин кўринмайди. Баъзан ўзим ҳам оз-моз чўчиб қўяман. Шунда кўрпани бошимга тортиб ухлаб қоламан.

Маҳаллада гавғо кўп. Жин, парилар ҳақидаги гаплар ҳам кўп. Мен баъзан улар ҳақида ўзимча ёлғиз хаёл сураман, хаёлда тасаввур этишга тиришаман, аллақандай даҳшатли воқеалар кўзларимга кўриниб кетгандай бўлади. Гоҳо далада юрганимда, уйда ёлғиз қолганимда

аллақандай шарпалар сезгандай ҳам бўламан. Кейин-кейин, ақлим кира бошлагандан сўнг жинлар деганда мен ҳам дадамдай кулиб қўядиган бўламан.

* * *

Кўчада гулхан. Терак ва ўрик саржинлар чарсиллаб ёнмоқда, аланга осмонга чирмашади. Бир тўда ёш аёллар, кампирлар, қизлар йиғилган. Ёшлардан баъзилари паранжида, баъзилари чопон ёпинган, кампирлар бўлса очикдан-очик бемалол юрадилар. Болалар шовқинда, бириси қамишни ёқиб осмонда чир-чир айлантиради, иккинчиси чўғ ўйнайди. Шовқин зўр. Отин буви, Узун Сара, Қалта Саралар бошлиқ... Бувим қовоғи солиқ, хафа ҳолда олов олдида турибди, ихлос билан берилиб, қандайдир бир дуони шивирлаб ўқимоқда.

«Сафар оғи — фалокат оғи, ғам-ғусса оғи. Пайғамбаримиз сафар оғида хайр-садақа билан офатларни қайтариш лозим, деганлар», дейишади кампирлар. Шу ойда қуруқчилик, сел, турли офатлар, юртда ғалаён бўлармиш. Одамлар сафар оғи бўлдими, албатта тўйларни тўхтатади.

— Қани, болалар, кучукни топинглар!— дейди Қалта Сара ташвишли ҳолда.— Қодир, топиб келаман, деган эди-ку, қайси балога йўқолди?

Хотинлар орасида ғавғо. Болалар чуввос билан бир оғиздан қичқирадилар:

— Ҳозир келади, кучукни топиб келишади!..

— Бери кел, Турғун. Бизникида кучук бор, олиб чиқ,— дейди Узун Сара.

— Ҳа, ирими, ирими бор шундай,— дейди бувим, ўзига ўзи гапиргандай.

— Расми, кучукни астойдил уриб, калтаклаб оловдан сакратиш керак,— дейди билимдон Қалта Сара қовоғини солиб.

Гулхан жойида, олов баланд. Шу пайт Қодир, Аъзам, Маҳкам, Аҳмад ҳарсиллаганча Оқмачитдан бир кучукни судраб келдилар. Юнглари ўсиқ, тишлари тушган қоқ суяк бир кучук.

— Бе, шуни топдингларми!— дейман масхара қилиб.— Ҳар замонда кўриниб қоларди бояқиш, жуда қарипти-я!

— Ҳа, аҳёнда санғиб келарди бечора, жудаям озиб

кетипти,— дейди онам ачиниб ва Узун Сарага ялинади:— Иримига сал-пал урган бўлиб қўяқолинглар, уволку. Кучукларнинг ғариби шу-да.

Болалар кўнмайди:

— Урамиз, азоб бериб ўлдирамиз! «Сафар қочди»да кучукни ўлдирмаса бўладими?!

— Давоси ўлдириш. Инс-жинсу турли балоларни шу қайтаради,— дейди бир кекса хотин.

Чуввос яна кучаяди. Болалар шовқин-сурон билан олов устидан сакрай бошлайдилар. Кучук қўрқиб, оловдан ҳуркиб, ғингшийди. Қочишга пайт пойлайди, бутун вужудида дир-дир титроқ. Кўзларида ваҳима. Ялингандай ҳар кимга термилади.

Болалар, хотинлар чуввос билан: «Мушкулларни осон қилгай, худойим!» деб кучукни уриб, оловдан ҳатлашга қистайдилар. Кучук бояқишнинг кўзларида ёш, алам, ҳаяжон. Болалар: «Сафар қочди! Сафар қочди!» деб кучукни оловга итарадилар. Онам койиниб: «Бўлди, бас энди, ўлди-ку бояқиш!» дейди, хотинларга ялинади. Кучук гулханнинг чет ёқасидан ошиб ғингшиганича қаёққадир қочади. Оқмачит томонга югуради. Болалар чуввос билан дув этиб, қувлаб кетадилар. Ёш хотинлар оловдан сакраб, ҳар қандай фалокатлардан халос бўлишларини дуо қилиб тилайдилар. Кексалар фақат дуо билан чекланадилар. Хотинлар ирим-чирим, эски одат, расмларга ишонадилар, эътиқодлари зўр. Лекин, айниқса, Узун Сара бу одатларни бошига кийиб олган, ўзини вазифашунос туяди, энглари шимариғлик, ғайратга кирган. Мен оловдан сакрашни яхши кўраман. Хотинларга эргашиб, қандайдир дуоларни пичирлайман.

Болалар кучукни тополмасдан қайтиб келишади:

— Эсизгина, қўлдан чиқарди-я, «сафар қочди» бу гал жойига тушмади,— дейди хуноб бўлиб Маҳкам.

Унинг кампир онаси гоҳ осмонга, гоҳ пастга қараб бир дуони пичирлайди.

— Майли, иримини қилдик, бўлди-да. Ит-кучук инс-жинсга қалқон, ўлгудай урдинглар, бас. Худойим ўзи ҳамиша бошимизга паноҳ бўлсин, омин!— қўлларини баланд кўтариб, юзларига суркайди отин биби.

Аёллар аста тарқалади, лекин биз кул-чўғларни сочиб узоқ ўйнаймиз.

Нақ жинлар тўйига ўхшаган бундай кечалар узоқ мозийдан чиқиб, ҳануз ёдимда, қаршимда туради.

Куз вақти, дадам Янгибозордан келган. Бувим, дадам ва ойим хуфтондан кейин узоқ шивирлашиб қолишади. Мен бир четда қулоқ солиб ўтираман. Каромат опам эски омборхонада дўппи тикмоқда, Иса акам унинг ёнида ниманидир ҳикоя қилиб ўтирибди.

Айвонда хира чироқ милтирайди. Сандалда бозиллаган чўғ. Дарахтлар бутунлай яланғоч. Аччиқ куз совуғи, осмонда булут орқасида ой хирагина кўринади.

— Яқинда тўйни бошлаймиз, амаким хат ёзиб, жадаллаб мени чақиртирди, ўйлаб қарасам маъқулга ўхшайди,— дейди дадам кулимсираб ва носвой чекади.

— Тенгини топсанг — текин бер, деган гап бор. Туробжон мўминтойгина, ақли-ҳуши жойида, топиши яхши йигит. Унга бермаганда кимга берардик, азалдан Каром сеники, дердим, лафзда туриш керак ахир. Ўзлари боғроғлик...— дейди бувим вақти хуш ҳолда.

Дадам носвойни туфлайди.

— Маъқул, маъқул, дидимга тўғри келади.

Онам хомуш вазиятда жим ўтиради.

— Нима дейсан, сенга маъқулми? Тўйни бошлаймиз деяпман, нега индамайсан?— сўрайди дадам онамга қараб:

— Майли, ўзингиз биласиз. Менга ҳам маъқул. Лекин... ҳар томондан совчилар кўп келяпти. Қариндош-уруғлардан ҳам оғиз солганлар кўп. Туробжон ақлли йигит, бироқ...— тутлиқади онам,— жуда ҳам ҳабашдай қора... Умр савдоси — қийин савдо. Каромдан бир оғиз сўрасак ёмон бўлмасди... Тенг-тенги билан, тезак қопи билан...

Бувим ва дадамнинг жаҳлдан ранглари ўчиб кетади...

— Бас! Бу қандай номаъқулчилик?!— дейди дадам тўнғиллаб.

Бувим тасбеҳни шилдирашиб ҳовучига йиғиштиради, буришиқ юзи яна хунуклашади, лабларини чўзиб, ниҳоят ранжиган товуш билан гапирди:

— Шаҳодат, эсингни ебсан! Каром ҳам хоҳлайди, лекин хоҳлайдими-хоҳламайдими, деб ўтирмаймиз, барибир берамиз Туробга. Жавоб беравер! Узоқнинг донидан яқиннинг сомони яхши, деган мақолни биласан-ку!— дейди дадамга қараб, энсаси қотган ҳолда.

— Маъқул, тақдири шу экан,— дейди онам маъюс

ҳолда ерга қараб. У энди чурқ этмайди, сукутда ўтиради.

Эртасига дадам катта амакимнинг уйига чиқиб узоқ гаплашади. Фотиҳа ўқилади. Серсавлат, ҳамиша яса-ниб юрадиган қорача келган Умар амаким завқ билан кулади:

— Тайёрлигингни кўравер, Тош! Ўзим бош-қош бўламан. Олиқ-солиқ ишларини кейин гаплашамиз, маъқул-ойим? Қенгашли тўй бузилмас деганлар бобойлар.

— Сиз нима десангиз шу-да,— дейди дадам ерга қараб.

* * *

Тўй яқин. Бир кун чошгоҳда тугун-тугун иссиқ патирлар, сомса, қанд-қурслар билан ясанган-тусанган опоғ-ойим, кириб келади. У кўрпачага ўтириб узоқ фотиҳа ўқийди:

— Бахтли бўлсин, толеи баланд бўлсин, орқа-олди ўғил-қизга тўла, эварали-чеварали бўлсин!

— Айтганингиз келсин, айтганингиз келсин, ўргилай, хуш келибсиз,— дея кўзлари ёшланиб ихлос билан дуо қилади. бувим.

Қўшни хотинлар йиғилган, ғовур-ғувур катта. Кампир ўзида йўқ хурсанд. «Олинглар, тасаддуқ, енглар!» деб қўшниларига тинмай мулозимат қилади, ниҳоят вақти чоғ, гўё осмонда дейсиз уни. Ойим ҳам хурсанддай, индамай илжайиб юради, лекин ичида аллақандай яширин бир ғам бордай.

Хотинлар ивир-шивир гаплашиб ўтирадилар:

— Туробнинг толеи баланд экан, ойдай қизни оляпти,— дейди қўшни кампир.

— Йигит ҳам оғир, босиқ, ақлли йигит. Қорачагина, дўндиққина бола!— жавоб беради опоғойим, кампирнинг гапини бўлиб.

Мен гоҳ хотинларнинг гапини ўғирлаб, гоҳ қозон бошига суқилиб, айланиб юраман-да, омборхонага кирман. Бурчакка тикилиб ўтирган Каромат опамни кўришим билан, дарров эшикни ёпиб, олдига бораман. Эшик табақалари қияроқ ёпилган пастаккина дераза ёнида опам дўппи тикиб ўтирибди. «Куёвга тикапти-ку» деб ўйлайман ичимдан кулиб. Унинг юзига тикилиб, кўзларида, юрагида аллақандай бир ғам сезаман.

— Опа, тўй-ку, нима қилиб ишлаб ўтирибсиз? Патир олиб кирайми?— сўрайман хурсанд ҳолда.

Қаромат опам индамайди. Ичдан бир уҳ тортади-да, хомуш ҳолда дейди:

— Емайман, бас, тегажаклик қилма!— Бирпас сукутдан кейин аста дейди:— Фалакнинг иши, тақдир, Мусавой. Ғамим кўп, ҳаммаси ичимда, юрагимда. Дард кўп, лекин давоси йўқ. Тақдир деб шуни айтадилар...— Хомуш ҳолда ишида давом этади.

Шунда менинг юрагим эзилиб кетади, индамайман, ўзимни ўқдай кўчага отаман.

Бир ҳафта ўтар-ўтмас тўй ҳам бўлади. Маҳалла, қариндош-уруғ, жамоат жам. Қиз ошига беҳисоб қизлар йиғилган. Дуторга жўр бўлиб бирпас қўшиқ айтишади, «сен тур, сен тур» деб бир-бирларини турткилашиб, ўйинга тушишади.

Эртаси никоҳ бўлади. Одатдаги ғовур-ғувур. Ҳар бир тўйдаги каби ёр-ёр айтишади. Куёвнинг уйи яқин, эшигимиз қаршима-қарши. Маҳалламиздаги хотинлар, қовми-қариндошлар бириси йиғлаб, бириси кулиб, баланд овоз билан ёр-ёрни бошлайдилар:

Нима кийсанг ярашар
Бўйгинангга, ёр-ёр.
Ўлан айтай, деб келдим
Тўйгинангга, ёр-ёр.

Сувни сулув кўрсатган
Тоши бўлар, ёр-ёр.
Қизни сулув кўрсатган
Қоши бўлар, ёр-ёр.

Отанг қилган бу эшик
Ёпилмайди, ёр-ёр.
Қизим тенги дунёда
Топилмайди, ёр-ёр.

Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Кимнинг тўйи, ёр-ёр?
Оқ гул билан қизил гул
Қизнинг тўйи, ёр-ёр.

Йиғлама, қиз, йиғлама,
Тўй сеники, ёр-ёр.
Остонаси тилладан
Уй сеники, ёр-ёр.

Шундай қилиб, Қаромат опам келин бўлади.

Эсимда, уч кун ўтгандан сўнг дадам қовоғи солиқ, носвойни чека-чека бувимга ва оймга жаҳл ва димоф билан дейди:

— Харажат катта бўлди, ҳаммаси чиртинг-пиртинг. Мана, яна насияга мол олдим. Ташвишдан чиқмаган шўрлик бош. «Дардинг бўлса бўлсин, қарзинг бўлмасин» дерди раҳматлик отам. Анойи эмас жуҳуд, молни насияга берганда қийматга беради. Чора йўқ. Нима деса, хўп дейман...

Эртаси азонда дадам жўнаб кетади. Рўзғор қуп-қуруқ, қопнинг тагида озгина ундан бошқа ҳеч нарса қолмаган.

— Оллога топширдим ёлғизимни, майли ой юрсин, омон бўлсин!— узоқ дуо қилади бувим.

Бир оз жим ўтиргандан кейин: «Юрган йўлдан топади, ўтирган қайдан топади» деб қўяди ўз-ўзига.

Бувим мақолнинг кони.

* * *

Мактабдан кўнглим айниб, ланж бўлиб қайтаман. Иситмадан бўртиб қизарганман, айвонда ўзимни ёстиққа ташлайман. Югуриб бошимга онам келади:

— Вой, ўлақолай, сенга нима бўлди? Ениб кетяпти-я!— дейди довдираб, пешонамни ушлаб.

Айвоннинг деворига суяниб, тасбеҳ ўгириб ўтирган бувим:

— Бе, ваҳманг қурсин, Шаҳодат, шўх-да, ўргилай, бу боланг. Томга, тошга уради ўзини. Иссиғи ошиптими, давоси ёвғон хўрда.

Бувимнинг гаплари менга таъсир қилганидан энсам қотади.

— Ёняпман-ку, шўхликдан эмиш, бемаъни кампир!— жаҳл билан юзимни тескари ўгираман.

Онам бояқиш ошхонага югуради, ёвғон хўрда қайната бошлайди.

Борган сари иситмам ошганидан ўзимни у ёқ-бу ёққа ташлайман, уринаман. Анчадан кейин бувим ғимирсиб ўрнидан туради-да, тасбеҳини токчага қўйиб, секин олдимга келади. Қуришган қуруқ суяк қўллари билан пешонамни ушлайди:

— Ажаб бўпти, шумтака, бирпас тиниминг йўқ, ҳаддан ташқари уринасан, мана энди торт жазонгни!

Жаҳлим чиққанидан кампирни қўлларим билан туртиб ҳайдайман.

— Тур, тур, кампир, нима қилдим, юрибман-ку?! Арпангни хом ўрдимми?

Ошхонадан, бирпасда тайёрлаган хўрдадан ярим коса кўтариб онам келади. Бир-икки қошиқ қатиқ солиб, ёғоч қошиқ билан шопиради:

— Қани, жиндай ич, даво бўлади,— дейди онам хафа ҳолда.

Аранг бошимни кўтараман-да, хўрдадан бир-икки тоғтиб, яна ўзимни ёстиққа ташлайман.

Эртаси иситмам яна ошади. Томоғим бўғиқ, ташналиқдан оғзим қақраган, лабларим қовжираган. Тинмасдан сув шимираман. Нонуштадан кейин кампир энгашиб юзимга разм солади:

— Шаҳодат, мен Ўрин бувимни айтиб келмасам бўлмайди. Кинна кирганга ўхшайди бу тентакка,— дейди тоқчадан ямоқ паранжисини қўлига олиб.

— Мениям кўнглимга келиб турган эди, тўғри айтасиз, ойи. Ўрин бувимни олдингизга солиб келинг,— дейди онам севиниб.

Ўрин буви — машҳур кампир. Говкуш маҳаллада бизга яқин, бир кўча нарида туради. Унинг ўғли Ислом ака ялқовгина киши, ҳунари кавуш тикиш. У имиллаб бир жуфт кавушни беш-олти кунга чўзади. Онаси Ўрин буви жуда эпчил, зийрак, шаддод, ҳар нарсага ақли тез етadиган билгич хотин, унинг асли иши доячилик. Беш-ўн маҳалланинг ҳамма хотинларини у туғдиради. Баъзан узоқ жойлардан ҳам келиб ялиниб-ёлвориб олиб кетишади. Кампирнинг иккинчи ҳунари — кинначилик. Шунинг учун бир кун уйда ўтирмайди, ҳеч ким ундай кинна солишни билмайди. У бувимнинг қадрдон эгачиси, охирач дўсти. Уч-тўрт кунда бир-бирларини кўрмасалар иложи йўқ. Ўрин буви билан бувим бирпасда етиб келишади.

— Мусавой, чироғим, нима бўлди сенга?— Бошига ёпинган яхтагини йиғиштириб, энгларини шимаради, эскигина пешонабоғини тўғрилаб ўрайди.— Қани, Шаҳодатбону, дарров бир коса кепак билан тўртта туз олиб кел. Дард бошқа, ажал бошқа. Ҳечқиси йўқ, кинна кирган-да. Мусавой ўзи кўзга яқин,— дейди ва ёнимга чордана қуриб ўтириб олади.

Онам бирпасда ошхонадан бир коса кепакни кўтариб

келади. Урин буви билан бувим турли-туман олди-қочди гаплардан гаплашиб эзмалик қилишади. Мен тутақиб қичқираман:

—Ойи, сув! Куйиб кетяпман, муздай сув!

— Бир рўмолча беринг, бекачим,— дейди Урин буви ойимга.

Шу топда Урин бувининг йўтали тутиб қолади, бўғила-бўғила узоқ йўталади. Йўталидан қутулиб олганидан кейин киннани бошлаб юборади:

— Бо, кинна кирган, кўрдингизми, ўртоқ, бошламас-даноқ хуриш қилипти-я,— дейди ёлғондакам эснаб.— Бисмиллоҳу раҳмони раҳим, менинг қўлим эмас, табаррук эшон ойимларнинг қўли!— Докага ўралган косани бошларимдан ўгиради.— Болагинамнинг азиз бошига кирган бўлсанг чиқ, қуралай кўзларига кирган бўлсанг чиқ, чиқ, чиқ, чиқмасанг сенга лаънат, чиқармасам менга лаънат.— Қайта-қайта зўраки эснайди. Аста рўмолни очади:— Вой, ўртоқжон, ўғлончамизга ёмон кинна кирган экан, буни қаранг, кепакнинг ўпирилганини қаранг.

Яна ичида пичирлаб, аллақандай дуоларни ўқиб, кепакни бошимдан, кўкракларимдан ўгиради: «Чиқ, чиқ» деб алланималарни гапиради, бир соатга яқин узоқ кинна солади.

Ошхонадан хокандозда тўртта чўғ устида исириқни тутатиб онам бошимга келади.

— Бувиси, бир йўла исириқни ҳам солиб қўйинг,— қулимсираб узатади Урин бувига.

— Хўп, айланай бекачим,— дейди Урин буви ва хокандозни устимдан ўгиради:

Исириқжон, исириқ,
Сизни бизга бердилар.
Бизга келган балога
Сизни қалқон дедилар.

Қайта-қайта дуолар ўқиб хокандозни онамга узатади.

— Ана энди ўғилгинанг ҳеч нарсани кўрмагандай, отдай бўлиб кетади. Париларим хабар қилди, бугун иллатлари чиқиб кетди. Тан соғлиқ — туман бойлик, чирғим!

Икки кампир олдига дастурхон ёзилгандан кейин уларнинг узоқ суҳбатлари бошланади.

Кўзимни юмиб кампирларнинг гапига қулоқ солиб ётаман:

— Айланай, ўртоқ, қаранг, Мусавой уйқуга кетди, дард кетганда уйқу келади, ҳа шундай!— дейди Урин буви.

— Айтганингиз келсин, тасаддуқ!— дейди бувим чойни ҳўплаб.

Икки-уч кун ётиб соғайиб кетаман.

Мен киннага ишонардим. Жинлар, парилар баъзи одамларга бир ўчакишиб қолса ёмон бўлади, деган гапларга ҳам жуда ишонардим. Шунинг учунми, ўзимни энгиллашгандай ҳис қилардим. Кейин-кейин бориб онгим тивиклашади, хурофотлардан қутуламан.

* * *

Пешинда барча болалар мактабдан чиқиб, тўғри гузарга югурамиз.

— Тилсим, тилсим!

— Йўқ, ажойибу ғаройиб!

— Трамвай, трамвай дейишади уни! Одамлардан эшитдим, отсиз юрармиш!— дейди болаларнинг бири.

Қор даҳшатли ёғмоқда. Бошимда эски кир телпак, устимда эски пахталик тўн, оёқларимда гулчини йиртиқ маҳси ва тешилган сийқа калиш. Йўлканинг четида турна қатор терилиб, трамвайни пойлаб ўтирамыз.

Қайдандир ҳовлиқиб Турғун келади. Эғнида эскигина камзул. Дўпписи устидан кир чочиқни танғиб олган. У совуқда ҳамиша шундай қулоқларини бекитиб юради.

— Ёпирай, жудаям ғалати нарса экан,— дейди у Аъзам билан менинг ўртамызга ўтириб.— Ўзим Қорёғдигача бориб келдим. Ичида бир киши патта сотиб юрибди. Зинапоясига осилдим, паттачи шарақ этиб бир шапалоқ қўйди, аранг қочдим. Аммо ажойиб-а! Янги ярқираган уй, ичида рат-рат курси. Ғир этиб, лаҳзада бир чақирим жойга етиб олади-я.

— Эшиги борми?— сўрайди ҳанг-манг бўлиб, оғзини очиб ўтирган бир бола.

— Ҳа, бор. Қирадиган эшиги бор, чиқадиган эшиги бор. Аммо отлари йўқ, ғириллаб юради-кстади.

— Тилсим! Тилсим!— дейди бир бола.

Самоварда, боққоллар ёнида, йўлкалар четида қовоқлари солиқ қарилар сокин ўтирадилар.

— Қиёмат яқинлашган. Ҳар хил ҳодисалар, хилма-хил ҳикматлар рўй берапти. Олло таолонинг қудрати бу, ўзи яратган ҳаммасини,— дейди бир чол сийрак соқолларини тутамлаб.

Бирдан, Хадра томондан гулдираб, қўнғироғини жанглатганча трамвай келиб қолади. Ҳаммамиз сурон билан ўринларимиздан туриб кетамиз, гир айланиб, чет-четдан трамвайни томоша қиламиз. Аммо, бир лаҳзада физиллаганча жўнаб қолади. Қатортеракка бориб тўхтайтиди. Ҳаммамиз ҳарсиллаб орқасидан дув чопамиз. Биз етмасдан яна юриб кетади.

— Ҳозир яна бошқаси келади,— дейди шўх, ўйноқи Турғун.— Кенг-қовул, бемалол катта, бир уй десанг бўлади, кўрдинг-ку, Мусавой!— энгимдан тортади Турғун.

— Ажойиб ҳикмат-а! Эшитдимки, шу тортилган симлардан қувват оқиб келармиш, ростмикан ўртоқ?— сўрайман, кўзларим билан юқоридаги симларга имо қилиб.

— Унисини билмайман, ишқилиб, жони йўқ, юрадида!— жавоб беради Турғун совуқдан қизарган қўлларини ишқалаб.

Ҳаммамиз у ёқдан келаётган, бу ёқдан келаётган ҳар бир трамвайни қаршилаб, жўнатиб, Баландмачитдан Хадрага, Хадрадан Қатортеракка ҳаллослаб пиёда лўкиллаймиз. Чарчашни билмаймиз.

Бир мусулмон киши трамвай изини қунт билан тозалайди.

— Мениям ишга олишса қойил қилиб бажарардим шу ишни,— дейди Турғун бир-икки қадам унга эргашиб.

— Тур-э, бурнингни эпла!— жеркиб ташлайди у киши Турғунни.

— Бунга тушиб бир гашт қилардик, милла жиринг йўқ. Ўсилсак паттачидан калтак еймиз,— дейди ўртоқларимиздан бири.

Узоқ томоша қиламиз ва қоронғи тушгандан кейингина уйга жўнаймиз.

* * *

Жума куни, июннинг бошлари бўлса керак. Маҳаллада бирмунча оилалар бирин-сирин боққа кўчган. Шунинг учунми, кўчамизда болалар аввалгидай кўп эмас.

Соат тахминан ўнлар. Ҳаво тиниқ, кўк. Ёз иссиғи бошланган.

Аъзам, Аҳмад ҳунар ўрганишга косибларга шогирд бўлган. Турғун, Ҳожи, мен қолганмиз.

Устида эскигина яхтак, кир иштон, лекин бошида янги дўппи, Турғун уйдан югуриб чиқади.

— Мана, Мусавой, бу нусхага қара. «Чаманда гул» деган дўппи шу бўлади,— дейди Турғун дўпписини менга узатиб.

— Дўппи ёмон эмас,— дейман уни қўлларимда айлантириб.— Лекин нусхаси бачкана, тикилиши ҳам қўпол. Пилталарини қара, шалди роқ қоғоздан шекилли.

— Бас, бас! Дўппини танимайсан,— дейди қўлимдан юлиб.— Бунни менга аммам кийгизди. Узингнинг дўппингга қара, алмисоқдан қолган, гадой ҳам киймайди, сен кўтариб юрибсан бошингда.

Икковимиз ҳазиллашиб, бирпас бир-биримизни туртиб-уриб тўполон қиламиз.

— Етар, бас, ҳазилнинг бир шингили яхши, қулоқ сол, ўртоқ, гап бор,— дейди Турғун.— Томларда гиёҳ сарғайди, энди томда ўйнаб бўлмайди, куйиб кетамиз. Ҳаво яхши, бир далага чиқиб келмаймизми? Аския жуда маза жой. Ҳавоси яхши, нуқул қулинг ўргилсин боғлар. Амакимнинг сигирини ола кетамиз. Кеннойим ўлгундай хасис, сигирининг бир қултум сутини кўзи қиймайди. Амаким уриб-сўкиб йўлга солиб туради у хотинни. Бир пакана, бедаво қизлари бор. Кеннойим амакимга билдирмасдан сут сотиб, пул йиғади. Ҳадеб шу қизга атласлардан кўрпа-ю, тўшаг-у, гулкўрпалар, зардеволлар, хилма-хил молларни йиғади. Емайди, ичмайди, мол йиғади.

— Бўлди-бўлди, кампирлардай эзмалик қиласан,— дейман жеркиб Турғунни.— Қани юр, сигирни етакла, кетдик. Биттадан нон олсак бас. Йўл-йўлакай боғлардан билдирмасдан ўрик қоқиб еб кетамиз.

Биттадан нонни белимизга тугиб, Турғуннинг амаки синикига кирамиз. Сигирни олдимизга солар эканмиз, келинойиси оқариб кетади.

— Вой ўлақолай, қаёққа, жувонмарглар?— ўдағайлаб, Турғуннинг йўлини тўсади.

— Тушунтир ўзинг!— дейди менга жаҳлдан қизариб Турғун. Мен секин тушунтираман:

— Далада боқамиз, тўйдириб қорнини мешдай қилиб келамиз, эҳтимол, сизга олма, ўрик ҳам олиб келармиз,— дейман.

— Воей, майли-майли, барака топинглар, хашак йўқ, беда қиммат, сигиргинам оч ётган эди, битта қоп ҳам ола кетинглар, укаларим. Ўт олиб келинглар, ўзим тасаддуқ,— ялинади келин ва бир зумда аллақандай қалин катта бир қопни келтириб менга тутқизади.

— Бу шум бола сигирнинг бошига етмасин, Мусавой, ўзинг қара, сенга ишониб юборяпман, айланай укам,— дейди менга келин, секин Турғунни қарғаб.

— Чух-чух, қани юр жонивор,— дейди Турғун, қариган, чўпдай озғин, думи чўлтоқ, бўйнига тумор ва кўз-мунчоқлар осилган сигирни ҳайдайди.— Бас-э! Эзма хотин, жаврайверади!— сўкади Турғун, келинойисига эшиттирмасдан.

Қопни қўлтиқлаб, сигирни ҳайдаб кетамиз.

Баландмачитдан ўтиб, Бешёғочга чиқамиз. Иссиқ тупроқ жазиллайди, ҳаво дим. Айниқса сигир бояқишга жабр. Ориқликдан суяклари терисини туртиб чиққан, оёқлари чалишиб, базўр боради.

Бешёғочда қуюқ кўланкали азим толлар остида сармоварлар кўп. Кўприк тагидан сув ҳайқириб оқиб туради. Қатор-қатор боққоллар. Мош, гуруч, сабзи-пиёз, туршак, майиз, алвон-алвон моллар.

Сигирга пичагина шу ерда дам бермоқчи бўламиз. Турғун сув бўйига боғланган отлар, эшаклар тагидан қидириб юриб бир қучоқ беда аралаш хашак топиб келади.

— Яхши қилдинг, хумпар, бирпасгина ҳузур қилсин бу жонивор,— дейман ва сигирни четроқдаги бир толга боғлайман.

Чарчаганидан сигирнинг хашакка қарашга ҳам ҳоли йўқ, битта-яримта чимтиб, кавшана бошлайди. Бизлар: «Е, е, мў-мў, е, жонивор, сафар узоқ, ошаб ол!» деб, унинг тумшугига бедани тикамиз.

Шу пайтда бирдан яҳудийлар ўлик кўтариб ўтиб қолишади. Қариндошлари кўп экан, ҳаммалари ола байроқ тўн кийган, йиғлаб борар эдилар.

— Эҳтимол бойлар, дабдабаси жуда зўр,— дейди Турғун.— Дадам айтади, булар ўликни кўмгандан кейин уйга қайтиб, юзта товуқни еб, устидан қулинг ўргилсин яхши мусалласни ичишармиш.

Очиққанымиздан қорнимиз ҳам тиришган. Мен белимдаги суви қочган нонни оламан.

— Сенинг нонинг тура турсин, Турғун, кейин ермиз,— деб қоқ ўртасидан бўламан.

Катта анҳор лабига ўтирамыз-да, нонни бурдалаймиз, бир бурдадан сувга ташлаймиз. Нон роса ивийди, еб яна иккинчи бурдани оқизамиз. Бирпас оқизоқ ўйнаймиз.

— Яхшиси шуки, Аскияга бормаимиз. Бир марта ойим, бувим ҳаммамиз аравага тушиб, Қатортолга борганмиз, жуда ажойиб жой. Сув кўп, бир томони кетган жарлик, тепа, намозшом бўлди деганда жарга ўғрилар йиғилармиш, хатарли жой, лекин ҳавоси яхши. Сигир ҳам зап тўяди-да, ўт қалин.

Турғунга гапим ёқмайди, бирпас сукут қилгандан кейин ўрнидан ирғиб туради:

— Айнадинг-а, у ер пастқам ер, ўғриларнинг макони, Аския бўлса қулинг ўргилсин жой. Тур, эзмалик қилма!

Яна бир оз Қатортолни мақтаб кўрдим, уриндим, аммо Турғунни кўндиролмагандан кейин ноилож унга эргшиб, Аскияга йўл олдим.

Йўл жуда оғир. Ҳаво иссиқ, дим ва чанг. Билқ-билқ, иссиқ тупроққа ботиб бормоқдамиз. Сигир йиқилгундай, Турғун сургаб, мен орқасида ҳайдаб кетмоқдамиз. Борган сари ҳар икки томонда боғлар кўпаймоқда.

— Сигирнинг аҳволи жудаям хароб,— дейман яна Турғунни айтишига тиришиб.— Мана арпа, беда, картошка ўсипти. Ариқларда ажириқ ўтлар мўл экан. Ажириқ сигирнинг жони.

Турғун кўнади:

— Аскияга яқин қолди, майли жиндай ўтласин, кейин яна йўлга тушамиз.

Сигирни ариқ бўйига қўйиб юборамиз-да, ўзимиз бир лаҳза дам оламиз. Урик энди-энди сарғайган. Қорнимиз яна очиққан, қолган битта нонни талашиб еб оламиз-да, секин ариқ бўйлаб юрамиз.

Турғун бир дарахт ёнида тўхтаб, атрофга аланглайди.

— Ҳеч ким йўқ жой экан. Мусавой, кўксултонни кўр, риж-риж!

Мен севиниб кетаман, дарахтга қарайман:

— Вой-бў, жудаям қилипти-я, муш-муш. Эгаси бордир.

Ҳеч ким кўринмайди, сув қуйгандай жимжит!.. У бирдан кўксултонга ўрмалаб чиқа кетади. У жуда эпчил бундай ишларга. Оғзини тўлатади-да, ерга бир ҳовуч ташлайди.

— Ол, е, маза қиласан, қанд. Чиқ сен ҳам бир тўямиз, қўйниларимизни ҳам тўлдирамиз,— дейди Турғун ва яна баландроқ ўрмалайди.

Ердан ҳали ғўра кўксултонни териб ейман.

— Яхши, жуда тотли, қани, ташла,— дейман Турғунга.

— Чиқ, тезроқ,— қистайди Турғун.— Қара, қанча баландга чиқдим. Ҳамма ёқ яққол кўриниб турипти, маза қиласан. Ҳеч ким йўқ, қўрқма.

Мен энди ортиқ ўйлаб турмайман, эпчиллик билан дарахтга ёпишаман. Бир шохга чиқиб олиб, энди ҳовучимни тўлатиб, қўлимни қўйнимга солганимда, пастдан биров бақиради:

— Ҳаромилар, қани туш!

Юрагим шир этиб тўхтади, дейман. Шатирлатиб кўксултонни қираётган Турғун жим бўлиб қолди. Мен аста пастга қарайман: ориққина, лекин новча бир киши ғазаб тўла кўзлари билан бизга тикилиб турибди. Икковимиз ҳам секин пастга тушамиз, у киши икковимизнинг ҳам билакларимиздан чандир қўллари билан маҳкам ушлаб олади.

— Қаердан келдиларинг? Шаҳарданми?

— Ҳа, Тошкентдан келганмиз, шу сигирни бир ўтлатиб кетайлик деган эдик,— дейман секин ерга қараб.

Турғун қовоғи солиқ, жаҳли чиққан ҳолда:

— Аскияга, қариндошларимизникига кетаямиз. Кўксултонга эндигина чиққан эдик, қўйворинг,— дейди қўлини тортиб.

Кўксултоннинг эгаси хахолаб кулиб юборади.

— Энди чиқдик дейди-я, бадбахт, қўйнинг лиқ тўла-ку.

Турғун бир қўли билан кескин равишда шимидан қўйлагининг этакларини тортиб юборади, кўксултон дув этиб ерга тўкилади.

— Шуюм матоҳми, тўртта кўксултон-а?! Шунгайм сўкади-я!— дейди Турғун заҳарханда оҳангда.

— Сенда-чи?— мандан сўрайди у киши.

— Йўқ-йўқ, амаки, худо урсин, менда ҳеч нарса йўқ, мана кўринг,— дейман шошилиб.

— Қайси маҳалладансанлар?— сўрайди кўксултоннинг эгаси.

— Ишингиз нима? Қўйворинг!— дейман мен безовталаниб.

— Говкушдан,— жавоб беради Турғун.— Айб менда!

— Ҳа,— кулади кўксултон эгаси,— Говкушданмиз денглар. Говкуш — асли ҳўкиз ўғрилар маҳалласи.

Бирдан шақ этиб, бир шапалоқни Турғуннинг бети-га қўйиб юборади у, кейин менга навбат келади-ю, мен чаққонлик билан энгашаман, қўлларим билан юзимни тўсаман. Шапалоқ тегмайди.

— Ҳумпар-эй, муғомбир экансан, жазоларингни бераман ҳозир!— дўқ қилади у.

Шу пайтда ёнимизда икки мулойим, нуроний чол тўхтади:

— Шапалоғингизни узоқдан эшитдик,— дейди бири зиёлинамо чол.— Ҳўш, нега уряпсиз йигитчаларни?

У киши чолларга воқеани қисқача тушунтириб бергандан кейин:

— Болаларнинг шўхлиги-да,— дейди иккинчи чол.— Аста тушунтиринг, яхши гапиринг,— дейди нохуш оҳангда ва бизларга қараб мулойим товуш билан гапирди:— Болаларим, аввало кўксултон пишсин, кейин бу одам ўзи қоқибми, терибми бозорга олиб тушади, кейин сизлар чақага сотиб олишларингиз мумкин. Ана, таомил шундай, ўғилларим, ҳар нарсанинг давоси чақа.

Кўксултоннинг эгаси қўлларимизни бўшатади:

— Аммо жуда безбет экан булар, қўймасдим-у, қариялар аралашди-да.

Қарияларга ичимиздан раҳмат айтиб, дарров қочамиз, улар кулиб қолишади. Сигирнинг олдига югурамиз. Ялқовгина ўт чайнаб юрган сигирни олдимизга солиб жўнаймиз.

— Йўлнинг икки юзи нуқул экин. Сигирни ўтлатишга бўйрадай бўш жой йўқ. Қоп ҳам қўлтиқда қуруқ. Яна бир балага учрамасдан жўнайлик уйга,— ялинаман Турғунга.

— Рост айтасан, ўртоқ, сигир нўхатга тегди, тезроқ

қочмасак бўлмайди,— дейди Турғун.— Аския хўбам соз жой эди-ю, иш чипакка чиқди-да. Қара, юзим шапалоқдан лов-лов ёняпти. Баччағарнинг қўли темирдай қаттиқ экан.

— Қариялар келмаганда иш тозаям расво бўларди, зап қутулдик,— дейман сигирни «чуҳ-чуҳ» ҳайдаб.

Бешёғочга етгач, тагин жиндай дам оламыз, кейин Тупроққўрғон олдидан айланамиз. Катакдай кичик, ер бағирлаган қинғир-қийшиқ хароб уйларда рус ишчилари яшайди. Унда-бунда хотинлар тўда-тўда йиғилишиб, қандайдир асабий, жаҳли чиққан ҳолда гаплашмоқда. Бирпас ағрайиб тўхтаймиз. Русчани сира тушунмайман, бир мусулмон йигитчадан сўрайман:

— Нима ғавғо, ака?

— Э-э,— дейди йигит,— мастеравойлар, айниқса хотинлари ҳукуматдан норози. Оқ пошшога қарши сўзлаяпти булар. Озиқ-овқат йўқ, тишимиз гўшт кўрмайди, деяпти булар.

Хийла узоқ турамиз, Қайдандир пайдо бўлган полициячилар дўқ билан хотинларни ҳайдай бошлайди. Хотинлар ҳам бўш келмайди, сўз жангидан қайтмайдилар, баъзилар тош ҳам отади.

Шу тобда сурон билан миршаблар етиб келади.

Турғун икковимиз шошилиб сигирни ҳайдаймиз.

Икковимиз ҳам ўлгудай чарчаганмиз, жазирама офтобда минг азобдан уйга ҳориб-чарчаб етамиз. Вақт охир пешинга яқинлашган, сигир тўймаган, қоп бўш.

— Вой, ўлақолай!— қичқиради келин кўзлари олаиб.— Барвақт қайтибсизлар, ҳа, ўт қани?

— Э-э,— дейди Турғун,— бутун жаҳон экинзор бўлиб кетибди, ўт ҳам йўқ, ўтлатадиган жой ҳам йўқ. Сигирниям хўп ўлимтик қилибсиз, минг «чуҳ» деганда бир қадам босади-я. Молни шундай боқадими! Уҳ!— дейди Турғун сигирни жойига боғлаб.

— Нима қилипти сигирга, попукдай сигир,— дейди келин сигирнинг сиртини силаб.— Нима бало қилдиларинг, бояқишнинг мадори қолмапти. Шунча юриб қопниям бўш олиб келадими, сенинг ҳам шудинг йўқ, ўлинглар, илойим,— дейди менга қараб.

Турғун икковимиз ҳам индамаймиз. Шу топда икковимизга ҳам ҳеч қандай хархаша ёқмайди. Аммо келин жаврай бергандан сўнг мен жавоб бераман:

— Келинойи, кўп ажойиб воқеалар бўлди. Боғдорлар бизни қувлади. Майли бир кун сигирингизни Оқтепага олиб бориб, ўйнатиб келамиз, хафа бўлманг.

Уйга жўнайман.

— Вақтлик қайтибсан?— дейди онам ва аҳволимга разм солиб койинади.— Итдай чарчабсан ўзинг ҳам, сенга нима азоб, шу иссиқда уйда ўтирсанг бўлмас-дими?

Айвоннинг четига ўтириб, секин онамга сўзлай бошлайман.

— Бешёғочга бордик. Мастиравой рус ишчиларнинг хотинлари жуда тўполон кўтаришди. Палисалар, миршаблар ҳайдади уларни. Воқеалар жуда кўп.

Онам ҳайрон бўлади:

— Тавба, ростданми? Тинчлик бўлсин-да, замон тинч бўлсин. У шўрликларнинг ҳам аҳволи оғир, ҳаммамизнинг кўрган кунимиз бир.

Она-бола узоқ гаплашиб ўтирамиз.

* * *

Болаликда кўрганларим, эшитганларим ҳаммаси эсимда. Айрим ҳодисалар, хотиралар ҳозир ҳам қуёшдан бир томчи каби ялт этиб кетади хаёлимда.

Умуман айтганда, бизнинг болалик ҳаётимиз бўш, бемаъни,— зериктиргич, қайғу-аламга тўла бир ҳаёт бўлган.

Рўза ойлари мен саҳар туришни яхши кўрардим, аммо рўза тутишга сира тоқатим йўқ эди. Эртаси тушда, кўпинча эрталабоқ рўзамни очиб юборардим. Қорним дарров очиб кетарди. Бувимнинг жаҳли чиқар, «Очофат, рўзанинг уволига қолдинг!» деб вайсар эди. «Жилла бўлмаганда рўзанинг бошида, ўртасида, охирида уч кундан тут. Қаноат лозим, қаноат қорин тўйдиради» дерди бувим хуноб бўлиб.

— Ҳали кичкинаман, олло таоло кичкиналарнинг оғзи тинмасин, деган. Сиздақа қариганимда тутарман рўзангизни,— деб бувимнинг жиғига тегардим.

Онамнинг иши бўлмас ва: «Толиқиб қоласан, ўғлим, рўза бизларга фарз, сабоғингни ўйла!» дер эди холос.

...Рўза оқшомлари Шайхантовурда одам қалин. Бундай кечалар бозоршаб дейилади. Ҳуфтондан кейин бир тўда болалар Шайхантовурга югурамиз.

Шайхантовурда чироқлар кўп, яқинда электр пайдо бўлган.

Чойхоналар тоза, озода, ҳар кун Тўйчи ҳофиз бир тўда музикачилар билан ашула айтади, ҳамма жим, сел бўлиб эшитади. Ошпазлар кабобу манти, палову шўрва пиширишади, уларнинг бозори чаққон!

Бир чеккада болалар, йигитчалар от ўйинда, гармонь билан айланади. У ерда ҳам тиқилинч, киссасида ярим тангаси бўлган ҳар кимса аравасига тушиб, маза қилиши мумкин. Аммо биздақа бечоралар кўзимизни лўқ қилиб томоша қиламиз, холос.

Кино ҳам бор, тахта девор билан ўралган. Турли олди-қочди картиналар кўрсатилиб туради. Болалар жуда кўп, бозоршабнинг ҳар бурчида тентираб юришади. Дарахт тепаларига қўниб, томоша қиладилар. Полициялар, миршаблар билса жазони беради, қўймайди.

Ҳар хил суратлар — оқ пошшо, унинг оиласи, тўра ва министрлари, Анвар пошшо, Истамбул кўринишлари, халифа ва ҳоказоларни дурбинда кўрсатадиган олифта кийинган, мўйловлари ўсиқ, келишган бир киши бақириб тушунтиради. Бу ерда уч-тўрт киши сиғадиган курси қўйилган ва атрофи парда билан ўралган. У киши вайсаб бўлгандан кейин, одамлар дув этиб чиқиб кетади. У чойгами, нонгами кетганда бизлар астагина дурбинга ёпишамиз. Агарда эгаси келиб қолса, бизни олдига солиб қувлайди.

Боққоллар кичкина-кичкина дўкончаларида ярим кечага қадар савдо қиладилар. Пашмак турли-туман хил-хил ҳолвалар, pista-бодом, аччиқ-чучук мағизлар, нов-вот-парвардалар, отнон, хўроз қандлар сероб. Емасак ҳам томоша қилишни яхши кўрамыз.

Шундай қилиб, бозоршабнинг биронта бурчагини қолдирмасдан томоша қилиб келсак ҳам, чарчашни билмаймиз. Саҳар бўлди дегунча мадраса томига, ноғора томошасига югурамыз. Семиз бақалоқ киши катта ноғораларни олов ёқиб қизитиб ўтиради. «Жон амаки, мен қизитай, мен оловга ўтин қалаб юборай», деб ялинамиз ҳаммамиз. Юзи жиддий ифодали бу гўштдор киши: «Бўлди-бўлди, тур, қоч!» деб койийди. Соат ўн икки бўлишини сабрсизлик билан кутамиз. Нақ ўн икки бўлганда оловга қизиб турган ноғораларнинг «така-тум — бака-банг»и бошланиб кетади. Унга сурнайчи жўр бўлади. Бизлар жим қотиб тинглаймиз. Ноғора базм

узоқларга кетади. Ноғора чалиниши саҳарнинг белгиси. Ёш-қари ҳамма саҳарликка туради. Ошми, шўрвами, шовлами, камбағал бечоралар қуруқ нон-чоё тотиниб, рўза тутаяди. «Қаноат қорин тўйдиради» дейди бобом, у бу сўзни жуда яхши кўради.

Ноғора-сурнайни бир оз эшитгандан кейин, бу ердан ҳам жўнаб қоламиз. Бувим билан онам ҳар кун мени уришиб қарши олишади.

— Ажинадан, жинлардан қўрқишни, чўчишни билмайсан,— койийди онам.

— Елғиз юрибманми, ўртоқларим билан юрибман,— дейман гапимни маъқуллаб.

Бир кун оқшом ҳеч қаерга бормадим. Бир тўда ўртоқларим, ҳар кундаги каби йиғилишиб Шайхантовурга кетишди. Мен зерикканимдан вақтлик кўрпага кирдим. Соат ўн ярим эди чамаси, болалар ҳовлиқиб келиб қолишди.

— Тур, Мусавой, эшитдингми гапни?! Оқ пошшо урушга кирипти. Гирмонми, франсми, отинг қурғур бир халқ билан урушармиш. Шайхантовур тўла гап!..— дейди Турғун кўзларини ўйнатиб.

— Ростданми?— ўрнимдан ирғиб тураман.

— Оқ пошшо, биласанми, Петербургда яшармиш, ҳа!— дейди яна билимдон Турғун.

— Ҳа, Шайхантовурда чироқлар ёппасига ўчирилди, чуввос тўполон бўлиб кетди. Халқ дув тарқалди!..— дейди болаларнинг бири.

— Нимади?— сўрайди онам ҳовлидан.

Шу пайтда девордан Роҳат келинойининг жаранглаган овози эшитилади.

— Ўртоқ, воқеани эшитдингизми?— овозини пасайтириб шивирлайди нарвон устида туриб,— уруш бўлармиш, оқ пошшо фармон чиқарипти, эрим ҳовлиқиб келди кўчадан.— Катта-катта бир даста давлатлар урушармиш,— шивирлайди яна Роҳат келинойи,— эрим тушунтирди ҳаммасини.

— Илоҳим, урушнинг юзини биздан терс қилсин,— дейди онам маъюс ҳолда.

Қоронғида туртинган ҳолда отин биби пайдо бўлади

— О, юртнинг бошига фалокат ағдарилди, эшитдингизми, Шаҳодатбону?

— Ҳа, ҳа, эшитдик,— жавоб берадилар ойм билан Роҳат келинойи бир оғиздан.

Отин биби айвонга чиқиб чироқ ёнига ўтиради. Дока рўмолининг бир учини бошига саллачадай бир ўраб, орқага ташлайди. Кўзлари ўткир, ўзи доно, зийрак, шад-дод хотин у.

— Расий жуда узоқ, катта мамлакат,— дейди кампир кўзларини бир юмиб очиб.— Боши, поёни йўқ. Мана Туркистон крайни бирпасда қамради олди. Иним айтадики, Некалай пошшонинг қудрати бамисоли бургутдай зўр, аскарлари ҳам ғиж-ғиж, чумолидай беҳисоб, бесаноқ эмиш. Лекин иним айтадики, гирмон пошшоси найрангчи, фаранг эмиш. Ишқилиб, дунёда бир катта маъшар бўлади-да, Шаҳодатбону! Ишқилиб биз мусулмонларни худойим ўзи асрасин, ўзи паноҳ бўлсин бошимизга!

— Мусулмонлар қўйдаи ювош, худонинг мўмин бандаси,— дейди онам.

Девордан туриб Роҳат келинойи гапга аралашади:

— Қийин-қийин камбағалларга қийин. Нарх-навони энди кўрасиз, осмонга сапчийди.

Бирпасгина эшитган, билган гапларини тўкиб кўнгилларини бўшатгандан кейин отин биби чиқиб кетади. Роҳат келинойи нарвондан тушади. Турғун бошлиқ ўртоқларим ҳам уйларига жўнайди. Мен узоқ хаёлга чўмамман, бола фикрларим уйқу бермайди. Онам ошни дамлагач, бувимни уйғотади:

— Буви, буви, уруш бошланди, сизнинг хабарингиз йўқ,— дейман сирли товуш билан аста шивирлаб.

— А, нимани сандирайди бу ўзи? Ёмон нафас қилма!— дейди кампир қаттиқ сесканиб.

Мен яна такрорлайман. Бувим энсаси қотиб дейди:

— Уйқум безовта бўлди, ҳар хил тушлар кўрдим. Олло таоло мусулмонларга ўзи меҳрибончилик қилсин. Некалай хўп халқни қисган эди, жазаси энди!— Ариқ лабига ўтириб юз-кўзини шап-шап юва бошлайди.

* * *

Туркистон бойлари, ер эгалари, муштумзўрлар жуда севинадилар. «Оқ пошшо ҳазратлари урушга кирибдилар, албатта ғолибият билан устун чиқурмиз» деб вайсайдилар. Тошкент халқини, камбағал меҳнаткашларни губернатор ва чор полицияси зулм билан, қаттиқлик билан ушлаб туради. Халқ безовта.

— Эҳтиёт бўлиш керак,— астагина шивирлаб насиҳат қилади халфа ва шогирдларга бобом.— Шу кунлари палиса ғиз-ғиз санғиб қолди, чақимчи воқеанавислар урчиб кетди, уларнинг минг хил йўли бор, алдайди-аврайди, сўзга солади, кейин секин лаққа қўлга туширади. Зинҳор-зинҳор турмушимиз оғир, бошимизда фалокат кўп, дардимиз зўр деманглар. Биламиз, турмушимиз ниҳоятда машаққатли. Бечоралар, қашшоқлар кўп, аммо дарди-ғазабимиз ичимизда бўлсин. Самоварда, кўча-кўйда жим ўтиринглар, бирорта айгоқчини пайқаб қолсаларинг, дарров тура жўнанглар.

Халфалар, шогирдлар кулишади.

— Э-э, ота, бошимизга келганни кўрамиз-да,— дейди қари халфа.

Уйимизда қўшниларики кириш-чиқиши кўпайган. Дадам ҳамиша далада юрганидан бизнинг уй хотинларининг йиғилишлари учун энг қулай жой. Улар орасида гап-сўз, миш-миш кўп бўлади. Уғрилардан, саёқлардан, бузуқи эрлардан, алвон-алвон мавзуларда сўз очилиб кетади, лекин уруш бошланиши билан бу хилдаги гаплар унутилади. Онабоши кампир — отин биби қариндошлариникидан, инисиникидан эшитган, йиғиб келган гапларини бир-бир айтади.

— Эшитинглар, даҳшатли воқеалар беҳисоб, мамлакатлар иккига бўлиняпти. Ҳамма жойда қаттиқ жанг бошланиб кетганмиш, ҳа! — оғзини кўпиртириб гапирди кампир.— Оғир-оғир, халққа оғир. Бутун мамлакатлар дўстлик билан, иттифоқлик билан яшасалар бўлмасмиди-я?! Қуриб кетгур пошшолар!.. Ҳар икки томондан аскар чумолидан баттар ғиж-ғиж эмиш. Айниқса денгизларда кемалар нобуд бўлиб қириляётганмиш. Ҳа, ҳаммаси рост, инимдан эшитдим. Айниқса гирмоннинг найранги каттамиш. Хил-хил дев замбараклар, хил-хил қуроллар. Қўйингчи, таърифга сиғмайди, саноғи қийин.

Қўшниларики уруш ҳақида қайта-қайта эзиб гаплашишади, тагин сўз Тошкентга, турли воқеаларга кўчади.

— Жувонмарг бўлгур Ғаффорингиз топиб келди бу гапни,— дейди Роҳат келиноғи ўсма билан туташтирилган қошларини ўйнатиб, тиззасидаги каштани тикатика.— Уч-тўрт одам самоварда чой ичиб, биттаси шўрлик турмушнинг оғирлигидан ҳасрат қилипти. Четроқда кўриниши бўш-баёвгина, хунуккина, кўзига оқ тушган, калта соқол бир киши ўтирган экан. У жувонмарг воқеа-

навис, сўз ўғирлаб юрадиган одам экан, ўзини ёлғонда-ка уйқуга солиб, мудрагандай ўтирган экан. Бирдан ирғиб туриб кетипти-ю: «Қани юринг, хўп ҳасратни тўқдингиз, иғвони кўтардингиз!» деб дўқ билан сургапти шўрлик камбағални. У оғзини очиб, ҳайрон бўлиб қотиб қолипти. Соқолигача титрармиш. Атрофдаги одамлар секин-секин тум-тарақай қоча бошлапти. «Бола-чақам кўп, хато қилибман, тақсир, сартарошман, жўжабирдай жонмиз, тавба қилдим, кечиринг!» деб йиғламсираб ялинармиш. Гўрсўхта айғоқчи писанд қилмасмиш, нуқул дўқ қилармиш. Кексалар ўртага тушиб ёлворишипти: «айлансин, болам, ғарибга жабр қилма, шафқат қилиш керак» дейишипти. Сурбет айғоқчи ўлгур камбағал бояқшининг қўлидан маҳкам ушлаб: «Юрасан палисага!» дермиш. Самоварда бир йигит бошини ерга солиб жим ўтирган экан, бирдан ирғиб ўрнидан турипти-ю, айғоқчига: «Бери келинг, сизга гапим бор» деб, четроққа имлапти, алдаб нима балоларни шивирлаган бўпти. Шу пайтда камбағал деразадан ўзини ташлапти, шартта қочипти. Воқеанавис: «Э-э, қани бу гуноҳкор, қочириб юбординглар, аблаҳлар!» деб одамларни сўкармиш. Отаси ҳар кун қоп-қоп машмашаларни топиб келади. Ҳар кун бир орқа супургини тайёрлаб, бозорга чиқади, уни сотиб бўлгунча арава-арава олди-қочди эшитади. Лекин нарх-наво соатлаб ошиб турганмиш.

— Ҳа, қийин аҳволга қолдик,— дейди онам.— Нарх-наво осмонга сапчипти. Одамларнинг юрагида ғам-ғуссанинг айни тошган вақти. Айғоқчилар ҳар жойга қулогини суқади-да.

— Бойлар ўлгурнинг пичоғи мой устида. Ҳаммаси қутурган, ҳаммаси олифта, кеккайган, фироқ-димогли,— дейди Узун Сара қув кўзларини катта очиб, устида кенг ямоқ қўйлак, бошида кир пешонабоғ.— Қирилгурлар данғиллама уйлар, йигирма таноб, ўттиз таноб боғлар, қўш-қўш қўралар солади. Уруш бошланди-ю, ун, ёғ, озиқ-овқат билан савдо қиладиган янги-янги бойлар туғилипти. Ишқилиб, замон бузилди, яқинда эҳтимол охир замон бўлар...

Отин биби замоннинг оғирлигидан, золим подшолардан шикоят қилади.

— Уламо-авлиёларнинг ҳаммаси пулнинг қули бўлиб келган. Мана кўринг, Себзорда катта бир эшон бор,— сўзида давом этади отин биби,— ўзи авлиё одам, кўп

муридлари бор, лекин хотин қули. Тўртта хотини бор у зорманданинг, бири биридан кўрклик. Эшон катта эшон оймни яқинда қўйиб юборди-да, ўн беш яшар полукдай бир қизни никоҳлаб олди. Назр қилинипти бояқиш.

— Э-э,— дейди Узун Сара,— қадимги авлиёлар қолмаган сира, бузилди олам.

Ибодат бувим ҳовлида гивирлаб, ариқ четларини текислаб, супуриб, чиннидай қилади. У шундай ишларни яхши билади.

— Бас-бас! Уламоларга тил тегизманглар, ғийбат-игвонинг фойдаси йўқ. Уламолар шариятнинг қули. Золим бойларнинг, қонхўр пошшонинг жазосини берсин худойим. Ишқилиб, оллонинг буюргани бўлади,— дейди бувим қатъий оҳангда.

Қўшнилар бирпас жим бўлишади. Кейин Узун Сара яна аста сўз бошлайди:

— Ҳасратимиздан чанг чиқади. Турмуш кундан-кун қийинлашиб кетяпти. Фамни ютиб ўтираверамизми, сирасини айтамыз-да.

Энди гап уланмайди. Қўшнилар бирин-бирин тарқалишади. Намозгар яқинлашган. Ойим ўчоқ бошига бориб олов ёқади, озгина пиёздоғ қилиб, ёвгон мошхўрдага урина бошлайди.

— Яна мошхўрдами? Чаккага тегди-ку!— дейман онамга зарда билан.

— Қандоқ қилай, бугун палов қилсам бир ҳафта қозон қайнамайди. Даданг ўлгурнинг беларволигидан кўйиб кетаман,— дейди онам астагина.

— Қарғама, юрса тирикчиликнинг ғамида юрипти, сенинг, менинг, болаларининг ташвишида юрипти, ўйнаб юргани йўқ. Қаноат қил, яхши хотин сув келса симиради, тош келса кемиради,— дейди бувим онамга ўқрайиб.

Мен қовоғимни солганимча, кўчага чиқиб кетаман. Бир тўда болалар чуввос кўтариб, «кепак-кепак» ўйнамоқда. Мен ҳам ўйинга қўшилиб кетаман.

* * *

Халқ ҳаяжонда. Бозорларда, кўча-кўйларда, трамвайларда — ҳамма жойда гап. Подшо ҳазратлари окоп қазиниш учун мардикорликка Туркистон ўлкасидан, муслмон йигитларидан олинсин, деб фармон чиқарган. Губернатор жаноб олийлари Туркистон ўлкасининг бу*

тун вилоятларидаги шаҳарларга, қишлоқларга, дала-ларга, овулларга бу фармонни етказиб хабар қилмоқда.

Маҳалланинг ҳоқими — элликбоши. «Оқ пошшо ҳазратларининг олий фармони бу, бас, итоат этмоқ фарз. Оқ пошшо ҳазратлари буюрибдими, берамиз мардикор йигитларни. Маҳалланинг энг дев, энг бақувват йигитларини, йигитларнинг сарасини ўзимиз ажратамиз», деб губернаторга ваъда берганмиш ҳамма элликбошилар. Шаҳар фуқароси асабий ва хафа. «Бойларнинг, савдогарларнинг, муштумзўрларнинг арзандалари албатта хатда йўқ», дейди халқ.

Бизнинг Говкуш ҳам тўполон, жанжал. Биз болаларнинг ҳам аввалги шўхлигимиз йўқ.

«Тақсир, бойларнинг, савдогарларнинг ҳам ўғилчаларини битинг рўйхатнинг бошига. Ҳар жойда улар илғор, қани кўрайлик-чи бу гал!» дейди ҳамма бир оғиздан.

Бошида ёзу қиш олифта ўралган салла, эғнида узун жужун камзули, устида ҳамниша кўкрак чўнтакдаги кумуш соатнинг йўғон занжири осиглиқ маҳалламизнинг гердайган элликбошиси тикандай кўзларини ўқрайтириб, қичқиради:

— Халойиқ, тарқал, жўна ишингга. Ҳамма иш оллонинг иродаси билан. Бойлар, савдогарлар обрўйимиз, фаҳримиз, кўр бўлгур гумроҳлар!

— Оллога сиғининг, ибодат қилинг, zeroки мушкулларингиз осон бўлғай!— аврайди тўқлардан бири.

Халқ ғамгин, ғазабкор, юраклари эзилган ҳолда тарқалади. Маҳалланинг бойлари, элликбоши, имом, казо-казолари аста шивирлашади, маслаҳат қилишади. Уларнинг тили бир, бир ёқадан бош чиқарганлар.

Бир оқшом, ҳар вақтдагидай, тўсатдан дадам даладан келади.

— Қозоқлар тинчми, ёки у ерда ҳам ғавғоми?— сўрайди онам ва чаққонлик билан дадамга кўрпача солади, орқасига ёстиқ қўяди.

— Э, нимасини сўрайсан, қиёмат, ур-сур... Дунё бузилди... Қалай, қариндош-уруғлар омонми? Уларнинг аҳволи нечук бўлди экан, деб шошилишч йўлга тушдим. Жуда ваҳима бўлиб кетди далада.

— Қилнинг устида турипти ҳаммаси,— жавоб беради онам хўрсиниб.

Дадам тинмай носвой чекади, хомуш ҳолда оғир сукутда ўтиради.

— Худойим сартга, қирғизга, қозоққа — жамийки улусга тинчлик ато қилсин, золимларга инсоф, тавфиқ берсин!— дейди бувим кўзларига ёш олиб.— Расий деган мамлакат жудаям олис эмиш, сарт, қозоқнинг ўспиринлари, авжи қирчиллаган йигитлар... совуқда оч-яланғоч қирилиб кетмасин яна, қулфатга қолдик!

Онам самовар келтиради.

— Ҳеч ташвишланма, қорним тўқ,— насвойни туфлайди дадам.— Чой бўлса бас.

Мен қўрқа-писа астагина гапираман:

— Агар Туркистон фуқаролари мардикорликка йигит бермаса, у юртни қонга ғарқ этаман, депти. Тўп-аслаҳа билан қуролланган аскаримни бир ташлайман-у, кулини кўкка созураман, депти оқ пошшо.

Дадам ҳайрон бўлиб, юзимга бир зум тикилади, кейин аста дейди:

— Уруш қурсин-да. У офат! Лекин Некалай айтганини қилади, қўймайди. Йигитларни оламан дейдими, албатта олади. Кўпга келган қисмат бу, асло илож йўқ...— Чойни катта-катта хўплайди.

— Тур, ўғлим Мусавой, отни охурга бойлагин-да, омбордан икки боғ беда чиқариб сол.

Ўрнимдан сакраб тураман. Отхонага югураман.

* * *

Мактабимиз Иккинчи Оқмачитга кўчган, бу бизнинг Говкуш маҳаллага яқин, чиройли, янги мачит, қадимги вақф жой.

Домламиз ҳар кун ваҳимали янги-янги хабарлар келтиради.

— Болалар, чироқларим?— дейди домлам ғоят хафа ҳолда.— Динимиз муқаддас дин. Ёлғиз оллога ва расул аъзамга сидқидил билан ибодат қилайлик, сиғинайлик. Ёлғиз оллога ишонамиз, ихлос билан динимизни дилда маҳкам тутамиз, юрагимиздаги пок муҳаббат билан бирга асраймиз. Барча мушкулотлар осон бўлсин. Қани, шогирдлар, оллонинг номи билан, гулдурос билан бошлайлик дарсларни!

Ҳаммамиз астойдил шавқ билан, диний ҳисларга берилиб, томоқлар қақрагунча, овозлар бўғилгунча ўқиймиз.

Мактабдан гузар айланиб қайтаётганда, Баландмачитда жанжал, суронга дуч келамиз.

— Нимага жанжал кўтарасан, дейсиз. Кўтарамиз жанжални! Камбағаллар, косиблар, қашшоқлар, ғариблар барчамиз «дод» деймиз! Нега тўқларнинг, катта тўраларнинг, бойларнинг олифта бойваччалари қолади-ю, биз кетамиз азобга?! Йўқ, бундай бўлмайди иш, улар ҳам борсин, биз билан бирга борсин, ана шунда чурқ этмай кетаверамиз, кўпга келган тўй деб жўнаймиз. Хўш, нега олаясиз?!—қичқиради ғазабдан тутаққан бир жасур йигит.

— Болам, инсоф қил, чироғим,— элликбошига ялинади бир кекса.—Камбағалмиз—майли, ночормиз—майли, лекин нега пулдорларнинг ўғилчалари четда қоляпти, қани айт?

Бирпас жим ўйланиб туради-да, элликбоши кейин асабий ҳолда бўғилиб қичқиради:

— Пасткашлар, ҳаромилар, безбетлар, тарқалинглари! Ҳозир палисага хабар қиламан, инларингга даф бўлинглари!

— Осиб юбор-э!— қичқиради биров халқ ичидан.—Зулмдан ўлдик, зарра инсоф борми сизларда?! Қатра виждон борми?!

— Дод! Улдик Некалайдан, золим тўралар дастидан ўлдик!— қичқиради аёллар. Улар турмушдан нолийдилар, бойлар ва золим амалдорлардан зорландилар, қаргайдилар.

Элликбоши қўрслик-қўполлик билан хотинларни жеркиб ташлайди, аммо хотинлар бўш келишмайди:

— Бола бермаймиз!

— Ўзинг бор, гўрсўхта!

— Камбағалларга шу ердаги азобу уқубатлар ҳам етади. Мардикорликка бойваччалар борсин!

— Ҳа, ҳа, тўқлар борсин!— қичқиради аёллар.

Элликбоши қизариб, хотинларни сўкади:

— Йўқолинглари, шармандалари, уйда ўтиришглари!

Тошкентнинг тўрт даҳасида, ҳар маҳаллада шундай ғавғо. Шаҳар оловда, халқнинг ғзаби баланд. Урта Осиёнинг бутун шаҳарлари, бутун қишлоқлари зилзилада. Катталардан эшитар эдим ҳаммасини.

Халқ элликбошилар ҳақида турли-турли қўшиқлар ҳам тўқиган. Мана эсимда қолганлари:

Сайдахмад томинг баланд,
Томингдан номинг баланд.

Йигитларга қўл қўйган,
Падарингга минг лаънат!

Бахмал пўстин оғир деб,
Отга солган Сайдаҳмад.
«Йигитни биз берамиз» деб,
Хатга солган Сайдаҳмад.

Ассалому э алайкум,
Омонмисиз, элликбоши?
Мардикорни мен берай, деб,
Қўл қўйдингиз, элликбоши.
Бизларни олиб пулларга сотган
Хотин талоқ элликбоши!..

Катта боёнлар, чор ҳукумат вакилларида бошлаб
элликбошиларга қадар барчаси ишга тушади.

Олови кўксига тиқилиб турган бир ёнар тоғдай Тош-
кент чайқалиб кетади, бирдан ғазабни ёрилади.

Эрталаб барвақт боққолдан беда олиш учун Ба-
ландмачитга тушаман. Гузар асабий, серғалва. Халқ
Шайхантурдан, Себзордан, Кўкчадан Олмазор томон
оқмоқда. Хотинлар оқ пошшони қарғаб, дод-фарёд би-
лан йиғлаб эрлар билан бирга бормоқдалар.

Дўконини шошилинич йиғиштираётган боққолдан
ялиниб-ёлвориб олган тўрт боғ бедани елкамга ташлаб,
уйга югураман.

Отнинг охурига бедани ирғитаман-да, эшикка оти-
ламан. Кир ювиб ўтирган онам орқамдан қичқиради:

— Яна қаерга, дайди, отнинг тагини тозаламай-
санми?

Жавоб бермасдан кўчага чопаман.

Олмазор кўчасида кетма-кет борган сари қалин-
лашиб кетаётган тўда-тўда одамлар орасидан гоҳ
югуриб, гоҳ тез-тез юриб ўша ердаги оқ уйга — поли-
ция маҳкамасига етаман. Одам қалин. Оломон ғазабда.
Маҳкаманинг кенг боғ-ҳовлисининг яшил бўёқ билан
сирланган панжараларига ёпишган одамлар ғазабланиб
қичқирадилар:

— Лаънати золимлар, бермаймиз болаларимизни!
Некалай йўқолсин!

— Жувонмарг бўлсин, дод дастидан! — жабр-зулмга
қарши дадил қичқаришади аёллар.

Аёлларнинг йиғи-сигиси, қарғиш аралаш фарёди,

эрларнинг сўкиш-лаънатлашлари еру кўкка сиғмайди-
ган ваҳимали, суронли, зўр исён.

Маҳкаманинг деразаларидан, эшигидан ранглари
ўчган, юзлари ваҳимадан бужмайган тўртта-бешта
миршаб кўринади.

— Йўқол, гумроҳлар, лаънатилар!— тупугини сач-
ратиб қичқиради миршаблар.

Уларни ҳеч ким писанд қилмайди. Эрлар, хотинлар
ғазаб билан, ҳайқириқ сурон билан панжарани қар-
силлатиб ёриб маҳкаманинг кенг ҳовлисига кирадилар,
деразаларга, миршабларга ҳеч нимадан тап тортмас-
дан тош отадилар. Миршаблар қўрқиб ичкарига яшири-
нишади ва панада туриб ўқ узадилар. Оломон бир оз
чекинади, аммо бирдан қаҳри-ғазабни ортиб яна ҳая-
жонга келади, тагин дув қайтиб, олға сурилади. Халқ
тўлқини қайнайди. Бошларидан оёқларига қадар чанг
босган эски-туски паранжиларда хотинлар, баъзилари-
нинг сочвонлари орқага ташланган, юзлари очик.

— Хоинлар! Муттаҳамлар! Оқ пошшога ўлим! Зо-
лимларни янчиб ташлаймиз!— қичқиради омма ғала-
ёнда.

Золимлиги билан машҳур Мочалов деган полицмейс-
тер эшикни очиб ташқарига чиқади, у ғазабда турган
халқ қаршисида оқариб кетади-да, шошилганча ўзини
ичкарига олади, эшикни таққа ёпади.

Эски шаҳарликларнинг ҳаммаси уни яхши танийди.
Кўриниши жойида, погонлари савлатли, устида яхши
форма, кенг яғринли, шоп мўйлов, лекин қип-қизил юзи-
дан заҳар томган, ҳамиша қовоғи солиқ, баджаҳл. Мо-
чалов кўчада юрганда қарилар, ёшлар боққоллар сав-
догарлар, самоварчилар, ишқилиб дуч келган ҳар кимса
қўрқа-писа дарров салом беради. Доимо кўлида учи
ингичка махсус қамчи. Мабодо биров ғинг дегудек
бўлса, қамчини билан шарт-шурт уриб савайди. Бу иш-
га у мисли йўқ моҳир. Агар биров билмасданми, кўр-
масданми салом бермай ўтиб кетса ҳам «Қизингни...»
деб саваб қолади. (Чоризмнинг ашаддий ити эди у).
Мен уни жуда яхши биламан, кўчада учратганимда
бир зум тўхтаб қотаман-да, «ассалом» дейман, лекин
ичимда-ку, астойдил сўкаман ўзини.

Омманинг исёни борган сари тошади, маҳкамани
халқ қаттиқ тош бўронга тутиб, ҳамма деразаларни
синдиради. Тўсатдан янги шаҳар томондан қилич тақ-

қан отлиқ казак солдатлар етиб келади. Мочалов уларни шошилинч равишда чақириб олган. Қиличларини қинидан суғуриб казаклар бирдан халқ устига бостириб келади. Тарс-турс ўқ отиб, оломонни ҳайдайди. Хотинларнинг ёниб қарғашлари, йиғилари, эркаклар-

нинг кинли ҳайқириқлари, сўкишлари янграйди. Йиқилганлар, ярадорлар, ўлганлар кўп. Халқ ноилож, халқ қуролсиз. Баъзи бир ёшларнинг қўлида пичоқлар ялтираб кетади. Оломоннинг зич тўдаси бузилади, мен йиғлаб, маҳкама боғидан чиқаман, халқ билан бирга чекинаман. Полиция қўзғолонни даҳшатли ва шафқатсиз равишда босади.

Уйда ойимга, бувимга, қўшниларга кўрганларимни батафсил айтаман. Маҳалла аҳли, хотинлар, эрлар фақат шу даҳшатли воқеа устида гап юритишади. Ҳамма изтиробда. Губернатор оқ пошшога телеграмма қоқиб ижозат сўраганмиш, «сартларни қонга фарқ қиламан, шаҳарни ўртаб, кул тепага айлантираман,» деганмиш, каби хилма-хил миш-мишлар...

Девордан Роҳат келиноғи кўринади:

— Гаффорингиз кўчадан яна гап топиб келди. Тошкентни замбаракка тутишармиш. Шўримиз курсин, нима қилдик?— дейди у ранги ўчган ҳолда.

Бувим айвонда кўрпа-ёстиқ қилиб чўзилиб ётибди, у икки-уч ойдан буён бемор — фалаж бўлиб қолган.

— Далага жўнаганимиз маъқул эди-ю,— дейди бувим ойимга қараб,— от-улов қани, у ерда ош-ноннинг иложи йўқ. Қариндошлар хоҳлайдими, хоҳламайдими... Ўзимнинг ётишим, аҳволим бу, Тошкентни ўт олса ҳам ўтирамиз-да, на чора?..

— Йўқ, таваккал!— дейди онам.— Ўлдими ҳукумат, озгина тўполон учун шундай шаҳри азимга ўт қўйдирса?!

— Хавф-хатар жуда катта,— дейди бувимнинг ёнида ўтирган Узун Сара,— боёнлар, қорни катталар аравада, отда, извошда секин-секин боғларига, далаларига жўнаб қолишяпти, қийин-қийин камбағалларга қийин, Тошкентни ўт олса ҳам, ер ютса ҳам чўкиб ўтираверамиз.

— Ҳа, бошга келганини кўз кўради. Кўпга келган тўй-да,— дейди қўшни кампир.

Узоқ ҳасратлашиб, қўшнилар бирин-сирин уйларига тарқалишади.

Кечқурун мен гузардан айланиб келамаман. Гузарда халқ аввалгидан сийрак, боққоллар унда-бунда. Лекин Юсуф гаранг бемалол бедасини сотиб ўтирибди. Қай-дандир ҳаллослаганича Турғун етиб келади.

— Кўринмадинг, Мусавой, жуда тўполон бўлди-да.

— Эҳ-э,— дейман жиддий тусда,— авжи тўполонда мен ўшатда эдим, изладим, сени топмадим-ку?

— Ҳа, кейинроқ бориб қолдим,— дейди Турғун чаккасини қашиб.— Лекин хотинлар бўш келмади. Иккита аёлга ўқ тегиб, қонга беланиб қолишди. Ҳа, ўзим аниқ кўрдим. Халқ мажақланди, кўплари отларнинг туёқлари остида майиб бўлди. Ўққа учганлар озмунчами!..

Мен қовоғим солиқ, хафа ҳолда дейман:

— Тошкентга ўт қўйишармиш, ростмикан бу гаплар, Турғун?

— Э, миш-миш гап,— жавоб беради Турғун катталардай.— Бойлар, шаҳардан бошларини олиб қочяпти, пайқадим. Дадам бўлса уйда ўтириб, нуқул намоз ўқийди, йиғлаб, алланима дуоларни пичирлайди, худого синади. Баччағар миршаблар аввалгидан баттар қутурапти. Хуллас, зулм ошди, жон ҳалқумга келди, ўртоқ. Тоққами, даштгами кетмаймизми? Нима дейсан? Беғалвагина юрардик-да?

— Э, овсар, жонинг ширин-а? Юртга келган жафони бирга тортамыз,— дейман Турғунга.

Шу топда гурс-гурс қадам ташлаб бир тўда пиёда солдатлар аравага ортган замбараклар билан Эски шаҳар томонга ўтиб кетади.

Гузардаги одамларнинг қовоқлари солиқ, жим ўтирадилар. Бизлар ҳам чурқ этмай уйга жўнаймиз.

Кўрганларимни онамга бир-бир айтаман.

— Олло таолонинг ўзи раҳм қилсин, бошимиздан кулфатларни даф қилсин!— дейди онам узун уҳ тортиб.

Ғаффор ака овозини баланд қўйиб ҳовлисидан гапирди:

— Кўрқманглар, ҳаммаси пўписа. Ҳукумат ўлдими, Тошкентдай шаҳри азимни куйдирадими? Ўзигаям шаҳар керак!

Биз бир оз тинчланамиз. Аста, узоқ гаплашиб ўтирамыз. Кўрпаларни эндигина ёйиб, ётишга тайёрланар эканмиз, дадам кириб келади. Ойим ва мен кўрган, эшитганларимизни айтамыз. Дадам жим, сўзсиз ерга қараб узоқ ўтиради.

— Шаҳар жуда хавф-хатарда, сабр қиламыз, таваккал...— дейди секин.

* * *

Эски шаҳардаги машҳур хонақога солдатлар тўп-ланган. Эртаси соат ўн бир-ўн иккиларда у ерга Турғун иккаламиз қўрқа-писа борамиз. Солдатлар у ёқ-бу ёққа юриб туришибди. Секин қочамиз.

Хотиримда йўқ, солдатлар икки-уч кундан кейин Янги шаҳарга қайтиб кетди чоғи.

Николайнинг айтгани бўлади. Урта Осиё халқларининг йигитлари камбағал, меҳнаткашларнинг болалари чертиб сараланди.

«Оқ пошшо ҳазрати олийларига ихлос билан хизмат қилинглар, гуноҳларингизни ювасизлар, оқ пошшонинг ҳиммати кенг, сизларни кечирадилар», деб халққа вай-сайди мингбоши ва элликбошилар.

Шундай қилиб, золим Николайнинг яна бир зулми халқнинг қалбини қон билан, дард билан тўлатади.

* * *

Бизнинг маҳаллада ҳам мотам. Сафарга тайёрланган йигитлар йиғи-сиғи қилиб, қариндошлари билан, бола-чақалари билан хайрлашадилар. Кўчамизда қиёмат, сурон. Мен, Турғун, Аъзам, Аҳмад бир тўда ўртоқларимиз билан Баландмачит гузарига тушамиз. Одамлар отлиқ, арава, трамвайда, аксари пиёда вокзалга қараб кетмоқда. Биз ҳам эргашамиз. Турғун бўлса трамвайга осилиб жўнаб қолади.

— Князнинг боғи олдида сизларни пойлаб тураман,— деб қичқиради бизга у трамвайда кетатуриб.

— Хумпар шум-да, а?— кулади Аъзам.

— Шарақ этиб шапалоқ ейди кандўхтирдан,— дейди Аҳмад.

Юра-юра чарчаб князнинг боғига етамиз. Узоқдан, боғ олдидан у ёқ-бу ёққа юриб бизни кутиб турган Турғунни кўрамиз. Аъзам уни уришади.

— Нима бўпти, маза қилиб келдим, кандўхтир ҳам кўрди, индамади,— дейди Турғун мақтаниб.

— Ёлгон ҳаммаси,— дейди Аҳмад.— Агар кандўхтир кўрса, терингни шиларди.

Князь боғини, тўхтаб-тўхтаб, панжарасидан томоша қиламиз. Дарахтлар юксак, қуюқ кўланкали озода хиёбонлар... Ҳашаматли кўркам сарой... Ҳавасимиз келади.

Бир киши сув сепиб юрибди. Эшик олдида ярақлаган ажойиб юмшоқ извош. Йилтираган икки асов арғумоқ ер тепади. Олифта кийинган извошчи рус йигит кекка-йиб ўтирибди.

Биз секин извошга яқинлашамиз. Эшикда турган қоровул гулдироқ йўғон товуш билан қичқиради:

— Жўналаринг! Нима қилиб юрибсанлар?! Князь чиқиб қолса борми!

Биз қочамиз. Шу тариқа унда-бунда тўхтаб, ҳориб, ахир вокзалга етамиз. Вокзалда боққоллар, магазинлар, сув сотадиган дўконлар кўп. Водопроводдан галма-гал тўйиб сув ичамиз, жуда чанқаганмиз.

Вокзалда одам қалин, йиғи-сиғи, тўполон. Биз одамлар орасида юриб, ўзимизнинг Говкуш маҳалла йигитларини узоқ қидирамиз, лекин тополмаймиз. Амакимнинг ўғли, ёш йигитча, Мўмин акам ҳам жўнаб кетяпти. Мен йиғлаб, уни излайман, тополмайман.

Паровозлар пишқириб туради, гоҳ-гоҳ бирдан гудок чалиб юборади, чўчиб тушамиз.

Бир четда бир тўда қозилар, уламолар туришибди. Улар орасида биттаси нотиклик қилмоқда, узоқдан эшитаман:

— Подшоҳ ҳазрати олийлари ҳозир зўр муҳорибада, бошларида кўп мушкулотлар бор, садоқат билан ишлагайсиз, йигитлар!

Яна алланималарни гапиради, эшитолмайман.

Тўсатдан поезд кўзгалади. Йиғи-сиғи авжига чиқади. Поезд ғиз этади-ю, кетади-қолади. Мен қичқириб йиғлайман.

—Бас, йиғлама, бир кун аканг келиб қолади,— дейди Аҳмад елкамдан қучиб.

Кўздан йўқолган поезд орқасидан қараб узоқ турамыз.

— Кетдик, қорин ҳам шундай очдики, пиёзнинг пўсти бўлиб кетди,— дейди Турғун бизни кетишга қистаб.

Халқ яна отда, трамвайда пиёда жўнайди. Ҳамма мотамда.

Чарчаб келсам, ҳовлида йиғидан кўзлари хун бўлган Тожи бувим Мўмин акамни гапириб, ҳасрат қилиб ўтирибди.

— Кеч қолдинг-э, жуда хавотир олдим, вокзалгаям бордингми? Мўмин акангни кўрдингми?— сўрайди онам мендан.

Бир зум ўйланиб қоламан, кейин юзимга тикилиб турган Тожи бувимга қараб гапираман:

— Кўрдим, Мўмин акамни қидириб кўп йигитлар орасидан топиб хайрлашдим, ҳаммага салом дегин, яқинда келиб қоламиз, хафа бўлишмасин, деди Мўмин акам.

Тожи бувим ҳўнграб йиғлаб юборади.

Бувимнинг ва онамнинг турли-туман саволларига калта-калта жавоб бераман, кўрган воқеаларим таас-суротида узоқ сукутда ўтираман, қулоқларимда халқнинг гулдурос овози...

Дадам ҳам вокзалга борган экан. Кеч, хафа ҳолда чарчаб, уйга қайтади. Эртаси саҳарлаб, тагин далага жўнайди.

* * *

Домлам қуръон ўқийди, беморларга даво, деб лаган-чаларга, коса-пиёлаларга дуолар битади, қори болалар шўхлик қилса шақ-шақ уради, чарчаганда бирпас мудраб ҳам олади. Қоронғи туша бошлаганда, намозшомда бизни озод қилади.

Бир вақт мен Сўфи Оллоёрни ўқиётганимда, зимдан қулоқ солиб ўтирган домлам:

— Сувдай силлиқ ўқийсан, балли-балли, ўғилчам!— дейди кулиб.

— Сўфи Оллоёрни уч карра ўқиб туширдим, кўп ғазалларини ёддан ҳам биламан!— жавоб бераман уялиб.

— Ростданми!— сўрайди домлам таажжубланиб.— Пишиқсан-да ўзинг ҳам, боракалло! Эртага Навоийни бошлаймиз. Лекин шарт шуки, ёғлиқ ош, бир сават нон, кейин сурати каттакон пул, уқдингми?—илжаяди у.

Кечқурун онамга ялинаман. «Хўп» дейди онам, лекин бирпас сукутдан сўнг:

— Қимматчилик, болам, домланг қурмагур паловни яхши кўради, биламан, лекин ёплаштиролмайман, бир сават кулча билан беш сўм пул бераман, майли...— дейди онам орқамга қоқиб.

Эртаси бир сават нон билан, хотиримда йўқ, беш сўмми пул беради онам. (Пулнинг қадри кундан-кун кета бошлаган). Жилдимга Навоий ғазалиётини солиб, мактабга хушнуд жўнайман.

Домлам қўлимдан китобни олиб олдидаги пастак тахта курси устига қўяди-да:

— Қани, бошлаймиз, бисмилло!— дейди ва салмоқ билан битта-битта ўқий бошлайди.

Мен эргашаман:

Ашрақат мин акс шамсил-қаъси анворул-худо,
Ёр аксин майда кўр деб, жомдин чиқди садо.

Ғайр нақшидин кўнгул жомиди бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.

Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир сингон сафол,
Жом ўлур гетинамо Жамшид, ани ичган гадо.

Кўнглим ёришиб равшан бўлиб кетади, рамзлари, ҳикматлари, пишиқ рангдор қофиялари гўё кўнглимга тўлади. Байтлари ишқий, фалсафий, чуқур мазмунли.

— Навойнинг ғазаллари ишқий, аммо у оллонинг ошиқи, шу сабабданким, байтлари пок муҳаббатни куйлайди. Ўқий бер, бориб-бориб тушунасан,— дейди домлам.

Ҳақиқатан, Навой менда пок севги яратади. Унинг шеърларини завқ билан, чуқур ҳис билан ўқийман. Пок муҳаббатни, чуқур маънони, ёқимли ҳисни илк дафъа Навойдан ўрганаман.

* * *

Яна баҳор. Дарахтлар секин-секин куртаклана бошлаган. Косиблар, уларнинг халфа, шогирдлари баҳорни айниқса яхши кўрадилар. Деҳқонлар бўлса тоқатсизлик билан баҳорга интизор.

Баҳор серзавқ, рангдор фасл. Ҳали қарасангиз тоғлардан карвон-карвон булутлар келади-да, ёмғир сел бўлиб қуйилади, ҳали қарасангиз, дарров булутлар тарқалади, осмон ойнадай мусаффо бўлади. Кулган қуёшдан олам ярқираб кетади.

Маҳаллада болалар томма-том юриб, варраклар, катта, баҳайбат қуроқлар учирадилар. Мен ҳам, одатдагидек, ашаддий варракчиман. Мактабдан келасолиб нари-бери қуюқми-суюқми бор таомдан тамаддиқ қилман-да, нарвондан томга физиллаб чиқиб, қуроқни учи-

раман. Мабодо қуроғим йиртилса борми, дарҳол ҳужрага тикилиб, янғисини ясашга киришаман. Савағични боққолдан олиб келаман, ширачни ялиниб-ёлвориб боғдан оламан. Лекин қуроқни савлатли ва чиройли ясашга уринаман. Агар ҳаво варракбоп бўлиб шамол турса, варракни шошиб-пишиб ширачлайман-да, қуримасданоқ кўтариб томга югураман. Шамол турганда қоронғи кечаларнинг қоқ ярмисида бўлса ҳам чиллақдаги ипнинг ҳаммасини қўйиб, устунга боғлайман ва қуроқнинг вағиллаб учганини завқ билан эшитиб ўтираман.

Агар биронтамизнинг қуроғимиз узилса, болалар чуввос кўтарамиз. Айниқса узилган қуроқ бошқа маҳалладан бўлса мен ва ўртоқларим у тушар-тушмас таллашиб-тортишиб талон қилиб олишга шошилаемиз. Оқмачитдан, Дегрездан қуроқ эгалари томма-том ошиб, югурганча келишади. Ана шунда бўлади жиқ-жиқ муштлаш, уриш, жанг!..

Бир куни, мартнинг бошларидамикан, жума куни шекилли, эрталабдан гузарда ўйнаб юрарканман, катталар орасидан чақмоқдай бир гап қулоғимга чалинади:

— Некалай тахтдан тушди!..

— Золимдан қутулдик!

— Тожи-тахти парчаланди!

— Даф бўлсин Некалай, очликдан, муҳтожликдан ўлдик-ку!

Дув-дув гап.

Генерал-губернатор халққа Петроград воқеаларини билдирмай, биринчи кунги телеграммаларни босиб ўтирганига қарамасдан, халқ бор гапни билиб олибди.

Эртаси чойдан кейин шошиб кўчага югураман. Гузарда ҳар кимнинг сўзига қулоқ соламан. Бирдан Халрадан зиёлинамо одамлар кўринади. Ораларида битта-яримта косиблар, камбағаллар ҳам бор. Чала-чулпа аллақандай музика эшитилади, унинг оҳангини ҳам пайқаб бўлмайди. Оркестр яқинда расм бўлган, музикачилар халқдан чиққан ҳаваскорлар.

— Тавба, музика деган нарса чиқибди-я, эшитдингизми?—сўрайди бир боқол иккинчисидан.

— Епирай!— дейди фақат иккинчиси ёқасини ушлаб.

— Битди истибдод! Қонхўр, золим Некалай даф бўлди! Яшасин вақгли ҳукумат!— қичқиради зиёлилар ва янги шаҳар томон ўтиб кетадилар.

Бизнинг гузар халқи ҳам дув.этиб янги шаҳар томон йўл олади, биз бир тўда болалар уларга эргашамиз.

Янги шаҳарда рус ишчилари, рус зиёлилари кўп. Нотиқ, бир рус ишчи ҳарорат билан, завқ билан ниманидир гапирмоқда. Русчадан бирорта сўз билмаганимдан, ҳеч нарса англамайман. Фақат одамларнинг кўзлари ва юзлари ифодасидан бирор нарса англашга тиришаман.

Уйга ҳориб пешинда қайтаман ва кўрган-эшитганларимни бир-бир онамга гапириб бераман.

— Хуллас, ифлос, бадбахт, золим Некалай тахтдан ағанади, жаҳаннамга кетди, эшитдимки, вақтли ҳукумат деган нарса мамлакатнинг жиловини қўлига олармиш...

— Эшитдик, эшитдик, қўшнилardan эшитдик, Роҳат ҳам топиб келди бу гапни. Жувонмарг Некалай даф бўлди, ажаб бўлди!— дейди онам бувимга қараб.

* * *

Вақт, замон, воқеалар буюк суръат билан кетмоқда. Бойлар, ер эгалари, савдогарлар аввалгидан бадтар қутурмоқда. Дабдабали, ҳашаматли тўйлар, базмлар, зиёфатлар, айшу ишратлар тинмайди. Лекин халқ юпун-яланғоч, камбағаллар, етим-бечоралар бир бурда ноғна зор. Уламолар бўлса вақфдан катта-катта даромад олади. Муваққат ҳукумат, бойлар ва ер эгалари деҳқонларни, ишчиларни алдайди. «Урушдан кейин, буюк ғалабаларга етишгандан кейин ер-сув масаласи ҳал бўлади», деб ёлғон ваъдалар билан буларнинг қўйнилари ни пуч ёнғоққа тўлдирадилар.

Уламолар ва жадидлар низо чиқариб, жанжал, урсур тўполон кўтардилар. Арабча, форсча гаплар, ҳайбатли диний иборалар билан жар соладилар. Уламоларнинг мураккаб тилига халқ тушунмайди.

Жадидлар: «Миллатни маърифат йўлига соламиз, Туркистон ўлкаси муқаддасдир, боёнларимиз йўл бошлайди!» деб айюҳаннос соладилар. Жадидлар билан бойлар «Шўройи ислом»ни ташкил қилади. Уламолар эса «Уламо жамияти» деган диний жамиятни ташкил қилади.

Эс-эс ёдимда, июнда думага сайлов бўлади. Сайлов қизғин талаш, жанжал билан давом этади. Бутун ула-

мо оёққа туради. Тескаричи руслар, бойлар уларга қўшилиб бирга иш кўради. Халқ тушунмасдан уламолар ташвиқотига учади — авомларга дин бўлса бас. Уламолар ташвиқотга астойдил киришади. Шундай қилиб булар эски шаҳарда ниятларига эришадилар.

30 июль куни. Баландмачитда тумонат халқ сайловга йиғилган. Сайлов натижасидан мамнун уламолар «Иброз ташаккур» деб, бир ташаккурнома босиб тарқатадилар. Болалар, ўртоқларимдан бири «ўқи» деб менга бир нусха тутқазишади. (Мазмуни диний экани-

ни биламан, лекин тафсили хотирамдан чиқиб кетган. Яқинда онамдан қолган эски китоблар орасидан қидириб топдим, тубанда келтираман):

«Ҳамдлар ўлсин. Диёнатпарвар, ғайрат ва ҳамият эгаси бўлган Тошкент мусулмон аҳолиси ушбу 1917 йилда 30 июль гиласни сайловида ўз зиммаларига лозим ва вожиб бўлган миллий вазифаларни ва муҳим бурчларни ўтаб дунёда раҳбар ва охиратда шафоатлари мамул бўлган ва умидланган уламо киромларин изларидан юруб ва деган сўзларига балтуъ ва **алруғба** амалда бўлунуб ҳусн-эътиқод ва самим қалб ила ҳар бир маҳалла аҳиллари ўз участкаларига эрта билан соат 9 дан ҳозир бўлуб қўлларидаги сайлов конвертини азиз имонларидек маҳкам сақлаб, неча маккор ва фребгарларни шайтонат васвасасига қулоқ бермасдан камол сабр ва матонат ила тўрт ва беш соат тўхтамакка тўғри келса ҳам калалат ва малолатга йўл бермасдан деҳқонлар саҳродан тушуб қору борларини ва аҳл ва аёлларини ёлғуз худоға тобшуруб мўйсафидлар эса ёшлардек бетоблар эса тандростлардек бир-бирларига озорсиз жанг ва жадал қилмасдан ушбу издахом ва қўрқинч бўлган оғир сайловни ниҳоят тинч ва гоят осойишталик ила ўтқарулари ва келажакда бахтиёр ва масудона яшамоқлари учун ўз манфаат ва фойдалари қаю тарафга давуш бермакда эканин ақл ва виждонлари илан ўзлари билиб ўшал тараф исфискасини ўз ихтиёру рағбатлари ила қабул айлаб, молик бўлган соқаларини ҳеч аҳдидан икроҳ ва ижборсиз ўз жойига тобшурурлар.

Боракалло, яшасун ҳақиқий мусулмонлар ва самимий диндошлар, қутлуғ ўлсун ҳурият кунларингиз ва муберак ўлсун янги думаларингиз».

Тили ҳам, мазмуни ҳам халққа ёт бўлган бу узундан-узоқ мурожаатнома билан уламолар меҳнаткашларни чалғитиш, курашдан четга тортишни кўзлар эдилар. Улар динни қурол қилиб халқни алдашга, аврашга моҳир эдилар.

Фожиали кунлар. Уламолар ҳамма ёқни эгаллаган, бутун ишни бошга кийган, жадидлар бўлса бутунлай буржуазия билан оғиз-бурун ўпишган, улар «Миллат!» деб вайсайдилар, лекин бутун нажотни буржуазиядан кутадилар.

Аравада кетмоқдаман. Аравакаш мулойимгина, яхши чол. Бақувват, семиз қорабайир от қўшилган аравага ёзги қизил олма ортилган. Вақт пешин. Қуёш ёлқини тошқинда, дим ҳаво нафасни бўғади, аравада лоҳас бораман. Йўлда билқ-билқ тупроқнинг чанги от туёқларидан, арава ортидан булутдай кўтарилади. Осмондан нур сели ёғади. Кўкатлар, ўсимликлар сарғайиб, қовжирай бошлаган. Қаршидаги улуғвор тоғлар, уваларни томоша қилиб, хаёлга ботган ҳолда, аравада лиқиллаб, ланж бораман.

— Ота, иссиқ жуда даҳшатли-ку, бекат олисми? — сўрайман пешона теримни артиб.

Устида кир яхтак, бошига кир қалпоғини бостириб кийиб олган, қотмадан келган, сийрак соқолли аравакаш эринчоқлик билан жавоб беради:

— Бекат узоқ, ўғлим, пича сабр қил, авжи саратон. Майли исисин, арпа-буғдой, жамики мевалар авжи пишадиган вақт, майли, чироғим, исисин. Қуёш зўр ҳикматли нарса. Иссиқнинг фойдаси кўп. Беморлар қумга, тупроққа тушиб, дардига даво топади. Ишқилиб, ҳамма нарсага қуёшнинг нафи тегади, бебаҳо нарса.

— Ота, бекатни сўраяпман, қанча чақирим қолди?— дейман яна тоқатсизланиб.

— Олис, олис, сабр қил!— дейди чол отни қамчилаб.

Бир оз сукутдан кейин кулимсираб гапиради:

— Ашула айт, ёки қуръони каримдан таъсирли бир сурани ўқиб юбор. Мен етим қолиб, мактаб юзини кўрмадим, ўғлим,— дейди у ўксинган оҳангда.

Мен уйқудан уйғонгандай бирдан ёришиб кетаман.

— Қуръонни такрор-такрор ўқиб зерикканман. У бошдан оёқ бутун арабча, тушунмаймиз, ота, маъноси ни кўпчилик домлаларнинг ўзлари ҳам билишмайди. Қўшиқ айтишни сира билмайман, уқувим йўқ.

— Тавба, овозим кепчик дегин, ука!— кулади чол.

Мен чолнинг гапидан таъсирланаман, жиддий тусда дейман:

— Ота, бир воқеани гапириб бераман сизга, ҳақиқатан бошимдан ўтган, чин нарса.

— Қани, гапир,— дейди аравакаш қизиқиб.

— Бир кун дадам хат ёзиб мени Янгибозорга чақирди. Мен жуда суюндим, тезроқ жўнашнинг пайига туш-

дим. Бозорда дадамнинг ўша томонда турадиган яқин бир ошнасини кўриб қолдим. Бозордан жуда келишган жийрон от олган экан. Шу отда кетишинг мумкин, деди. Янгибозорда отни ўғлига топширишимни уқтирди. Кечқурун отни бизнинг ҳовлига олиб келадиган бўлди, от минишни биласанми, деб қайта-қайта сўради. «Э, билганда қандоқ!» дедим керилиб. Дадамнинг ошнаси хахолаб кулди. Кейин Хадрада турадиган янгибозорчи Қосим чўтир деган бир аравакашни қидириб бориб йўлиқдим. У, эрта-индин Янгибозорга жўнайман, деган эди. Яғриндор, мўйловли, бароқ қошли, баджаҳл киши эди. Овқат еб ўтирган экан: «Кел, ўғлим, дадангга хат олиб келдингми?» деб сўради шўрва лиқ тўла катта бир косани бошига кўтариб. Бир четда урвақа-чурвақа бир тўда болалари талашиб-тортишиб ҳандалак ейишяпти. «Шўрвадан опке, ҳей, қаердасан? Мусавой келди!» деб қичқирди ошхона томонга қараб, «Раҳмат» дедим. Ҳозир овқатланиб келганимни айтдим. Кейин муддаога ўтиб, Янгибозорга қачон кетишини сўрадим, кимдан от топганимни айтдим. Мени бирга ола кетишини илтимос қилдим. «Ўша қашқа бурун от бердим-я? Зиқнаям одамгарчилик қилишни билар экан!» деб масҳара қилди. Кейин эртаси барвақт тайёр бўлишимни уқтирди, бирга жўнайдиган бўлдик. Жуда суюниб уйга қайтдим, ойим ҳам ҳамроҳ топилганига хурсанд бўлиб, дарров мени сафарга тайёрлаш тараддудига киришди. Қувончимдан теримга сизмай Турғун деган ўртоғимникига югурдим. Отасининг бир нимадан жаҳли қўзиб, ўртоғимни хўп савалаб, кўчага чиқиб кетган экан. Қовоғи солиқ, кўзлари жиққа ёш. Ҳайрон бўлдим, нима гап ўтганини сўрадим. Ўртоғим бирдан кулиб юборди, ўзи жуда серзавқ дали-ғули, шўх бола. Қўлини силтади: «Э, қўявер, дунёнинг шундай дахмазалари кўп. Ўзинг ниманинг ташвишида юрибсан, хумпар?» деб сўради мендан. Эрталаб саҳарда Янгибозорга жўнашимни, қулинг ўргилсин жийрон от топганимни мақтаниб гапирдим. «Ростданми, йўғ-э!» деди, ишонқирамади ўртоғим. «Худо урсин, ҳали кечқурун кўрасан, уҳ, отки, оламда якка!» дедим ҳовлиқиб. Бирпас ўйланиб қолдим, кейин яна тўқишга тушдим: «Дадамнинг ошнаси, қалин дўсти бозордан олган янги от, қозоқ оти, таърифиди зўр, улоқ чопса биринчи эмиш пойгада, ғир этармиш-у маррага ўзи биринчи бориб турармиш отни

олдига туширмасмиш, барча оломон офарин дермиш» Турғун ҳайрон бўлиб қолди. Шу тобда бир тўда ўртоқларим аллақаяқдан келиб қолишди. Янгибозорга кетаётганимни уларга ҳам айтдим. Болалар индашмади. Ҳўйинга киришиб кетдик. Дадамнинг ошнаси отни ҳуфтонда ташлаб кетди. Қоронғи эди, лекин дарров синчиклаб разм солдим — бўйи ўртача, семизлигидан йилтирайди, ювошгина от экан. Югани янги, лекин эгари жўн, кўримсиз эди, ёқмади. Отни ойимга жуда мақтадим, олдига бир қучоқ беда ташладим, бўйинини силадим, ювош экан, деб ўйладим ичимда. Бир нимадан шу тобда ҳуркди шекилли, бирдан орқа оёқларини кўтариб ташлади. Қўрқиб ўзимни четга олдим. Эрталаб ухлаб қолишдан қўрқиб, барвақт ётдим, лекин қани уйқум келса, шодлигимдан сира кўзим юмилмайди. Ойим лампа ёнига ўтириб, жияк тўқишга киришди. Ойимга, саҳарда юлдузлар ботмасдан уйғотинг, деб тайинладим. «Ухла, ухла, сафаринг узоқ, тиниқиб ол, ўғлим», деди ойим. Аранг уйқуга кетдим.— Сўзимни бўлиб, бир оз сукут қиламан.

Аравакаш чол носвой чекиб, отни қамчи билан астагина уриб қўяди. От бояқиш тердан сув бўлиб кетган, раҳмим келади.

— Қани, гапир эртагингни,— дейди аравакаш қалпоғини яна ҳам бостириб.

Мен куламан.

—Эрмак-да,—дейди аравакаш ва қамчини билан этигининг чангини қоқиб қўяди.

— Шундай қилиб, базўр уйқуга кетдим. Бир вақт чўчиб уйғондим-да, сапчиб ўрнимдан турдим. Ой хира, осмон ёришганроқ, унда-бунда булутлар юрипти. Ойим бошини кўтарди. «Ҳали вақтлик, ўғлим, ётатур», деди. Индамадим, кийина бошладим. Ойим туриб, чироқ ёқди. Кампир ҳам уйғонган эди, ғивирлаб туриб ўтирди. «Елғиз ўғлимга салом айт, йўлда ҳазир бўл, отни эҳтиёт қил», деб тайинлади, дуо қилди. Апир-шапир ювиндим-да, хуржунни орқалаб, қўлимда қамчин, отхонага кирдим. Отни эгарлаб, хуржунни эгар устига ташладим, кейин отни етаклаб, кўчага чиқдим. Ойим: «Вақтлик шекилли, ўғлим, эҳтиёт бўл, омон бўл!» деб ташвиш билан хайрлашди, дуо қилиб қолди. «Епирай!» деб бир сакрадим, базўр эгарга чиқиб олдим. «Чух!» деб аста қамчи урган эдим, от жонивор йўрғалаб кетди. Кў-

чалар зим-зиё, жимжит, ҳеч ким йўқ. Югани маҳкам ушлаб кетяпман. Ҳадрага етганда, жин кўчага дадамнинг ошнасининг кўчасига қайрилдим. Икки табақали ўймакор эски эшик олдида тўхтаб, қамчи дастаси билан эшикни шақ-шақ урдим. Жимжит. Бир оз қулоқ солиб кутдим, ҳеч ким чиқавермагандан кейин қаттиқроқ яна устма-уст бир неча марта эшикни қоқдим. Ҳеч ким чиқмади, кўча қоронғи, баъзан итларнинг ҳургани эшитиларди, холос. Кечиккан бўлсам, кетиб қолганмикан, деб ўйладим ичимда. Яна бир марта қаттиқроқ қоқиб кўрдим-да, ортиқ кутмадим, сабрим чидамади, унинг кетганлигига ишондим, «чуҳ!» деб отга қаттиқ бир қамчи урдим-да, жўнадим. Йўл-йўлакай ҳеч ким учрамайди, фақат унда-мунда мудраб ўтирган қоровуллар кўринади. Тахтапулда даҳшатли гувиллаб оқаётган Қалковуз кўпригидан ўтаётганимда жимжит кўчаларни отимнинг дукури тўлдириб юборгандай бўлди. Шунда мен ҳам ҳали тонг отмаганлигини пайқадим, «аттанг, шошибман-да, вақтлик уйғонибман», дедим ўз-ўзимга. Кўнглимга ваҳима тушса ҳам «Таваккал!» деб отни қамчилардим. Юнусободга ўтдим. Дарахларнинг шовиллаши, қамишларнинг шатир-шутири ваҳимани борган сайин оширади, лекин нуқул отни қамчилайман, тезроқ бирор чойхонага етиб олишни мўлжаллайман. Онда-сонда деҳқонларнинг уйлари кўринади, итларнинг вовиллагани эшитилади. Бир вақт қарасам узоқда, йўлнинг четида бир қора кўриняпти, яқинлашим билан у аста йўлнинг ўртасига тушди. Мен яқинлашганимда: «Тўхта бола, шаҳардан чиқдингми?— деб сўради мендан хунук бўғиқ овоз билан, бошига бостириб телпак кийган сийрак соқолли пакана киши.— Туш отдан!» деди отнинг жиловига қўл узатиб. «Жон ака, йўлимни тўсманг, Янгибозорга кетяпман, эҳтимол ҳазилдир, лекин отни бермайман», дейман кескин. «Яхшилик билан туш, бўлмаса хафа қиламан!» деб хириллайди пакана. «Хўп, хўп, ҳозир тушаман» дейман, лекин юрагим шув этиб кетади, жон ҳолатда жиловни иккинчи томонга қараб силтаб юбораман. От ҳуркиб кетади, сакраб депсинади, устма-уст қамчи соламан. От пишқириб, чопиб кетади, эҳтимол от ҳам одамнинг ёмон шарпасини пайқагандир, қаттиқ чопади. Орқамдан «Бадбахт!» деб қичқиргани-ю, думаланиб қувлаганини эшитаман, лекин от бир зумда елдай учиб узоқ-

қа олиб кетади. Яна ҳамма ёқ жимжит. Фақат юрагимнинг гурс-гурс урганини, отимнинг дукурини эшитаман. Тонг энди-энди оқара бошлади шекилли, битта-яримта одам кўринди. Энди йўлтўсардан қутулганимга ишондим, отни ҳам секинроқ йўрттирдим. Шабада эсиб, осмоннинг чети қизара бошлаганда, мен Гишкўприкка етиб, чойхона олдида тўхтадим. Самоварчи ўрнидан туриб, тагидаги ямоқ кўрпачани йиғиштираётган экан. «Хўш, сахарлаб нима қилиб юрибсан, тинчликми ўзи?» деб сўради ариқ четига чўққайиб юз-қўлини юва-юва. «Келмадими?» деб сўрадим ундан тўрт ёққа аланглаб. «Ким?» деди таажжуб билан самоварчи, ариқдан бошини кўтариб. Дадамнинг ошнаси-да, биласиз-ку Қосим чўтирни?» дедим. «Ҳа биламан, э-э вақтлик тургансан-да, келиб қолади, хотиржам бўл, ука, отни ҳув отхонага бойла» деб чойхонанинг ёнбошидаги эски бир отхонага ишора қилди. «Ўтир, дамингни ол, бирпасда чой қайнатаман» деди самоварчи. Сув қуйиб, ўтин ёриб, икир-чикир ишларига киришиб кетади. Отни отхонага бойлаб олдига беда ташладим, чойхонага қайтиб, йўлдаги воқеани ичимга сиғдиролмаганимдан самоварчига айтдим. Ҳовлиқиб, кўпиртириб гапирдим. «Ростданми? Э, тавба, ҳа шундай ёмон одамлар бўлади, ҳаромилар!» деб сўқди бошини чайқаб самоварчи. У дадамни яхши танирди. «Рост, амаки, лекин хўп олишдим, жағига ўхшатиб солардим-у, қўрқинқирадим, ёшман-да. Қосим ака ёнимда бўлганда-ку, бемалол олишар эдим-а!» дедим. «Хумпар-эй, ёшсан-ку!» деб қотиб кулди самоварчи, яккам-дуккам тишларини кўрсатиб. Тонг тамом отганда самовар бурқираб қайнади. Хуржундан бир кулча олиб бурдаладим-да, иштаҳа билан едим, устидан иссиқ чойни хўплаб-хўплаб ичдим. Офтоб чиқди. Бирин-кетин йўлчилар кела бошлади. Бир вақт қарасам, «Ассалом!» деб, отини етаклаб Қосим ака кўриниб қолди. Мен суюнганимдан ириб ўрнимдан турдим-да, унга қараб югурдим: «Э, тавба! Шўтдамисан?» дейди Қосим ака ёқасини ушлаб. «Қизиқ бўлди, бир вақт уйғонсам ҳамма ёқ ёп-ёруғ, шошилинч билан отни эгарладим-у, сизникига жўнадим. Хўп эшигингизни қоқдим, ичкаридан бирорта товуш бўлмагандан кейин, кетиб қолгансиз, деб ўйлабман. Янглишибман-да, ойдин экан, тонг отди дебман, қоқ ярим кечада йўлга тушибман. Йўлда бирам даҳшатли воқеа бўлдики, ҳозир

айтиб бераман. Қосим ака, отингизни беринг, бойлаб келай!» дедим-у, отни етаклаб кетдим. Қосим ака ҳайрон бўлганича қотиб қолди. «Епирай, нима воқеа бўлди?» деб сўради у мен отни бойлаб келиб олдига ўтирганим-да. «Говкушга бир бош тиқиб чиқай дедим-у, лекин балки Мусавой айнигандир деб қайрилмасдан йўлга туша қолган эдим», деди. Мен бугун бўлган гапни Қосим акага сўзлаб бердим. Воқеа шу,— дедим аравакашга қараб.

— Э, ёлгон гапга ўхшайди-ку,— деди у ишонгиси келмай.

— Йўғ-э, худо ҳақи, ҳаммаси рост!— дейман гапимни уқдириб.

— Э, тавба!— дейди аравакаш отни секин ҳайдаб, ёмонлар кўп-да, кўп ёмонлар. Мен ўзим бу йўлларда кўп юраман, зим-зиё кечаларда ёп-ёлғиз юраман, аммо бирор марта битта ҳам қароқчи кўрмадим, сира кўрмадим. От ўғрилари кўп, деб эшитаман, лекин ўзим йўлиқмадим, толе-да, худога шукур, толе,— дейди аравакаш бошини қимирлатиб.

Олисда кўкимтир, виқорли тоғлар тизмаси кўринади, чўл оловдай ёнади, ўтлар, гуллар ҳаммаси қовжирган. Хуллас, чанг юта-юта ниҳоят бир манзилга етамиз.

Бирдан бу ерда ҳам бир воқеа рўй беради. Катта бир карвон, неча-неча аравалар Янгибозордан буғдой ортиб келган экан, тўсатдан бир от касал бўлиб ўлиб қолибди. Аравакашнинг хўжайини семиз, серсоқол ўрта ёшли киши жаҳлдан бўғилиб қичқиради:

— Айтмадимми даюс, отни единг! Шошма, жаззангни бераман, ҳароми, итвачча!

Йигирма бир-йигирма икки ёшлардаги ювошгина аравакаш йигит:

— Хўжайин, фақир одамман, ҳеч гуноҳим йўқ,— дейди кўз ёшларини тўкиб.

Мен аравакаш бояқишга ачинаман. Шу топда отнинг бошида тўдаланиб турган аравакашлардан кексагина бир киши энгашиб отни кўра бошлайди:

— Бас-бас!— дейди бўйинини тиклаб, ёш аравакашга.— Ўлди, вассалом. Эҳтимол, нухала бўлгандир, эҳтимол, бошқа бир дарддир, ишқилиб ўлди-да, йиғланнинг фойдаси йўқ. Лекин, чироғим, бу ювош бола экан,— дейди кекса аравакаш отнинг эгасига қараб,— бу мўмин бола, тегма.

— Мўмин эмиш-а, бу баччағар, лавашанг, отнинг тилини билмайди, ҳароми!— қичқиради хўжайин болага дўқ қилиб.

Бирдан у аравакаш йигитчани шақ-шақ ура бошлайди. Мен йигитчага ачинаман, йиғлаб юбораман. Кекса аравакаш оқариб кетади. Дарров йигитчани четга олади-да, хўжайинига ғазаб билан қичқиради:

— Алам қилдими, мўлтони, отнинг хуни керак бўлса мен бераман!

Хўжайин индамайди, хўмрайиб жим қолади.

— Бас, бунинг юкини икки қопдан бўлиб араваларга ортинглар-да, фир этиб Тошкентга равона бўлинглар. Ишнинг кўзини билиш керак,— дейди кекса аравакаш.

Икки кун йўл босиб, оқшом пайтида Янгибозорга етамиз.

* * *

Яхтак устидан узун камзул кийган дадам қувонганча югуриб келиб мени қарши олади.

— Юр, кетдик, носвойчи бор-ку, ўзинг биласан, чақиряпти,— дейди кулиб дадам.

Дадам билан икковимиз гўнг босган ифлос ва чанг кўчалардан носвойчиникига қараб кетамиз.

Оқшом тушган, осмон юлдузларга тўлиб кетган. Қаршимда оқшом юлдузи порлайди. Мен юлдузни завқ билан томоша қиламан. Уфққа майин атлас уртилган, узоқда улуғвор қад кўтарган Қозифурт хўмрайиб турибди.

Дадам икковимиз Қарим носвойчининг ҳовлисига кириб борсак, у ташқаридаги супасида бир неча баззозлар, боққоллар билан ўтирган экан. Носвойчи бизни кўриши билан илжайиб кулиб, ўтирган жойида қўлининг учини узатади.

Биздан сўнг яна учта-тўртта дўкондор кириб келади. Ориқ-тирриқ, зиқна, кўпчилиги пасткаш одамлар. Булар билан бултур ёзда келганимда танишганман.

— Мусавой, Тошкентда нима гап?— дейди чўтирнамо бир боққол оғзидаги носвойни қўлининг учига олиб ирғитаркан.

Мен у ёқ-бу ёқдан гапириб, сўнг оҳиста дейман:

— Тошкент тинчлик. Аммо, замон оғир, бечора халқ қийинчилик тортяпти, қоринлари нонга тўймайди. Мас-тиравойлар ғазабда, ишқилиб, юрт бежо. Иш сакки-

соат бўлсин, иш ҳақи кўпайтирилсин, деб талаб қилишаётганмиш. Нон, гўшт йўқ...

— Эҳа, шунақа дегин, ўғлим,— дейди кекса боққол.— Некалай тахтдан тушиб иш расво бўлди. Аммо халқ, қонхўр золим Некалай тахтдан тушди, лаънати оқ пошшо тамом бўлди, деб ура-ура қилган эди. Бироқ, менинг фикримча, оқ пошшо яхши эди, одил эди, лекин сиёсатли эди. Одамлар қўрқарди. Палисанинг қўлида ҳамиша қамчи ҳозир бўлганидан тартиб-интизом жойида эди. Ҳозир-чи? Тартиб бузилди!

— Тўғри, тўғри! Бошбошдоқлик бошланиб кетди,— дейди сепкил башара чўтирнамо баззоз.— Вақтли ҳукумат ишни бўш олиб боряпти. Ақча масаласи хуржун, Керенскийнинг пули арзимайдиган қоғоз, жуда кичкина, мана мунчагина,— дейди у қўли билан кўрсатиб.— Ақча деган басавлат бўлиши керак, ахир.

— Э, бузилди тартиб, тўғри айтасиз. Нархи-наво, ўзингиз биласиз, кун сайин кўтариляпти,— дейди паст бўйликкина кўзлари қисик олифта киши.— Туркистон ўлкасида ҳуқуқ ишларига одил уламолар бошчилик қилиб, диний ҳуқуқ, шариат масалалари ўшаларга топширилариш. Бу оғир, жиддий масала.

— Тўғри, тўғри!—деб маъқуллашади ҳамма дўкондорлар.— Фуқарога аҳли уламо раҳбарлик қилиши керак!..

—Йўқ, ундан эмас, ишчилар, меҳнаткашлар юртни ўзимиз идора этамиз, дейдилар. Золим Некалайдан қутулганимиз ёмонми?! Халқни эзди-ку хўп,— дейман астойдил куюниб.

Дадам бўлса чурқ этмай ўтиради. Кейин ҳеч кимга мурожаат қилмай вазмин гапиради:

— Худойи таоло халққа тинчлик берсин, замон қалтис!— Кейин таъкидлайди:— Лекин халқдан чиққан билгичлар ахир тўғри йўлни топади-да!

Бирдан мезбон норин олиб киради. Дўкондорлар «Бисмилло!» деб ўзларини овқатга урадилар. Мен қорним оч бўлса ҳам уялиб норинга ҳар замонда бир қўл узатаман. Сур ва шўр гўштдан қилинган норинни хўп егач, устидан беш-ўн чойнак чой ичадилар. Фотиҳа ўқилгач, ҳамма ўрнидан кўзғалади.

Хира чироқ милтиллаб ёниб турган кимсасиз самоварга қайтиб келамиз.

— О-ҳо, келдингизми, Мусавой!— дейди бирдан қа-

ёқдандир пайдо бўлган тошкентлик самоварчи ва пиёла-чайнакларни йиғиштира бошлайди.

Наматлари эскиб кетган, тор ва пастаккина бу чойхона якшанба—бозор кунларидан ташқари деярли ёпиқ туради. Дадам шу ерда ётади. Мана унинг ёнига мен ҳам қўшилдим. Дадам бирдан самоварчига буйруқ беради:

— Мусавойга жой солиб бер, озодароқ ёстиқ қўй.

Самоварчи менга қирқ ямоқ кўрпа билан ёстиқ олиб келади. Чарчаганимдан ёстиққа бош қўйишим билан ухлаб қоламан.

— Мусавой, тур! Бозор бошланди-ку,— мени уйғотади самоварчи эрталаб.

Турсам қўй бозори ғала-ғовур, қий-чув. Қўйчи қозоқлар кўчани чангитиб, қўй-эчкиларини ҳайдаб келмоқдалар. Мен янги дўппи, эскигина енгил камзулимни кияман. Лекин одатдагидек яланг оёқман. Бозорни кезаман. Бир вақт қорним очиб самоварга қайтиб келаман.

— Лекин бозор суст,— дейди самоварчи.— Кўрдинги, бу ер чўли-биёбон, офтоб еру кўкни ёндириб юбораман дейди...

— Тошкент бўлмайди, дала яхши,— деб эътироз билдираман мен.— Ҳавоси тоза, баланд-баланд тепалар кўриниб туради. Менга дала ёқади,— дейман кўк чойини ҳўплаб-ҳўплаб.

* * *

Дадам ҳар кунга газмол, бўз, ип-игна тўла хуржунини елкасига ташлаганча азонлаб отда чиқиб кетади. Тентираб юриб оқшомда ҳориб-чарчаб қайтиб келади. Сешанба ва шанба кунлари қозоқлар бозор қилмаганликлари учун дадам бўш бўлади.

Ушандай кунлардан бири. Дадам бу ердаги қозоқлар учун кийим тикадиган биттаю битта машиначи дўсти билан суҳбатлашиб ўтиради. Мен бир четда одатдагидек энг катта орзум — тойча ҳақида хаёл суриб ўйга толганман.

— Сабр қил, сабр керак, тентак,— дейди дадам.

— Олиб берасизми? Ростданми? Қачон олиб берасиз?— деб хархаша қиламан мен.

Хунуккина, қотма, ориқ машиначи менга қараб секин шивирлайди:

— Яхши тойча бор, сулув тойча!..— деб мени қутуртиради.

Мен бўлсам ишониб, дадамга йиғлайман. Дадам дўстига қараб жаҳли чиқиб, уни қойийди:

— Қўйсанг-чи, ёш болани талтайтириб нима қиласан! Ақча керак аввало!

Машиначи кулиб менга гапиради:

— Бир ҳисобда, ҳали от минолмайсан, ориқсан, чўпдайсан, оддан учиб тушасан. Озроқ семир, хумпар. Бўза ичсанг семирасан. Бўза дори бўлади, қозоқлар доимо бўза ичади.

Дадам бояқиш ҳам унинг гапига қўшилади:

— Тўғри, ўғлим, мен ҳам ичганман. Ҳақиқатан ҳам фойдаси бор.

Эртасига дадам:

— Юр, ўғлим, отлан!— дейди.— Бўза ичиб келамиз.

Мен севиниб кетаман. Дадам мени отига мингаштириб олади. Баланд-пастликлар, жарликлар оша ўтиб қирга қараб юрамиз. Ҳаво нашъали. Қирда ўт-ўланлар қовжираган бўлса-да, жарликлар ва баъзи жойларда ҳали кўм-кўк. Ям-яшил қамишзор ёнидан ўтамыз. Ўмровли, келишган семиз от тўда-тўда йилқи уюрлари кўринганда кишнаб қўяди. Далада қўй-қўзи, молларини бозқиб юрган эркаклар, аёллар, болалар учраб қолади.

— Ассалом алайкум, ўтоғаси!— деб салом беришадди улар дадамни кўриб.

— Ваалайкум ассалом! Ҳорманглар!— дейди астагина дадам кулиб.

Кўп йўл юргач бир ўтовга етиб бориб, оддан тушамиз. Пастда бир ариқ сув оқмоқда. Тепада чумчуқлар гич-гич уя қуришган. Мен айланиб юрибман. Бирдан катта қозонда бўза қайнаб турганини кўриб қоламан. Учоққа ўт қалаб иссиқдан буғриққан икки хотин қозонни ковламоқда.

Дадам қичқириб мени ўтовга чақиради. Мен югуриб ичкарига кираман. Ўтовда ўтирган олти-етти кишига салом бераман.

— Кел, чироғим, ўтир. Бўза ич,— дейди сийрак соқолли савлатли бир чол.

Аста дадамнинг ёнига ўтираман.

Шу пайт эшикдан қошлари ўсган, кўзлари қисик, қора мўйловли, новча бир киши кириб келади. Менга қараб жилмаяди:

— Ҳа, жиян, бўза ичгани келдингми? Бизда бўза кўп, сероб.

— Амаки, бўза аччиқ бўладими?— деб сўрайман мен жонланиб.

У менга яна жилмаяди:

— Торт, жиян. Қайфи яхши бўлади, чироқ.

Дадам унга қараб кулиб гапиради:

— Косани тўлатиб бер, ичсин.

Ҳалиги йигит менга бир заранг косада лиммо-лим бўза узатади.

— Ич, чироқ, ич— дейишади ўтовдаги қозоқлар.

— Фойдали, арши аълога чиқасан, ич,— дейди бояги чол мени қистаб.

Қўланса ҳид бурқиб турган бўза лим тўла косани қўлимга олиб бирдан кўтараман, аччиқ экан. Ярмига етганда косани ерга қўяман. Қозоқлар хахолаб кулишади.

— Яхши ичдинг, болакай, яхши, яхши...

— Мазанг йўқ,— дейди дадам.

— Э, ҳиди ёмон, заҳардан ҳам аччиқ экан,— дейман мен оғзимни қўлларим билан артиб.

Менга дарров бўғирсоқ беришади. Бўғирсоқни маза қилиб ейман.

— Қорнинг очган экан, бўзага бўғирсоқдан сол,— дейди дадам кулиб.

Мен бир ҳовуч бўғирсоқни олиб заранг косадаги бўзага соламан, кайфи тарақ бир киши дўмбирани чалиб юборади. Мен диққат билан тинглайман. Куй жуда ёқимли, атроф-теварақдан келган аёллар куй тингламоқдалар. Дўмбирачи қадимги қозоқ ҳаётидан достонлар куйламоқда. Гоҳо ҳазил, киноя, учирӣқ сўзларни қўшиб қўяди. Қозоқлар бўзани ичиб, дўмбирани завқ билан тинглайдилар. Баъзи бир жойларда бўлса, завқшавқдан турли хитобларни қичқириб айтадилар. Мен бўзадан бир оз маст бўлиб дардли, ҳазин қўшиқларга қулоқ солмоқдаман.

— Қани ич, ич!—деб қўяди дадам мени қистаб.

Мен иккинчи косани аранг ичаман. Бир оз ўтиргач ўтовдан чиқамиз. Қозоқлар мен билан ҳазиллашиб хайрлашадилар:

— Ҳар кун ич келиб тур, чироқ.

Отга миниб Янгибозорга жўнаймиз.

Дўконлардаги боққоллар жазирама иссиқ ва ғув-ғув пашшадан елпиғич билан жон сақлайдилар. Успиринлар ва йигитлар эрмак учун шашка ўйнайдилар.

— Ака, уринг, уринг биратўла иккита шашкасини уриб олинг,— деб қўяман шивирлаб ва туртиб ўйинчилардан бирини.

Баъзилари менга ўқрайиб:

— Жим ўтир-э,— деб қўйишади.

Лекин айрим ўспиринлар астойдил хуноб бўлиб, диққатлик билан ҳайдашади:

— Бор, бор, ука, халақит берма! Тошингни тер!

Мен азбаройи зерикканимдан товуқлар билан хўрозларни қийқиртириб қувлаб юраман. Тутиб олсам, янги танишган ўртоқларим билан биргаликда тарафматараф бўлиб уриштирамиз, деб хўрозларни қувганимқувган. Лекин улар тутқич бермайди.

Бир кун азонда дадам:

— Уғлим, юр, жума борамиз, бугун бозор,— дейди.

Мен дарров эски қалпоғимни олиб, кир яхтагимни камзулим устидан кийиб оламан. Дадам катта хуржунга икир-чикир молларни жойлаштириб эгар устига ташлайди-да, отга ирғиб минади. Оёқларини узангига тираб:

— Қани, мингаш!— дейди мени шошириб.

Эгарнинг орқасидаги кўрпачага жойлашиб ўтираман. От ўзи билгандек юриб кетади. Қир ва тепаликлардан ошиб тахминан икки соатлардан кейин бозорга етиб борамиз. Бозор биёбонга жойлашган. Узоқ-узоқ чўлу даштлардан келадиган қозоқлар бу ердан ками-кўстларини битириб кетадилар. Каттагина қизгин бозор. Тошкент, Чимкент, Янгибозор ва бошқа жойлардан ўзбеклар отларга ортиб газлама, бўз, туршак, ёнғоқ, жийда, майиз, ҳар хил ип-игна; лампа шиша каби икир-чикир молларни олиб келадилар. Ҳозир бозор айни авжида. Мен отни бир четга боғлаб, олдига беда соламан-да, тепа бўйлаб бозорни айлангани кетаман. Қийимлари башанг, оёқларига пухта этик кийган қозоқ бийлари, бўлислари ва қўйчи бойлар виқор билан от устида юрадилар. Баъзилари унда-бунда тўдалашиб, чордона қурганча секин суҳбатлашиб ўтиришади. Аммо уларнинг чўпонлари, айниқса қароллари ночор, оч-яланғоч, ҳоллари жуда ҳам аянчли.

Кеза-кеза от бозорга бораман. Бу ерда савдо суст. Айланиб кириб, тахминан икки ёшлардаги кўркем жийрон отни кўриб қоламан. Унинг қомати баланд, бўйни адл, қулоқлари тик, кўзлари одамнинг кўзларидек маънодор ва тийрак. Хуллас, унга ҳушим кетиб маҳлиё бўлиб қоламан. Эгаси отни силаб-сийпаб атрофида айланади. Мен аста ёндашиб жийроннинг юзини силаймап ҳамда бармоқларим билан ёлини аста-аста тарайман. Сулув от бўйинини яна ҳам чўзиб ёқимли кишнаб юборди ва олдинги ўнг оёғи билан депсиниб қўяди.

— Неча пул, амаки? Жийроннинг нархи қанча?— деб сўрайман.

Оқ наMAT қалпоқ, чакмон кийган, бир кўзи сал ғилайроқ, юм-юмалоқ, семиз қозоқ отнинг тизгинини қаролига тутқазиб, менга ғоят бепарволик билан шошмасдан жавоб беради:

— Жиян, бор жўна! Отни қўй, тегма! Отангни чақир, тойга ишқивоз бўлсанг.

Мен қизариб-бўзариб унга жони-дилим билан тушунтира бошлайман.

— Қоч, қоч, тихирлик қилма,— дейди у.— Э, олмайсан, аммо от қиммат. Чоп отангни олиб кел, кейин савдосини қиламиз!

Мен тагин ёпишаман.

— Жон ака, нархини айтинг!— деб ялинаман.

Отнинг эгаси нохушлик билан жилмаяди.

Мен яхши биламанки, дадам келмайди. «Йўқол, хархаша қилаверма!» деб жеркиб беради, гапимга қулоқ солмайди. Хафа бўлиб отнинг атрофидан яна бир марта айланаман-да, кейин хомушлик билан узоқлашаман.

Дадамнинг олдига аҳён-аҳёнда битта-яримта харидор пайдо бўлади-да, газламаларнинг деярли ҳаммасини, бўз ва читларни эзгилаб чўзиб тортиб офтобга солиб кўради, узоқ савдолашгач олади ёки келишолмай ташлаб кетади.

Охир пешин. Бир лаҳзада ҳамма ёқни чанг-тўзон қоплайди. Кўзни очиб бўлмайди, тупроқ ёғилади. Бирдан қаттиқ бўрон бошланади. Одамлар тупроқ булутини ичида қўй, эчки, от, туя, эшакларини қидирадилар. Бирдан қаёқдандир келган қуюн ҳаммани эсанкиратиб қўяди. Мен зўрға турибман. Дадам шўрлик хуржунга ёпишиб олган. Ҳайриятки, молларини хуржунга тикиб улгурган. Отни базўр қидириб топамиз.

— Бўрон бирпасда босилади, Мусавой. Ҳар замонда шундай бўрон бўлиб туради, кейин бирдан тиниб қолади,— дейди дадам менга тушунтириб.

Дадамни ҳам, мени ҳам бошдан-оёқ чанг босган. Кўзим, қулоқ-бурунларим тупроққа тўлган. Қалпоғимни бир қўлим билан бостириб кийиб оламан. Ер ва осмонни чанг-тупроқ қуюни чулғаган. Бир боши осмонга етган, этаги ерга сургалган тупроқ қуюнлари бир лаҳзада пайдо бўлади-да, шу онда яна қаёққадир йўқолади. Бундай қуюнлар кетма-кет ўтади. Бир соат чамаси давом этган қаттиқ бўрон қандай даб-дурустдан бошланган бўлса, шундай туйқусдан тиниб қолади.

Авжи қизиганда бузилган бозор энди қизимайди. Қозоқлар аста-секин от-туялари, эчки-қўйларини ҳайдаб тарқала бошлайдилар. Савдогарлар, чорбозорчилар отларига миниб Бешиктовга, Қоратошга, Янгибозорга, Чимкентга қараб йўл оладилар. Дадам билан мен Янгибозор эмас, бошқа томонга қараб жўнаймиз. Узоқ юрамиз. Менинг қорним оч, отамнинг қовоғи солиқ. Гоҳ-гоҳ чўнтагидан шишасини олиб нос этади.

Қуёш уфқни қип-қизил қондек ловиллатиб ботиб бормоқда. Майин шабада эсади. Унда-мунда овуллар кўриниб қолади. Келинчаклар ва қизлар сувга, молларни қарши олгани кетмоқдалар. Бошларига катта-катта лачак ўрган келинчаклар сирға, мунчоқлар билан безанганлар. Қизларнинг бошларида лоладай дуррачалар.

Ҳар қаер-ҳар қаерда беданаларнинг сайраши эшитилади. Бедана деганда ўламан, бу ҳам менга теккан касал. Айниқса узоқдан сайрашини яхши кўраман.

— Қаранг, бедана, бедана!— дейман парр этиб бедана учган томонни дадамга кўрсатиб.— Бедана сероб экан. Қаранг, ҳув ана, бедана пастга шўнғиди!

Дадам тўнғиллаб кўяди.

Серманзара далаларни томоша қилиб бораман. Суви шишадек кўм-кўк кичкина ариқда сув қаёққадир ширдираб оқмоқда. Бир чақиримча жойдан қозоқ овули кўринади. Сигир-бузоқлар, айниқса қўй-қўзи, эчки-улоқлар кўп. Тўда-тўда бўлиб юришибди. Хотин-халаж сигирлар ва совлиқларни соғмоқда. Учоқларга қаланган тезак тутуни оқшом осмонига ўрламоқда.

Дадамнинг чеҳраси очилиб жилмаяди. Овулга етгач бир ўтов олдида отдан тушамиз. Хотинлар букилиб

салом беришади. Ўтовдан кексагина бир киши чиқиб келади.

— Ассалом алайкум!— деб биз билан сўрашади.

— Ўғлим, ўғлим бу, лекин шўхроқ,— дейди дадам.

Чол қўл олиб кўришгач, ичкарига таклиф қилади:

— Қани ўтовга киринглар, марҳамат!— деди.

Дадам хуржунини орқалаб ўтовга киради ва уҳ тортиб ўтиради. Мен ҳам дарҳол ўтириб оламан. Ўтов ўртача, лекин озода. Тахминан олти ва саккиз ёшлардаги икки бола ниманидир ўйнаб ўтирибди. Дарров уришиб қолиб, тўполон кўтаришади-да, қаёққадир чиқиб кетишади. Дадам у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиргач, бирдан чолга қараб буюради:

— Дарвоқе, отга ем беришг, оч қолмасин.

— Хўп, ўтоғаси, ҳозир-ҳозир,— деганча чол ўрнидан туриб чиқиб кетади.

Мен ғалати бўлиб кетаман.

— Уят-ку, дада!— дейман.

Дадам хахолаб кулиб юборади, менга секин уқдиради.

— Буларда ем-хашак мўл бўлади, ўзларининг феъллари кенг бўлади, тентак.

Мен ўйланиб қоламан. Дадам кулиб гапида давом этади.

— Расми овулга меҳмон келса,— танишми, нота-нишми, отдами, пиёдами, совуқдами, иссиқдами, қор бўрондами барибир — қозоқлар уни яхши қабул қилишади. Чўп, беда, тайёр. Бор овқатини олдингга қўяди, камбағалми, бойми — ҳолича. Азалдан бери бу нарса қозоқларга одат бўлиб қолган.

Мен у ёқ-бу ёққа алаинглаб сандиқлар, қутилар, шолча, наMAT, ўтовнинг қанот ва керагаларини кўздан кечириб, отамга гапираман.

— Тузук ўтов экан, ўртаҳол одамларга ўхшайди.

— Эҳтимол, сигир-бузоқлари, қўй-қўзилари кўпроқ кўринади,— дейди дадам.

Чол кириб дастурхон ёзади. Бир косада сариёғ билан товоқда бўғирсоқ қўяди. Мешни уриб-уриб, каттакон заранг косада дадамга қимиз тутаяди. Дадам «Бисмилло!» деб қимизни иштаҳа билан кўтаради ва заранг косани бўшатиб чолга қайтаради. Қорним очлигидан мен бўғирсоқни ошалаб ейман. Чол косани менга узатади.

— Ич, йигит, ич,— деб ундайди.

Симириб ичаман, лекин ярмига етганда косани дастурхонга қўяман.

— Вой, жуда аччиқ экан!

— Мазанг йўқ-ку, йигитча!— дейди кулиб чол.

— Тошкентлик-да. Тошкентда қимиз йўқ, ўрганмаган, ўтоғаси,— дейди дадам чолга мурожаат қилиб.— Урганиб қолар. Лекин ўғлим саводли, хат ёзишни, китоб ўқишни билади, қуръонни ёддан шариллатиб ўқийди.

— Вой-бў, ростданми? Билгичмисан? Илм яхши нарса. Ёзларнинг биронтамиз ҳам хат танитаймиз.

Эшикдан женгаша бир лаган бешбармоқ кўтариб киради. Хамиридан гўшти кўп овқатни иштаҳа билан бирпасда еб, фотиҳа ўқиймиз.

Мен аста туриб ташқарига чиқаман. Осмонда ғилдирак бўлиб қолган ой. Онда-сонда хира чироқлар, милтиллаган ўт кўринади. Ғир-ғир шабада турли-туман гиёҳларнинг ҳидларини олиб келади. Аллақаердан ўлан янграйди. Итларнинг тинмай вовиллаши эшитилади. Гоҳо эчкилар ва қўйлар маъраб қолади. Бизнинг отимиз ҳўл бедани касир-кусир чайнамоқда.

Узоқ юраман, ҳислар ва ўйларга ботаман. Юлдузларга қарайман. Ҳисларим ва хаёлларим битмас-туганмас. Утовга кириб ўзимни ўринга таппа ташлайман.

Тонгда уйғонсам дадам йўқ. Мезбон чол намоз ўқиб бўлгач, менга кулиб дейди:

— Даданг сени ташлаб, қочиб кетди!

Мен ғалати бўлиб кетаман, лекин дарров ҳазилни пайқайман-да, кулиб юбораман:

— Ёлғон, пайшанба бозорига кетгандир?

— Тур, чироғим,— дейди мезбон чол кулиб.— Ҳаво жуда яхши. Ариқдан шарқираб сув оқиб турипти, муздек. Ювиниб ол.

Урнимдан туриб ташқарига чиқаман. Қуёш булутларни олтин рангга бўяб тоғ орқасидан кўтарилиб келмоқда. Утовнинг орқасидаги жарликка тушаман. Жилдираб оқаётган сув яхдек. Маза қилиб ювингач, ўтовга қайтиб кираман. Бўғирсоқ ва қатиқ билан ноушта қилгач, хотин-халаж билан бирга ёвсан тергани кетаман. Узоқдан қўй-қўзилар кўринади. Қирлар бўйлаб чопаман. Бир чўпон чолнинг олдида тўхтаймак:

— Ассалом, жека!

Бошига кир қалпоқ кийган, эгнида жулдур, қўпол чакмон, оёғида ямоқ чориқ, кўзлари маънодор, юзи серажин, сийрак соқол ориқ чол менга тикилиб сўрайди:

— Қайдансан?

— Тошкентдан. Элатларга келдик,— дейман тетик ҳолда.

Икковимиз ёнбошлаганча, у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ётамыз.

— Жека, айтинг-чи, бўри борми бу жойларда?— сўрайман қизиқиб.

— Уйбаёв, бор. Келиб туради, чироқ.

Мен жонланаман.

— Жон жека, айтинг, бўри қандай бўлади? Қўйни бирдан бўғиб ўнгариб кетармиш-а?

Чол кулиб сўрайди:

— Кўрмаганмисан? Бўрини ҳеч ҳам кўрмаганмисан?

— Йўқ-йўқ, ҳеч кўрган эмасман. Афти-башараси қанақалигини бувим, ойим, ўртоқларимдан кўп эшитганман. Улар ҳам кўрмаган, бошқалардан эшитган-да.

Чол носвойини туфлаб бир оз ўйланиб тургач, гапириб кетади:

— Аввало, қашқирни сартлар бўри дейди. Қашқир ёвуз нарса, қашқир деса чўпонларнинг жони ҳалқумига келади. Бўри зоти қўйга ўч бўлади. Қўй ёвош маҳлуқ. Бўри аста-секин келади, қўйларни кўздан кечириб, пайт пойлаб ётади-да, кейин лоп этип бўғади-ю, ўнгариб жўнаб қолади. Чўпонлар сезгир, итлар ҳам зийрак, бўридан айёр. Бир хил итлар борки, бўри билан тик олишади. Бўри тўғрисидаги қизиқ ҳангомалар кўп, ўғлим, эшитаверасан.

Мен анграйиб қоламан.

— Қани, амаки, биттасини гапириб беринг. Бўрилар отга ҳам, эшакка ҳам ўзини отармиш. Шу ростми?

— Тўғри, ўғлим. Оч қолса бўри ниҳоятда ваҳший бўлиб кетади. Отни ҳам, эшакни ҳам ейди.

Мен билагон бу донншманд чолни бирпасда яхши кўриб

қоламан. Аммо суҳбатимиз бузилади. Бирдан иккита отли киши пайдо бўлади. Бири ўттиз беш-қирқ ёшларда, кийимлари башанг, ялпоқ юзли, хўроздек қип-қизил, кўзлари ёмон. Иккинчиси сийрак мўйлов, қотма, ёш йигит, қамчисини ҳавода ўйнатади. Дарров ўрнимдан туриб салом бераман. Улар менга қарашмайди ҳам, нимадир деб минғиллаб қўяди. Чол аста-секин ўрнидан туради.

— Хўш, нега молларни ўз ҳолига ташлаб қўйиб, эзмалик қилиб ўтирибсан?— дейди йигит чолга қараб.

— Тақсир, моллар бемалол ўтлаб тўйиб юришипти, чўпонлар ҳам шу ерда...— дейди чол бир оз довдираб.

— Ҳа, қаерда дайдиб юрибсиз? — деб сўрайди ўзини дарров тутиб олган чол.— Эҳтимол Турбатда юргандирсиз, қиморга тикилган бўлса керак бутун ҳамён, кисса бўш, хуржин бўш, энди аламини биздан оляпсизми?

— Қари ит, сенинг нима ишинг бор? Менинг молимага сен хўжайинмисан?— Ғазабдан қизарган бойвачча қамчисини ҳавода ғизиллатиб айлантиради.— Соқолингнинг оқи бор-да, бўлмаса...

— Отангиз раҳматлик хўп молни топди,— дейди чол бойваччанинг ғазабига ниҳоят бепарволик билан.— Сиз бўлсангиз елга совуряпсиз, охири хайрли бўлсин, чироқ. Отангиз раҳматлик қаролларни алдаб-авраб ишлатишга уста эди. Мен қариб қолдим, иш бошимдан ошиб ётипти. Кампир бўлса хотинларингиз олдида доим хизматда, инсоф қилинг. Отангиз раҳматлик пишиқ эди, аммо унча-мунча ақча бериб турарди, сиз бўлсангиз, ҳемири йўқ, нуқул дўқ қиласиз.

— Бас-бас, эзма чол, сендан бошқа қуриптими, қашшоқ кўп, букилиб, хизматингизга тайёрман деб келаверади!— дейди кеккайиб бойвачча.— Бу сартнинг ўғли нима қилиб юрипти?— сўрайди менга имо қилиб.

— Тошкентлик бола,— дейди иккинчи отдаги ёш йигитча,— булар кичкинтой бўлса ҳам шум, айёр бўлади, қаранг чурқ этмай гап тинглаб турипти.

Мен индамай жаҳлимни босиб турган эдим. Энди ғазабим тошиб кетади:

— Бой ака, оппоқ соқолли чол одамини сўкканингизга ҳайронман. Ота билан бирпас суҳбат қилдим, ақлнинг кони...

— Бўлди, маҳмадона, йўлингдан қолма!— қичқиради менга олифта бойвачча.

Олишиб ўтиришни истамайман, фойдаси йўқлигини биламан, таъбим анча хира бўлиб, аллақандай хаёллар билан аста овулга қайтаман. Овулда йигитлар, ўспиринлар, ўз тенгим болалар кўп. Мен улар билан жуда тез танишиб оламан. Отда, эшакда, хачирда улар билан бирга узоқ-узоқларга йилқилар, қўйлар бошига бораман. Хотинлар, болалар билан тезак тераман, ўтин йиғаман. Булар самимий, пок кўнгилли, меҳмондўст, вафодор одамлар.

Уч кун ўтгандан кейин дадам қайтади.

— Қалай, қимиз ичишни ўргандингми? Бир мазасига тушуниб олсанг, кейин хумор қиладиган бўлади,— дейди дадам елкамни қучиб.

— Яхши юрибман, ўртоқларим кўп,— жавоб бераман.

— Шундай жойларда юрсанг турмушни биласан, овулда яшашнинг ўзгача кайфи бор.

Дадам чой ичиб бирпас роҳатлангандан кейин, хуржунидан бир думалоқ чой, бир ҳовуч қандни уй хўжасига бериб хайрлашади, отга мингашиб Янгибозорга жўнаймиз.

Янгибозорда ортиқча ҳаялламай Тошкентга кетаман.

Эртасигаёқ жилдимни бўйнимга осиб, ялқовгина мактабга бораман. Мачит ҳовлисидаги захгина бир ерда, сув ёқасида ўтириб дарс ўқиймиз. Тор болохонада қорилар, бири кўзи юмуқ, бири осмонга тикилган, бошларини тебратиб, қуръон ёдлайдилар. Домлам бир лаҳза кўздан нари бўлса, дарров ўтган-кетган воқеалардан, олди-қочди гаплардан бошлаб юборамиз.

Устида олабайроқ тўн, бошида катта салла, оёқларида янги маҳси-кавуш, ғарч-ғурч юриб домлам кириб келади. Тўрдаги эски кўрпачага ўтиргандан кейин менга қарайди:

— Тағин Янгибозорда тентирадингми?

— Ҳа, тақсир, саҳрода юрдим. Турмушнинг машаққатини, аччиқ-чучугини тотдим...

Домламнинг энсаси қотади, индамайди, кейин бир зумгина жим бўлган болаларга буюради:

— Ўқинглар дарсни, қани!

Болалар гулдурос билан дарсни бошлаб юбордилар. Мен Фузулийнинг гўзал шеърларини қайта-қайта берилиб ўқийман.

— Чироғим,— дейди юмшоқ товуш билан домлам,—

олдингга ол буларни, пича сабоғини ўргат,— кичкиналардан бир неча шогирдларни кўрсатади.

— Жоним билан, хўп тақсир,— дейман, олдимдаги китобни авайлаб ёпаман.

Домламни жуда ҳурмат қилганимдан менга нима иш буюрса астойдил бажаришга тиришаман.

Домлам дарс орасида гоҳо замондан шикоят қилади, ёмонларнинг, олчоқларнинг кўплигини айтиб: «Худойим осон қилсин мушкулларни!.. Уламоларни иззат қилинг, шариатни, охиратни ўйланг, аҳли уламо — халқнинг ёлғиз раҳбари», дейди.

Пешинда озод бўламиз. Тутқундан халос бўлган қушдек бир зумда дув этиб ҳаммамиз тарқаламиз. Аммо катта болалар учун бу фақат «нон хўрак»: Улар қайтиб, яна алламаҳалгача хат машқ қиладилар. Яқиндан бери мен ҳам хат ёзишни ўргана бошлаганман. Кейин одатдагидек кўчада, томда, гузарда вақт ўтказаман. Турғун, Аъзам, Ҳожи ҳамиша бирга бўламиз. Лекин бой болалари билан ўйнагани сира ҳушим йўқ.

* * *

Говкуш маҳалла аҳлининг аксарияти косиб. Аҳмад билан Аъзам икковлари косибга шогирд тушганлар. Мен зерикиб, тез-тез уларнинг олдига бориб тураман. Косиб бақалоқ, семиз киши. Қўллари бир зум тинмайди, доим ишда, лекин ўзи шўх, улфат, гап биладиган сўзамол одам.

Бир кун устахонанинг остонасига қадам қўйишим билан, Аҳмад ўрнидан чаққон туради-да, токчадан бир қалин китобни авайлаб олади.

— Кўр буни!— дейди менга узатиб.

Қизиқиб варақлайман.

— Қаердан олдинг? Янги-я жуда?— дейман китобнинг муқовасини ушлаб.

— Топдим-да,— дейди Аҳмад кулимсираб.— Пул йиғиб-йиғиб олдим ахир.

— Қани бир ўқиб юборинг, мулла, эшитайлик, яхши китоб, нуқул жанг, дейди уста кўзойнагини тузатиб.

Бу китоб форсчадан таржима қилинган бўлиб, унда хурофий қиссалар, турли жанглар, шерлардай паҳлавонлар, ўқ-ёй ва қалқонлар, даҳшатли урушлар ҳикоя қилинган. Аҳмад кавушга чўп михни қоқа-қоқа жим қу-

лоқ солади, жиддий берилиб тинглайди гўё, хаёлида мағзини хўп чақиб ўтиргандай. Аъзам тиззасидаги маҳсини ҳафсала билан пишиқ тикади, аммо ўзи ҳаяжондан, ўқтин-ўқтин юракдан уҳ тортади, «Аззаматлар-эй!» «Отлари булутдай-а!» деб қўяди.

Мен тўхтамай ўқийман. Паҳлавонларнинг даҳшатли тиғи, ўқларнинг учиши, қалқонларнинг ва найзаларнинг жанги! Ҳақиқий мард паҳлавонларнинг бемисл моҳирлиги, айёрларнинг ҳийла-найранглари...

— У замоннинг одамлари гўё девдай, бошлари қозон, бўйлари осмонга етади, кифтлари икки тоққа кўприк бўларкан. Бора-бора мушукдай бўлиб қолибмизда,— дейди Аъзам. У жим ўтиролмайти, ҳаяжони, ҳислари кўкрагига сиғмайти.

— Бас, жим ўтир, жанг авжига чиқди, эшитайлик ахир,— дейди Аҳмад нохуш оҳангда.

Мен берилиб, эҳтирос билан ўқийман. Китобда жанг ва суронлар орасида ёрқин парчалар, ажойиб ҳикоялар борки, хаёлимни аллақайларга олиб қочади, паризодлар, маликалар гўзаллиги кўнглимни сеҳрлайди. Уста «пуф-пуф» деб чармга сув пуркайти-да, яна эзмалик билан жонга тегади.

— Ҳа, Аҳмадвой, паризоднинг ошиғи бўлиб...

— Уста, бир гап айтардим-у,— кесади устанинг гапини Аҳмад,— лекин отамдай каттасиз, аяйман. Қани, Мусавой, Рустам Достондан, Афросиёбдан ўқи!

— Ҳа, ҳа, чироғим, жонон маҳбубалардан ўқи, эшитайлик,— хиралик қилади уста.

Устанинг гаплари қулоғимга кирмайти. Берилиб, шавқ билан ўқийман. Жанглarda қурбон бўлган баҳодирлар учун юрагим ёнади, гоҳо секин ёшимни артиб қўйман. Мағрур шаҳзодаларнинг дабдабали қасрларига, саройларига кираман, маъшуқа маликаларнинг фироқ алангасини кўраман, айёр жосуслардан, уларнинг бадбашара қиёфаларидан нафрат қиламан. Афросиёб каби қаҳрамонларга муҳаббатим тошиб кетади.

Шу чоқ ҳарсиллаганча эшикдан Турғун келиб киради.

— Нима гап?— сўрайман китобга хатчўп қўйиб ёпарканман.

— Юр, тез бўл! Йиғиштир китобингни, ҳаммаси хурофот-э, маҳаллада жиққа муштлашки, юр тез!

— Маҳалланинг қоровулимисан ё миршабимисан?

Ғалва қилма, тур жўна!— уста жеркиб ўқраяди Турғунга.— Ўқи, Мусавой, қани эшитайлик.

Мен индамайман, китобни токчага қўяман-да, Турғун билан кўчага чиқаман.

— Шайхантовурда мажлис бўлармиш, юр ўша ерга борамиз,— дейман Турғунга қараб.

— Э-э, аломат бир жанжал бўляпти, томоша қилмаймизми? Расул ўрис мардикорлари билан муштлашяпти. Мардикорлар, ҳақимни берасан, дейди, Расул ўрис, бекор айтибсан, дейди.

— Бас! Сенинг излаганинг жанжал.— Шайхантовурга бошлайман Турғунни.

Шайхантовурда ҳовузлар бўйида қатор-қатор самоварлар, мадрасалар, мачитлар бор. Толлар, қайрағочлар остида, одатдагидек ариқчаларда сувлар шарқираб оқиб турибди.

Мачит ҳовлисининг саҳнига халқ тўпланган. Турғун икковимиз кишиларнинг гапларига, ивир-шивирларига қулоқ солиб, бир оз анграйиб юргандан кейин бир қайрағочга суяниб чўкамиз. Айвонда эскигина мовут ёпилган бир стол атрофида ўн-ўн беш кишидан иборат ҳайъат ўтирибди. Буларнинг ҳаммаси зиёлилар, кўпчилиги жадиidler. Халқ орасида ёшлар кўп, узун жужун камзул устидан беқасам тўн кийган, баъзиларида оқ каноп камзул, разм солсам, олифталар ҳам оз эмас. Унда-бунда катта саллалли, узун трипка камзул устидан банорас ёки олабайроқ тўн кийганлар, лекин аксарият кир, йиртиқ яхтак кийган, яланг оёқларида кавуш сургаган фақир одамлар. Жадиidler Муваққат ҳукумат ишга тушган пайтларданоқ тантана-дабдаба билан «Шўройи ислом» ташкил этганлар. Самарқанд, Қўқон, Андижон каби шаҳарларнинг барчасида бу ташкилот тузилган.

Турғун икковимиз нутқ сўзлаётган кишига анграйиб қулоқ соламиз.

— Заволли Туркистон ўлкаси фаже, пек қоронғу зулматда ётдик. Аммо, Туркистон диёри, олтин тупроғимиз буюк дарёларимиз узра бутун оламга ўрناق бўлган шавкатли давр тарихимиз қайтиб келар эҳтимол. Лекин, афандилар, зиёлилар ва халойиқ, чоризм истибдодидан халос бўлдик. Аввало сиз билингизки, муқаддас динимиз, пок, муқаддас шариатимиз, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ва сўнгра шонли байроқ-

ларимиз, миллий руҳ билан суғорилган урф-одатларимиз бор. Муваққат ҳукуматимиз оз-моз эркинлик берди. Афандилар, ҳуқуқимизни, муқаддас ишимизни, шавкатимизни, тақдиримизни унутмайлик, муваққат ҳукумат олдида арз ва илтимосимизни баён этайлик. Эҳтимол мушкулларимиз осон бўлар. Лекин, афандилар, Туркистон ўлкасига аввалги шон-шавкатлар қайтажак, асосан бойлар, зангинлар ва улуғ ер эгалари бирлашиб, аҳил ва ҳамжиҳат бўлиб, тадбир-чоралар билан ҳаракат айлаб, шавкатимизни, бахтимизни ва миллий эҳтиёжимизни шояд барпо этсак. Балки орзуларимизга муяссар бўлурмиз. Вазифаларимиз оғир ва мушкулдир. Ислом буйруғи билан бу вазифаларни чиндан берилиб, иншоолло, адо этгумиздир. Афандилар, вазифа шулдирки, динимизни муқаддас қилиб, илм ва фан, ҳандаса, фалакиёт, риёзиёт ва ҳоказо билан мактабларни, мадрасаларни секин-аста борган сари ўстириб, юксалтиргумиздир. Омин, худо ва пайғамбар мушкулларимизни осон қилғайлар!

Нотиқ узоқ ваъзхонлик қилади, унинг устида каноп камзул, бошида кир духоба дўппи, ингичка мўйловли, кўзлари қаттиқ, пешонаси ётиқ киши. Ниҳоят у чарчаб, стулга ўтиради.

Мен ҳайрон бўлиб, жим тингладим. Лекин Турғун хафа бўлади.

— Юр кетамиз, бозорларни айланиб келамиз. Болалар ошиқ ўйнашяпти! Чолнинг майнасини кўрамиз, юр!— қистайди у мени туртиб.

— Жим тур, бирпас қулоқ солайлик, ваъзхонликни кўр, ана янгиси чиқди минбарга,— дейман кўлларим билан янги нотиқни кўрсатиб.

Нотиқ носвойни туфлаб «уҳ» деб йўталиб олади: у ориқ, силнамо. Лекин кўзлари қувгина, эғнида эски камзул устидан айнаган кенг яланг қават чопон.

У тупук сочганича, Туркистон ўлкасининг халқлари ҳақида кўп диний иборалар келтириб узоқ сўзлайди. Гапнинг охирида яна бир карра Муваққат ҳукуматни мақтайди, адолатли ҳукумат, мусулмонларга албатта тўла ҳуқуқ ва озодлик беражак, дейди оғзига бир кафт носвойни солиб, ўрнига ўтиради.

Турғун жаҳл билан елкамни туртади:

— Юр энди кетамиз, ваъзхонлик чаккамга тегди!

Мен чурқ этмай тинглаб, нотиқларнинг ҳар бир айтган сўзларининг мағзини чақишга тиришаман.

— Шошма, ўртоқ қизиқ гаплар бўляпти.

— Гап, гап! Бунинг нима қизиғи бор!— шартта ўрnidан туради-да, қаёққадир кетади Турғун.

Ҳар бир сўзга чиққан нотиқ аввало ислом динини мақтайди, кейин Туркистон ўлкаси озодлиги, тараққиёти ҳақида гапиради.

Кимдир биров халқ орасидан қичқиради:

— Олло ҳақи, бу қандай гап! Нотиқлар фақат насихатга уста. Халқ нонга зор, насихатга эмас! Уламо ҳазратлар, бойлар, зиёлилар нега бу ҳақда чурқ этмайди?!

Мен дарҳол у одамни излайман, у пастда мачитга яқин жойда, қуюқ дарахтлар тагида турар эди. Дарров танийман, у менга таниш косиб. Уттиз-ўттиз беш ёшлардаги бу ориқ киши Баландмачитдаги тор кичкина дўконхонасида ёнида шогирди билан саҳардан то кечга қадар маҳси тикади. Овози ёқимли, мен унинг ҳазин куйларини тинглашни, суҳбатини севар эдим.

Яқин бориб салом бераман, у менга қараб кулимсирайди:

— Э, сен ҳам шу ердамисан?

— Қачондан бери тинглаб ўтирибман, бу гапларнинг мағзини чақиш мушкул. Аммо уста, сиз бойларни хўп бопладингиз!— дейман овозимни пасайтириб.

— Кет, йўқол! Халққа фитна солма!— қичқиради бир неча киши устага қараб.

Албатта булар бойлар, жадидлар. Халқда шивир-шивир, ҳаяжон.

Бошида чиройли ўралган оппоқ салла, узун янги жужун камзул устидан беқасам тўн кийган паст бўйли, қора калта соқолли киши ўрnidан туради. Шўройи исломчиларнинг раҳбарларидан бўлган бу кишининг лақаби — Қори. У сўзларни бир-бир чертиб паст овоз билан салмоқли сўзлайди, катта-кичик жим бўлиб тинглайди.

— Афандилар, ҳазрат уламо жаноблари! Туркистон ўлкаси асрий зулматлардан қутулиб, энди оёққа турмоқда. Уфқимиз энди секин-секин ёришмоқда. Лекин ҳануз ўт ва ёнғиндамиз. Ҳаёт оғир, вазифаларимиз масъулиятлидир. Петроградда тadbирли ва кўп ҳушёр одамлар ҳукумат бошига ўтирди, машҳур Керенский

жаноблари иш бошига қўйилди. У зўр бериб, ҳарбга ва ҳарбу ашёга тадбирлар кўрмоқда ва сиёсий, ижтимоий масалалар билан шуғулланмоқда. Ҳар қалай мушкул воқеалар, анча мураккаб масалалар бор. Туркистон ўлкасида яшаган мусулмонлар, турк авлоди буюк тарихий шавкат, тарихий воқеалар, дабдабага эга эди бир вақтлар. Урта Осиё яна уйғонди, кўзини очди. Фарғона мусулмонлари, Тошкент аҳолиси зўр ғайрат билан дини ислом байроғи остига тўпландилар. Қўқон бойлари, жадидлар, айниқса уламо ҳазратлари шавқ ва зўр ижтиҳод билан бутун улуг миллатимиз олдида турган муқаддас вазифаларимизни адо этишга бел боғладилар. Лекин, афсус уламо жамиятида бир неча зотлар зиёли аҳлига бўлмаган фикс-фасод билан ноҳ-рин бўхтонлар, гиналар тақиб, ҳануз зиён еткизмоқдалар. Уламо ҳазратлари ва исломнинг барча ходимлари, зиёлилар бирлашиб, аҳил бўлиб, тадбир ва чоралар изласалар, асли мақсадга етган бўлур эдик. Зиёлилар, ёшлар ғайрат ва имон билан ишламоқлари зарур, халқни, косиблар ва ишчиларни қоронғу зулматдан қутқариш — уларнинг асли вазифасидир. Бирмунча камбағаллар ва ишчиларни рус ишчилари турли ташвиқотлар юритиб, алдайдилар. Уламо ҳазратлари, жадидлар, зиёлилар, турли тадбирлар билан мусулмон аҳлини тарбиялаб, дини исломни ўргатиш уларнинг вазифасидир. Шундай, афандилар, зиёлилар ва бойлар халқни ўргатиши, онгини ошириши лозим. Қимматчилик ҳаддан ортиқ ошиб бормоқда, бечора ғариблар мушкул аҳволдадир. Лекин, оллога ишонамизки, мушкулларимиз осон бўлиб, яқин кунларда халқимиз арпа-буғдойга ёлчиб қолажак. Вазифа ва бурчларимиз зўр, масалалар муҳим. Зеро уламо ҳазратларининг етакчилигида барчамиз бирга аста-секин ишлаб, шояд мақсадимизга етурмиз. Мактаблар масаласи ғоят мушкул масала. Эски мактабларимиз ғоят фаже воқеадир. Уламо ҳазратларнинг бу яна энг зарур вазифасидир. Тошкент аҳолиси янги мактаб, эски мактабнинг маъносини туншунмайди, лекин замон ўзгариб, фан-илм соҳасида кўп янгиликлар, тилсимотлар мавжуд бўлмоқда. Аввало мактаб масаласи бойларнинг ишидир. Лекин бойларимиз ғоят бепарводирлар, кўзлари ўз ҳамёнларидан бошқа нарсани кўрмайди. Бу уларнинг омийликларидан, фикрлари торлигидан келиб чиқади. Лекин вақт

етди, илм-фан аввало бойларнинг иши. Уламоларимиз, зиёлиларимиз мактаб-мадрасаларни муносиб тадбирлар билан йўлга солмоқлари лозимдир. Олло таоло ёрдами ила бу вазифаларни чин кўнгил билан, тоза юрак билан ишласак мақсадга етурмиз. Омин, мушкулларимиз осон бўлгай!

Унда-бунда сустигина чапак чалинади. Қори одатдагидек илжайиб ўрнига ўтиради.

Кеч бўлиб қолган. Турғун айланиб юриб яна ёнимга келади. Иккаламиз Оқмачит томонга югурамиз. Мен уйга кираман, онам шўрлик шўрва қилган экан, жаҳлим чиқиб: «Ёғи йўқ, гўшти йўқ, бу қандай шўрва? Шўям шўрвами!» деб косани итариб қўяман-да, яримта нонни олиб, яна кўчага чопаман.

— Отанг далада, қандоқ қилай, ер ютмагур, менга осон тутма!..— дейди онам ва орқамдан яна нималардир деб қолади.

* * *

Маҳаллада бир оз айлангандан кейин зерикиб устационага кираман. Уста қаригина, бурни чўтирроқ, аммо жуда сўзамол, маҳмадона киши. Биттаю битта халфаси бор, у индамас ювош, мўмин. Гоҳ-гоҳ уста ҳар хил олди-қочдилардан гапиради, чок тикаётган халфаси аҳён-да «ҳим-ҳим» дейди холос. Уста бўлса тоқати тугаб, хуноб бўлади:

— Мум тишлаб ўтирасанми! Гапир! Аммо ишни узма. Мана ол, фарқ қиламиз. Тешабойнинг оғзи доим гапда, вағиллагани вағиллаган. Лекин барака топгурнинг иши унумли, пухта. Турмуш сердиққат, кулишиб, ҳазиллашиб турмасанг бўлмайди. Одамнинг тили ўткир бўлса, шартта-шартта гапирса, сўзида маъно бўлса, ибратли сўзларни айтса. Лекин сен-чи, индамас бўзрайиб ўтирасан. Ўттизга кирибсан, лекин «хе»ни билмайсан...

Халфа фарғоналик йигит. Унинг ўртоғи бор, пахта завод ишчиси. Гоҳо халфанинг олдига келиб, ҳолидан хабар олиб, жиндай гаплашиб кетади. У ўттиз иккиларда бўлиб, новча, яғриндор, кўзлари ўткир, манглайи кенг, юзи қорамтир. Мен кириб борганимда у устага эҳтирос билан гапирмоқда эди:

— Шундай, уста, гап кўп. Айниқса рус ишчилари

ғазабда. Улар заводчи ва фабрикантларни ғоят ёмон кўради. Лекин рус ишчилари ҳам камбағал, хуллас, биздай ҳаммаси. Фабрикант, заводчи бойлар, савдогарлар, айниқса пахтачи бойларнинг ҳамёнларига пул ёғади, айш-ишратлари авжида. Рус ишчилар: «Оқ пошшо тахтдан тушди, лекин буржуйлар, ер эгалари ҳали ҳам тепамизда. Энди гап буржуйларда, булар ҳам гумдон бўлади», дейишади, уқтиради йигит.

Уста узоқ қовоғини солиб ўтиради.

— Уғлим, тушундим. Ишчилар, деҳқонлар, камбағаллар, муҳтожлар оламда жуда кўп. Ҳеч мисли йўқ. Лекин, бойлар, савдогарлар, судхўрлар, ер эгалари, қўйинг-чи, ҳоказолар ҳаммаси текинхўр. Аммо, тўғри, зулм ҳаддан ошди. Қани, кошки эди билимдон, ақлли-хушли, одил, доно бош бўлса. Қани, йўқ-да ахир. Шояд одил, инсофли, тadbирли одамлар чиқиб қолса пўчоқни пўчоққа, мағизни мағизга ажратар.

Оғир ўй сураётган ишчи чўнтагидан арзон папирос олиб тутатади-да, хомуш ҳолда чекиб ўтиради. Халфа маҳсини қолипдан тортиб бирдан ингичка товуш билан мингиллайди:

— Ўргулай пайғамбаримиз саҳобаларидан Абубакир, Умар, Усмон, Али chorёр одил ва чин шарият йўлидаги зотлар эди. Кошкийди пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом бирдан бош кўтариб чиқсалар, мушкулларимиз осон бўларди. Афсус, афсус, бас, қиёматгача энди зулматда, қоронғида ўтамиз!

Уста ва ишчи бир оз вақт ҳайрон бўлиб анграйиб қоладилар, кейин ишчи бирдан кулиб юборади ва халфага қараб дейди:

— Тавба, индамас эдинг, Маҳмуд... Пайғамбар ва саҳобаларни эслашнинг фойдаси йўқ. Ҳозирги дардимизни ўйла. Оч-яланғоч Туркистон ҳақида ўйла. Бойларимиз очкўз, зиқна бойваччалар бўлса айш-ишратда. Мана бу гапларнинг мағзини чақ.

Халфа ўзининг хунуккина товуши билан яна эътироз бошлайди:

— Э, ҳаммаси худодан, ҳамма гап оллонинг ихтиёрида.

— Ишонаман оллога. Лекин замонни кўр. Боёнлар ва ер эгалари ифлос, қабиҳ одамлар. Халқ оч-яланғоч,— дейди ишчи.

Уста чармни сув пуркаб эзади ва гапириб кетади:

— Савдо аҳли билан буржуйлар қирилиб кетсин!— дейди хуноб бўлиб.— Доно, ақлли, обрўли раҳбар даркор бизга. Аммо йўқ-да шундай раҳбар.

— Э, лекин бор, мастеровойлар ишининг кўзини биладиганлар, илмли, ўқиган одамлар бор руслардан. Ҳаммаси русларда. Илмнинг кони уларда. Ташкилотлари, уюшмалари бор, биламан, ҳаммаси ошкора. Мусулмонлар бўлса, ҳаммаси ғирт оми. Бизда усталар жамияти бор. Булар рус ишчиларининг ёрдамида иш бошлаб юборди.

Уста ҳайрон қолиб, дейди:

— Ўқиган яхши гап-да, ўқимишли одамнинг ақли тўлиқ бўлади, ҳар нарсани биласан, дунёнинг борди-келдисидан хабардор бўлиб турасан. Афсуски, ҳаммамиз ғирт омимиз. Лекин, Содиқ, сен русчани балодай эплаштириб сўзлайсан. Анави куни бир мастиравой келди-ку, чуғуллашиб гаплашиб кетдинг, ёпирай, деб қотиб қолдим. Содиқ, албатта уларнинг сафига, уюшмасига кир.

Содиқ ака мўйловини бураб, мамнун ҳолда дейди:

— Русчани унча-мунча гапираман-у, аммо саводим йўқ. Мактабда домлам айтган эди-я, ўқи, ўқи, савод лозим, деб. Рўзғор, тирикчилик мушкул бўлди, пайшанба бўлганда албатта нон, ёғли-ёғли патир, сомса, қатлама, олиб бориш керак. Домлам яхши кўрарди олишни. Турмуш балоси, йўқчилик, оғир замонлар бўлди, ўқий олмадим. Айланиб юриб Тошкентга келиб қолдим. Мана энди заводда ишлаб юрибман. Ишчиларга ёпишиб борай дейман-у, андак мулоҳаза қиламан. Лекин кўрамизда, кўрамиз. Петроградда ишчиларнинг ташкилотлари кўп, пишиқ эмиш. Ишчилар аҳил, жасур. Ташкилотлари «совет» деб аталади. Ҳаммаси иноқ, дейишади. Тошкентда ҳам шундай ташкилот бор. Петроград ишчилари Муваққат ҳукуматни қўймайди, тўполон кўтариб йиқилади, деган гаплар қулоғимга чалинди. Тошкент ишчилари зўр бериб тайёрлик кўряпти чамамда.

Бирдан Расул ўрис келиб қолади. У олтимышларга борган, кўзларини шилпиқ босган, маҳалла аҳли ундан ҳали ҳам безор, ҳамиша ширакайф, темир-терсак, лашлушлар, эски-тускилар билан савдо қилади. Бола-чақаси йўқ, яқинда попукдай қизга ўйланиб олган. Маҳалла аҳли, кофир, дейдиган, мачит юзини кўрмаган бу одам бир куни тўсатдан мачитга кириб, домлага арз қилди,

тавба қилди: «Кўркам минора солиб бераман, тақсир, фотиҳа беринг, бошлайман ишни», деди. Говкушда дув-дув гап бўлди, минорани бошлаб юборди. У, доим қўлида олиб юрадиган ҳассасини ерга қадаб пойгакроқда тўхтади:

— Хўш, устабой, анави йигит билан сиз нимани вагиллаб ўтирибсиз? Мастеровойлар ҳақида бу кўп алжирайди...— Русчасига сўкиб кетади бирдан.— Пахта заводда ишлайсанми?— қарайди Содиққа жаҳли чиқиб.— Албатта бойга чақаман сени!— дейди ҳассасини ерга бир-икки уриб.— Ишчилар хўжайинга содиқ кишилар бўлиши керак. Ораларида сенга ўхшаш битта-яримта бузуқилари бор. Лекин ҳазир бўл, қадамингни тўғри бос, бўлмаса чирпирак қилиб қаматиб юбораман!..

Уста, Содиқ ва Маҳмуд ҳаммалари ҳайрон бўлиб қотиб қоладилар.

— Нима ишинг бор? Утган-кетгандан гапириб ўтирибмиз,— дейди уста жаҳли чиқиб.— Пулдорларни пича чайнадик.

Расул ўрис айёр кўзларини ола-кула қилади:

— Мастеровойларни ёқлаб, кўп оғиз-бурун ўпишиб ўтирибсанлар, биламан!— Устага қараб ҳассасини пеш қилганча давом этади:— фалокат босгур уста, фитнанинг кони сен ўзинг! Лекин ҳазир бўл, тавба қилмасанг бошингни оламан!

— Мачитга бор, усталар пулга қараб ўтирипти. Лекин минора осмонга етсин, сени арш аълога олиб чиқади, қари хўроз!— қичқиради бўғилиб уста.

— Ҳа, ишчилар айтишадики, фабрикачи, заводчи бойлар билан зolim амалдорларнинг озгина танобини тортиб қўйиш керак!..— дейди Содиқ.— Гаплашсак арзийдиган гап.

Бирдан халфа ҳиринглаб кулиб юборади ва Расул ўрисга қарайди.

— Чопинг, ҳовлига боринг, таҳорат қилиб, тасбеҳ ўғиринг. Мачит, намозни канда қилманг, домлага ваъда қилгансиз, йўқса, жойингиз жаҳаннамда бўлади.

Уста ва Содиқ пиқиллаб кулиб юборишади.

— Ҳазиллашдик, Расулжон,— дейди уста Расул ўрисга жиддий тус олган бўлиб.— Турмуш оғир, қимматчилик, ҳаммаси ўзингизга маълум. Тўқларнинг иши йўқ, дардимиз кўп.

Расул ўрис устани сўка-сўка, папирос чекади.

— Ҳазир бўл, уста, жаҳаннамга кетасан!— дейди қўлини паҳса қилиб, кейин чиқиб кетади.

— Воқеанавислар кўп, лекин Расул ўрис вағиллаб-вағиллаб, сўкди-сўкди кетди, аммо воқеанавислардан эҳтиёт бўлиш керак, улар хавфли,— дейди уста Содиққа шивирлаб.

Мен ҳам бирдан уларга жиддий ҳолда шивирлайман.

— Тоғам бозордан чиқиб, халфаларга гапирди, бозорда воқеанавислар жуда кўп эмиш, тоғам самоварда улфатлари билан ўтирган экан, битта олифтанамо киши самоварга кириб келипти, ундан-бундан гапириб, авраб, ҳукуматдан зорланипти. Кейин фаҳмлашиб қолишипти, у воқеанавис экан. Кейин ҳаммалари ура қочишипти. Кейин-чи, Тожи бувим бор-ку, биласиз-а, уста? Қариндошлариникига борган экан, поччам мискар эди, мўминдобил киши эди. Тожи бувим айтиб келди, воқеанавис кетига тушиб, ундан-бундан мискарни гапга солипти, бирдан қарабсизки: «Мискар, юринг, палисага борамиз», деб шўрликни олдига солиб олиб кетипти.

— Офарин, сенда ҳам гап кўп экан, чакки эмассан!— дея кулади уста.

Содиқ билан Маҳмуд қотиб куладилар.

— Ия, эҳтиёт зарур, кулманглар, ҳаммаси чин.

Узоқ суҳбатдан сўнг намозгарда Содиқ ака ўрнидан туриб хўшлашиб чиқиб кетади. Уста билан халфа овқатлангани ҳовлига жўнайдилар. Мен кўчада болалар билан эртақ, чўпчак, турли ашулалар айтишиб хуфтонга қадар ўтираман.

* * *

Чоршанба куни эрталаб Турғун икковимиз маслаҳатлашиб, мен онаси олдига кираман.

— Ўртоғим бозорга борсин мен билан, хола! Рухсат беринг, бозор-ўчар қиламиз. Турғун эпчил, бирпасда харидор топади, жиякларни дарров сотиб қайтамиз,— деб ялинаман.

— Дойим мени алдаб-сулдаб бошлаб кетасан. Бугун болаларга қарасин, кирларим бор эди, сув ташисин, ўтин ёрсин,— дейди онаси тўнғиллаб.

— Ҳаш-паш дегунча етиб келамиз,— дейман Турғунга кўзимни қисиб.

Мен ойм тиккан жиякларни кўтариб Эскижўвадаги бозор расталарида кезиб юрибман. Айёр ва шум Турғун ҳам ёнимда.

Бозорда одам қалин. Айниқса, паранжили кампирлар, ёш хотин-қизлар кўп. Ҳаммаси жияк, дўппи, пахта, калава ип-ипаклар сотади. Аммо жияк савдоси касод. Дўппифурушлар хотинларни авраб дўппиларни сув текинга оладилар. Мен пишиқман, айниқса айёр Турғун жуда билади бозор савдосини. Хуллас икковимиз ҳам пишиқмиз. Ямоқчи хониш қилиб, маҳси ямамоқда. Ана, жулдур кийимли чўтир Турна махсум лунжини шиширганча, бармоқлари билан ноғора қилиб, чертмоқда. Унинг ҳам дарди пул. Гадойлар, фолбинлар, тиланчилар беҳисоб. Бир тўп қаландарлар қўлларида занг, устларида жанда, белларида катта қовоқ кашкул, бошларида кулоҳ, «Хақ дўст, ё олло!» деб бақириб-чақириб юрадилар. Турғун шайтон қаландарларнинг жаҳлини чиқаришни яхши кўради.

— Дангасалар, текин томоқ бангилар!— деб қочади.

Эскижўвада ҳангама кўп. Бир томонда синиқ чинчилар ямоқчиси — чегачилар, ғув-ғув авжда. Бир чегачининг олдида тўхтаб томоша қиламиз:

— Вой-вой, бирпасда пиёлани улади-я!— дейман.— Зап ҳунар-да, бўпти, чегачи бўламан!— дейди Турғун ўйлаб.— Қара, бирпасда пиёлани қотириб ташлади, пулни сипиради-ку. Лекин жойида, чегачи хор бўлмайди, кунини кўради.

— Қўза кунда синмайди, кунда синади, деганлар. Майли, бўпти, чегачи бўл!

Турғун менга ҳўмрайиб қарайди.

Айланиб-айланиб, дурбини бор таниш чолнинг олдига борамиз. Мўмин, мулойим бу индамас киши дурбинида Арабистон чўллари, Нил дарёси, эҳромлар, Бағдод кўришлари, Истамбул кўчалари, Аё Сўфи, султон Абдулҳамид жомиси расмларини кўрсатади. Томоша бир тийин туради. Икковимиз аста кекса олдига ўтирамиз.

— Ота, жон ота, мумкинми бир кўрсак? Лекин насия, бугун пулимиз йўқ, эртага албатта бир тийин топиб келаман, хўп денг!..— дейди Турғун ялиниб.

Мўйлови узун, кўзлари қуюқ қошларига бекинган серсавлат чол кўк чойни қулт-қулт ичиб тўнғиллайди:

— Тур, тур, жўна, тегма дурбинга!.. Муллажиринг йўқми, бас. Арабистону Истамбул шарифни орзу қилма!

— Пашшаларга ем бўлиб ўтираверинг!— дейди кинояли товуш билан Турғун, ўрнидан сапчиб туриб.

— Пешин бўлиб қолди, юр ўртоқ, жиякни тезроқ сотиш керак,— дейман мен ва жиякни икки бўлиб, бир қисмини Турғунга тутқизаман:— лекин ўртоқ, бўш келма, харидор билан тортиш, хўпми?

— Биладан ўзим, ўргатма,— дейди Турғун силтаб.

Эскижўвадан яна дўппи, жияк бозорига қараб кетамиз. «Жияк! Яхши жияк! Асл ипак!» деб югуради у. Хотинлар Турғунга қараб: «Шайтон-да, шайтон, ҳали у ерда, ҳали бу ерда оёғимизнинг тагида ўралиб юргани юрган!» дейишади энсалари қотиб. Турғун ёниб, терлабпишиб, жиякни кишиларнинг бурнига тиқиб мақтайди. Кўп сарсон бўлиб, ниҳоят жиякни пуллаймиз, лекин арзон кетади. Мен пулни қайта-қайта санаб белбоғимга пухталаб тугаман. Бозор ичида айланиб, туялар, отлар, хачирлар, эшакларнинг думидан тортиб узоқ юрамиз. Кейин яна Эскижўвага жўнаймиз. Мени Турғун «Беглар беги» мадрасасига бошлайди.

— Қара, мадрасага казо-казо одамлар йиғилипти.

Биргалашиб мадрасага кирамиз. Тумонат одам. Икковимиз одамлар орасидан суқилиб борамиз. Воизларнинг ваъзи авжида, ҳаммаси катта-катта уламолар. Салла ўраганлар, муллаваччалар, қорни катта бойлар...

Турғун мени туртади:

— Кетдик, ваъз-ваъз, тайини йўқ, нуқул насиҳат. Сўзлари нуқул арабча, форсча, фалакнинг гардишига ўхшаган ранг-ранг гаплар... Камбағаллар оч-яланғоч, булар бўлса нуқул динни гапиради. Нон берсин!

Мен қотиб куламан:

— Рост, ўртоқ, сенинг билганинг рост!

* * *

Ҳар куни мактабга бораман. Мачит орқасидаги тор ҳовлида, толлар орасида оққан муздай сув бўйида ўтирамиз. Ҳаммамиз чуввос билан, ўқиш билан машғулмиз. Домлам бир четда пўстак устига тўрт қат тахлаб солинган эскигина кўрпача устида қўшни бой ота билан гаплашиб ўтирибди. Бой гавдаси семизгина, устида ярқираган янги яланг тўн, бошида катта салла, қулоғига

бир атир гул қистирган, чап қўли билан қалин соқолининг учини ўйнаб-ўйнаб ўнг қўлидаги йирик қаҳрабо тасбеҳни бармоқлари орасида тинмай айлантиради. Уларга яқин ўтирганим учун суҳбатларини эшитаман. Домлам пиёлага қуюқ фамил чойдан озгина қуяди-да, эҳтиром билан бойга узатади.

— Аҳвол ғоят мушкул, чалкаш воқеалар бисёр, тақсир,— дейди бой.— Уламолар ғоят мушкilot билан ваъз-насиҳат қилиб, оммани тизгинга солмоқда, йўқ эса халқ жуда бебош бўлиб кетмоқда. Айниқса, қимматчилик, дон-дун танқис, нарх-наво ошиб, фуқаронинг ҳасратидан чанг чиқади. Замон бузилдими, билмадим, ёмонлар, фисқ-фасодчилар кўп, касаба деган ташкилотларми, падарига лаънат, эшитганман, аммо ўзим тушунмайман. Усталар ҳам русларга эргашиб, халойиқ ичида ғалва кўтариб юришган эмиш. Баъзи ҳаромзода жадидлар «мактаб ислоҳоти» деган номаъқул масалалар кўтариб, шаръиатни оёқ ости қилмоқда. Мактаб масаласи пайғамбаримиз давридан қолган мерос, арабча қуръон ўқиш фарз-суннат. Замон ғоят қалтис. тақсир. Худога муножот қилайликки, мушкулларини ўзи осон қилсин.

Домлам чой қуйиб, «ҳа-ҳа, ҳимм» деганча, шогирдларга имлаб ўқишга даъват этади. Болалар чуввос билан ўқиб, авжга чиқадилар.

— Бай-бай-бай, ҳарорат баланд-э, тақсир,— дейди бой дастрўмоли билан елпиниб ва терини артиб.— Русия, айниқса Петербург, эшитишимга қараганда, бесаранжом эмиш. Подшо ҳазратлари тахтдан тушди-ю, бузғунчилик пайдо бўлди. Лекин халқ ғоят суюнди, уни қонхўр ва золим, дерди. Тўғри, Некалайнинг қўли қаттиқ, забардаст эди. Бу оми халққа шундай бўлмаса бўлмайди ахир, тақсир. Аммо замон тинчиб қолар. Муваққат ҳукумат секин-секин интизом ўрнатар. Ташкилотларни бир-бир қурилар. Эшитдим, ҳаммасини аста-аста йўқ қилармиш. Зодагонлар билан ҳукумат раҳбарлари Петербургда янги подшо кўтарар эҳтимол. Бир одил подшо топилар. Аммо у Туркистон ўлкасида яшаган халқларга бирмунча ҳуқуқ бериш тадбирларини кўрса керак. Уламо ҳазратлари ва боён аҳли зўр ғайрат билан ишлаб, халқни тўғри йўлга солиб, айниқса, ҳукуматга итоат эттириш чораларини кўрмоқлари лозим. Лекин замон тошқин сувдай бежо. Иншоолло, тинчиб қолар.

Домлам ва бой икковлари гангир-гунгир суҳбат қи-

либ, ҳангамалашиб ўтирадилар. Туш бўлгач, бой ўрнидан қўзғалиб «ух», дея керишади-да, тиззаларини ишқалаб, терини қайта-қайта артиб, домлам билан хайрлашади ва салмоқланиб секин-секин юриб чиқиб кетади.

Бизлар оч, ҳориб чарчаганмиз, томоқларимиз бўғилган. «Шин-шин, бўлди пешин! Зот-зот, бўлди озод!» деймиз. Домлам «Бас!» дейди. Болалар чуввос билан, қироат билан бир шингил қуръон ўқийдилар-да, дув туриб, бир зумда шовқин билан тарқаладилар.

Домлам менга ва ўнтача болага жавоб бермай олиб қолади.

— Дарров яхши кийимлар кийиб, салла ўраб келинглар,— дейди секин.— Оқмачитда бемор бор экан, ҳали одам келиб тайинлаб кетди, зиёфат қуюқ, тездан югуринглар.

Ҳаммамиз дув кўтарилиб, уй-уйимизга чопамиз.

Одатда мактабдан қайтгач копток ўйнаймиз ёки офтобда томма-том тўполон қилиб юрамиз. Аҳён-аҳёнда хўроз уриштиришни ҳавас қилиб қоламан. Атайлаб Янгибозордан бир хўроз олиб келганман. У жуда рангдор, патлари ялт-юлт қилади, қип-қизил тожлари келишган, серсавлат. Бир-бир аста босиб, мағрур юради. Бу хўрозга харидорлар кўп. Болалар «қани уриштирамиз», деб хўрозларини кўтариб келишади.

Авалло рақибимнинг хўрозига назар соламан. Кейин хўрозимни даврага қўйиб юбораман. Болалар жим бўлиб, ҳавас билан тикилиб қолишади. Мен титраб оппоқ оқариб, қараб тураман. Хўрозлар астойдил ташлашиб, юлқишишади. Болалар ҳам жим, тиқ этган товуш йўқ. Рақиб хўроз жуда зўр. Менинг хўрозим яхши уришади, қолишмайди. Уларнинг патлари юлиниб, ҳамма ёқлари қонга беланади, роса чарчаб ҳолдан тояди. «Бас, бас, ҳолдан кетди, бир оз дам олсин!» деб хўрозларни ажратиб оламиз. Мен хўрозимни қучоқлаб, «жонивор» деб патларини силайман, тожларини ўпаман. Болалар бирисини мақтаб, бирисини камситиб ўтирадилар. Турғун аста қулоғимга шивирлайди:

— Ҳей, эҳтиёт бўл. Аҳмаднинг хўрози турқи совуқ, зўрга ўхшайди чамамда. Хўрозингни уринтириб қўйма.

— Толе-да, толе, майли, аммо чамамда меники полвон, биламан ўзим.

Бирпас тиндириб, хўрозларни яна ўртага ташлаймиз.

Жанг аввалгидан ҳам қизийди. Иккала хўроз зарб билан тепишади. Бир-бири атрофидан гир-гир айланиб яна бир-бирининг патларини юлишга киришади. Гоҳо пайт пойлаб, бир-бирига шартта човут солади. Бирдан Аҳмаднинг хўрози баланд келгандай бўлади: менинг хўрозим бир-икки қаттиқ ҳамла қилади, лекин Аҳмаднинг хўрози чарчади шекилли, тўсатдан ўзини даврадан тортиб, бир четга қочади. Болалар чуввос кўтаришади. Мен хўрозимнинг ёнига бориб, эркалаб, қўлимга оламан. Маҳалла болалари дув этиб, кетимдан эргашиб, хўрозни силаб-сийпаб, ўпиб, қучоқлаб, мен билан бирга юрадилар. Мен хўрозни мағрур ҳолда кўтариб, уйга кираман. Уни ташлаб, кўчага чиқаман. Аммо Аҳмад шўрлик қовоғини солиб, йиғламсираб ўз хўрозини олиб ҳовлисига кетган бўлади.

Ҳафсалам пир бўлгач, хўрозга харидор кўп бўлгани учун бир кун сотиб юбораман.

Ез бирпасда ўтиб кетади.

* * *

Сентябрь ойлари... Бир кун Турғун икковимиз кўмир бозорга борамиз. Бозорда араваларда, туяларда боғ-боғ беда, қоп-қоп таппи, ғарам-ғарам пичан, саржин-саржин ўтин... Одамлар орасидан туртина-туртина бедана бозорга ўтамиз. Бу ерда беданабозлик авжида. Бу бозорда сўкиш, уриш, жанжал кўп бўлиб туради. Тўда-тўда беданабозлар енг учларида бедана, ҳар қаер-ҳар қаерда давра бўлиб, завқ билан, эҳтирос билан берилиб бедана уриштириш билан машғуллар. Тузоқчилар олиб келган халта-халта беданаларни йигитлар ва чоллар бирпасда талаб, қўйниларига солиб оладилар. Биз ёш болалар ялиниб-ёлворсак ҳам қуруқ қоламиз.

Турғун менга қараб:

— Оласанми, олмайсанми? Оладиган бўлсанг яхшини, зўравонини ол! Бир кўтарамиз, кейин бозорга соламиз!— дейди.

Мен ҳайрон бўламан:

— Бир неча марта қўлга тушганман. Бултур, ўзоғ йили бозорга келиб бедана олдим: чоллар, ўспиринлар, яхши, зўр, мана кўр, арзон-а, арзон, вағиллаб турипти, ўзинг қара, дейишади. Олдим, ўлгудай уриниб, неча кун ҳавас билан кўтардим, лекин қочоқ чиқди. Деҳқондан олиш керак,— дейман.

Турғун ағрайиб қолади:

— Алдайди-да, алдайди булар. Ҳаммаси тирриқ. Тўғри айтасан, деҳқондан олиш керак, янги зўр бедана бўлиши керак.

Айланиб юрарканмиз бир деҳқон келаётганини кўриб қоламиз. Югура бориб, зўр бериб ялинамиз.

— Жон ака, ўрилай ака, уришқоғи бўлсин, битта яхшисидан беринг!

— Мана ол-э!— дейди деҳқон бир халтадан бедана чиқазиб.— Пулини чўз дарров!— дейди у яхтагининг чангини қоқиб.

Белбоғимдан икки танга чиқариб бераман:

— Зўрми, амаки, ростини айтинг?— дейман бедананинг тумшугига қараб.

Турғун беданани қўлимдан олади.

— Чакки эмас! Кўтариш керак-да, муллака, ростми?— дейди у деҳқонга.

— Кўтарсанг зўр бўлади, Бас, жўна!— дейди деҳқон. Ҳовлига чопамиз. Бедана гоҳ Турғунга, гоҳ менга ўтади.

Уйга келгач, эшак қурти излашга киришамиз. Сентябрь ойи бўлгани учун эшак қуртлар ин-инига кириб кетганми, ҳеч топилмайди. Зах жойлардан, гўнг орасидан, кесаклар, ғишлар тагидан қидирамиз. Кўп уришиб, беш-ўнта қурт топамиз ва бедананинг тумшугини йириб оғзига тикиштирамиз. Сув пуркаб, енгимнинг ичига олиб, устидан қўлимга катта белбоғни ўрайман.

— Чигиртка топамиз, жуда маст қилармиш беданани,— дейди Турғун ва чигиртка излаб қаёққадири югуради.

Мен косиблар олдига кириб, қўлимда бедана, мағрур ўтираман. Улар ҳайрон бўлишади.

— Қани, э-ҳа, кўрайлик, зўрми?— дейди халфалардан бири.

— Бир яхшилаб терласин, янги, ҳали асов,— дейман.

Улар кўрсатмаганимга қўярда-қўймай беданани қўлма-қўл ўтказишди.

— Семиз экан, ярамайди, уришмайди, йигитча, овора бўлма. Зўр бедана дарров билинади,— дейди уста.

Мен беданани олиб яна белбоғ билан ўрайман.

— Овчидан олдим. Беданам оғир, туриши чакки эмас,— дейман жиддий тусда.

Шогирдлар қалин китобни қўлимга тутқазишади:

— Қани, жиндай ўқи!

Бедана бир қўлимда, иккинчи қўлимда «Жангнома». Овозимни баланд кўтариб, оҳанг билан ўқий бошлайман.

Эргалаб мактабга кетарканман, Турғунга беданани бериб, тайинлайман:

— Мана, кўтар, лекин эшак қурти топиб бер, даво-си шу.

Беданани уч-тўрт кун уриниб кўтараман, донни ўл-гудай ошалайди, лекин «чурқ-чурқ» этади холос, бошқа гапи йўқ. Айниқса Турғун хуноб бўлади. Қаердандир эски тўрқовоқ топиб, ямаб, ширачлаб, беданани ичига соламиз. Эски, пачоқ сувдонга сув тўлатамиз, дон сола-миз, тўрқовоқни шифтга осамиз.

Икковимиз дилгир бўлиб, фалакнинг гардишидан бир-биримизга шикоят қилиб, хафа бўлиб юрамиз.

Бир кун зериккан вақтимда мен Турғунга маслаҳат соламан.

— Бозорга борсак, мева фарқ пишган ҳозир... Арзон олма, олхўри топиб, деҳқонлардан олсак, ўтириб сотсак, нима дейсан-а?

Турғун ҳовлиқиб ҳаяжон билан ўрнидан туриб ке-тади:

— Қойил, мана бу гапингга қойилман. Бозорда тур-ли-туман мева мўл. Олхўри айниқса чаққон, ўзиям ар-зон-да ахир. Аммо пул йўқ-да? Ўзинг топасан пулни, ўртоқ, дастмоя керак!— дейди ўйланиб.

— Бедана қимматга тушди, бу бир. Ойимдан, дадам-дан, ялиниб битта-битта йиққан пулим олти танга хо-лос. Нарх-наво ошган, олти танга озлик қилади. Отангга ялин, Турғунбой, сен ҳам олти танга қўш. Унда ҳам оз-лик қилади-ю, лекин ҳар кун бозорга бориб айлантирсак туғиб беради. Ҳаракатда баракат, дейишади бобойлар.

Секин-секин Турғунларнинг уйига кирамиз. Турғун-нинг силнамо букчайган отаси айвонда, орқасида ёстиқ, деворга суянганча офтобда ўтирибди.

— Дада, лекин эшитинг аввало гапимни...— дейди Турғун дадаси олдига яқин чўққайиб, ялинган оҳанг-да.— Бозорда мева кўп, ҳаддан ташқари кўп.

— Тўғри, мева кўп, лекин танга йўқ, бечорамиз,— дейди дадаси кулимсираб.— Қовун деганда айниқса оғзимизнинг суви келади, гўдаклар. Пўчоғига зормиз.

Турғун тажанг бўлади:

— Э, тушунмайсиз, сабр қилиб эшитинг ахир, жон дада, эшитинг гапни. Мусавой икковимиз тушамиз бозорга. Мусавой олти танга бор, нақд пул, мен қўшаман олти танга, олхўри оламиз, арзон, боғдордан нархни пишитиб оламиз. Баландмачитга олиб келиб, чаканалаб сотамиз. Ҳар кун эрталаб бозордан арзонга олхўри олиб келиб фойдасига сотамиз. Тушундингизми? Қараб-сизки, беш-ўн кунда мўмай пул бўлади. Иннайкейин пулга ёлчиб қоламиз. Гўшт-мой чайнаймиз. Лекин Мусавой бало, бу ақлни у топди. Қани, йўқ деманг, олти танга беринг ҳозир, бозорга чопамиз!

Энди мен отани усталик билан аврай бошлайман. Чол ўйланиб кейин дейди:

— Тўғри, ўйлаганларинг жойида, лекин, Мусавой ўғлим, ўзинг биласан, Турғун ёлғонни кўп гапиради. Пул бераман-у, бозорга борса манти, гўшт куйди, ҳар хил таомларни еб юрмасин тағин.

Турғуннинг жони чиқиб кетади. Мен уни босаман:

— Турғунбой, даданг ҳазиллашяптилар... Турғунбой пул деса ўзини арш аълодан ташлайди,— дейман отасига,— пулнинг қадрини билади, беринг, кўрасиз, ҳар кун фарчча мой, гўшту ҳалвою, пашмақ чайнайсиз.

Чол бояқиш ёстиқдан ўзини узиб, қўйнидан халтасини олади-да, танга-чақа аралаш олти тангани қайта-қайта санаб Турғунга узатади.

— Агарда сарф қилиб қўйсанг, жағингни омбир билан суғуриб ташлайман!

Мева бозорда савдо суст. Тиланчилар ва девоналар, бошқа деярли ҳеч ким кўринмайди. Вақт пешиндан оққан. Биз тентираб юриб, унда-бунда тўхтаб олхўри қидирамиз. Бозорда хилма-хил олхўри кўп, аммо жуда қиммат. Биз эса арзонини излаймиз. Ниҳоят топамиз, аммо думбул, майда, олхўрига ўхшаган туси йўқ. Яғир, ифлос кўзлари шилпиқ йигитдан сўрайман:

— Нархи қандай бўлди? Арзонроқ берсангиз оламиз, ака.

Шилпиқ чийиллаб гапиради:

— Нархи арзон, қанд чайнайсан, қанд, жиян!— дейди. Тўсатдан бир чол бизга ёпишади:

— Бери келларинг, олхўрими ўша ҳам? Пуф сассиқ, одам ейдими шуни?— шивирлайди секин.— Мана бу шафтолижонни томоша қилларинг! Мана, лиқ этиб ўзи томоқдан ўтиб кетади-я. Нархи ҳам арзон!..

Биз шафтолини кўздан кечирамиз.

— Э-э, бўлмайди, ҳаммаси чириган, қорайиб кетган-ку!

— Йў-йў-йўқ, олларинг, ўгилларим, арзонга бераман.

Нарироқ туриб маслаҳатлашамиз.

— Майли, беринг, неча пул нархи?— сўрайди Турғун.

— Қадоғи бир танга, сув текин-а, чироқларим, жуда арзон.

Чол белбоғидан силлиқ носқовоқ олиб кафтига тўкади-да, оғзига қоқади.

— Арзон-а?— деб шивирлашамиз.

Савдо зўр бўлади. Талашиб, тортишиб қадоғини бир мири кам бир тангадан, жами ўн икки тангага шафтоли оламиз. Эзилган, чирик, қорайганлари аралаш тортиб, уйдан олиб келган катта саватга соламиз, шафтоли саватнинг тагида қолади. Физиллаб бозордан чиқиб Баландмачитга борамиз. Нафс ўлгур ёмон. Қорайганларидан иккитасини қўлимга оламан ва биттасини Турғунга узатаман. Шу тариқа ўнтачасини еб қўямиз.

— Ёмонсан-да, ютмасам ўртоқликдан чиқаман-да,— дейди Турғун койиган бўлиб.

Баландмачитда самовар, боққолчиликлар кўп. Каттакон ҳовуз бўйида саватни олдимизга қўйиб ўтирамиз.

— Тош-тарози йўқ-ку, Турғун?— дейман бирдан эсимга тушиб.— Энди нима қилдик, а?

— Харидор келса анови боққолдан чопиб тортиб келаман,— дейди Турғун.

— Боққоллар бизни кўриб, энсаси қотиб қолди-ку?

— Э, амакимнинг ҳужрасида бир тарози кўрган эдим,— дейди ўйлаб-ўйлаб Турғун.— Бўпти, ҳозир физиллаб олиб келаман! Ҳозир!— деб чопиб кетади.

Олдимдан катта-кичик одамлар ўтиб туради, лекин шафтолига кимса боқмайди, ҳеч кимнинг иши йўқ. Битта-яримта харидорлар боққоллардаги чиройли, яхши пишган шафтолиларни оладилар. Мана, Турғуннинг қораси кўринади. Ёнимга етганда кўраманки, тарози паллалари қозондай, иплари ҳам бири калта, бири узун,

бири ип, бири занжир. Тоши бўлса — бир қадоқлиги расмий қадоқ тош, ярим қадоқлиги — бир парча ғишт.

— Сотдингми?— сўрайди Турғун.— Қанча пулга?

— Йўқ, харидор йўқ,— дейман у ёқ-бу ёққа қараб, ич-этимни еб.

— Йўғ-э, худо хоҳласа сотамиз!— дейди кафтларини бир-бирига ишқалаб Турғун. Унинг вақти хуш, ғайрати тошган.

— Қани, шафтоли қанд, олиб қолинглар! Наввот шафтоли, асл шафтоли! Асл-да, асл!— қичқиради Турғун тик туриб баланд овоз билан.

— Йўқол, ҳаромилар! Шафтолинг қурсин, чирик-ку! Ҳаммасини тўк ариққа!— дейишади боққоллар.

Мен уялиб ерга қарайман, аммо Турғун писанд қилмай шафтолини мақтайди.

Мана бирдан Турғуннинг укалари — етти-саккиз яшар бола ва олти ёшларда қизалоқ ғизиллаб келиб қолишади.

— Шафтолими? Қани, кўрай,— дейди ўғил укаси сават олдига чўққайиб.

— Йўқол! Йўқол, кетларинг!— дейди Турғун дўқ қилиб.

Мен икковига биттадан эзилган шафтолидан бераман. Севинишиб, оғзилари қулоғида, югуриб кетишади.

Битта-яримта бола-бақра, кампирлар олдимизда бир лаҳза тўхтаб сўраб ўтадилар. Туриб-туриб «Чириган экан!» деб кетиб қоладилар. Хуноб бўлиб ўтирганимизда бир бола тўхтаб, шафтолиларни қўлларида айлантириб кўради.

— Торт ярим қадоқ, нархи неча пул?— деб сўрайди у.

Икковимиз биргалашиб мақтаймиз.

— Асл шафтоли! Арзон ўзиям! Танлаб берамиз! Бир танга қадоғи!

Турғун завқ билан тарозини ростлаб, шафтолини тортади.

— Мана, оғайни, оғири сизники!— дейди Турғун.

Хуфтондан кейин кўчада қатнов тамом тингандан сўнг оч, ҳорғин, сават ва тарозини кўтариб маҳаллага қайтамиз. Шафтоли шўрликнинг икки-уч қадоғи базўр сотилган. Турғун хафа, жаҳли чиққан, асабий.

— Нима дейман ахир отамга?

Хўп ўйлаймиз иккаламиз. Кассирликни мен қилганман. Пулни қайта-қайта санаб:

— Уч танга, тўққиз пул бўпти,— дейман.— Лекин, эртага албатта сотиб қўямиз, ўлдими ахир! Лекин эҳтиёт қил каммасин! Ол мана уч тангани!— дейман пулни узатиб.— Даданга бер. Вақтлик туриб гузарга чиқамиз. Ишқилиб, пуллаймиз-да, ўртоқ. Хафа бўлма, вақтихушлик билан кир, чол фаҳмлаб қолмасин ишнинг пачава-лигини. Аммо, шафтолини одам кўрмас жойга қўй,— деб қайта-қайта тайинлайман.

Чарчаб ҳовлига кираман. Бувим, айниқса ойим жаҳли чиққан.

— Дайди ўлмагур, қаёқда қолдинг?— сўрайди бувим.

— Йўқолиб кетдинг, ҳавотир олиб ўлдик-ку?— дейди онам юзимга синчиклаб тикилиб.

Қовоғимни солиб дейман:

— Юрган эдим... Хавотири нимаси? Қорним очди...

Ариқда наридан-бери қўлимни чайман-да, айвон лабига ўтираман.

Кампир шанғиллай бошлайди:

— Шаҳодат, бирор ҳунарга бер буни, тездан бер буни, тездан бер! Ўргансин бир ишни, тирикчиликнинг қадрига етсин! Қачонгача дайдиб юради?

Онам косада мошкичири олиб киради ва бувимга қараб дейди:

— Қўйинг, ўқисин, мулла бўлсин!

Икки «пишиқ»нинг барбод бўлган шафтолифурушлигимизни билиб қолишларидан қўрқиб, юрагим пўкиллайди.

* * *

«Зарқум» деган китоб бор. Бир кун бозорга бориб, саҳҳофликдан олганман. «Бозордан «Зарқум» китоб олдим» десам, онам севиниб: «Эшитганман, жуда ажойиб китоб. Жиякнинг пулига олгандирсан-а? Ҳа майли, яхши қилибсан, бир вақт ўқиганман», деган.

Айвонда китобни варақлаб чироқ олдида ўтираман. Китоб ғоят диний, хурофий — Ҳазрат Али жанг қилиб, кофирларни қириб, мусулмонларни уларнинг жабр-зулмидан қутқарди, деб ҳикоя қиларди бу китоб.

Бувим ўрнидан бошини кўтариб ўтиради.

— Қани ўқи, дин, шариат, пайгамбаримиз ҳақидаги ҳикоятларни топиб ўқи! Бир кун бозордан алмойи-алжойи нарсаларни олиб келган эдинг, билмадим, «Мушук ва сичқон»миди, эсимда йўқ. Эсиз-эсиз пул. Отаг келсин Янгибозордан, сани хўп чақаман, қараб тур. Қани ўқи!— дейди жаҳл билан.

— Бас-э, кўп уришманг, кампир, «Мушук ва сичқон» ҳикояси бирам ажойибки, тўқ одамлар билан фақир одамларни мушук билан сичқонлар орқали ҳикоя қилади у китобда. Мақсади жуда ибратомиз. Мушук ифлос, порахўр, тўқ, очкўз одамларни фош қилади, сичқонлар бўлса фақир, муштипар, мискин, ғариб, мўмин-қобил кишиларни тасвир этади. Уқдингизми, кампир? Лекин, ибратомиз китоб.

Бувим энсаси қотиб кетади.

— Сен шум бола, ўзингга етган маҳмадонасан,— дейди юзини тескари ўгириб.

Қошиқ-товоқларни йиғиштириб, онам ҳам айвонга келиб ўтиради.

— Ўқи жиндай, ҳазрат Али воқеаларидан эшитайлик,— дейди тиззасига ишпечини олиб.

Мен китобни аста варақлашда давом этаман ва ҳикояларни завқ, эҳтирос билан ўқийман. Онам бояқиш ишпечи тиззасида, аммо жим, хаёл сурган ҳолда, кўз ёшларини арта-арта тинглайди. Бирдан ҳовлига бир тўда болалар кириб келишади.

— Самовар тўла одам. Тез юр, қизиқчи келипти, жу-да машҳур қизиқчи,— дейди Турғун.

Болалар бирин-кетин чувиллаб қисташади мени. Ирғиб ўрнимдан тураман-да, китобни тоқчага отаман; болалар билан Оқмачитга югураман. Самоварга етиб борамиз ва ҳовузнинг бир четида ўтираемиз. Самоварнинг саҳни кенг. Бир ёнида кичик мактаб, бир томонида катта чуқур ҳовуз, атрофида азим толлар, қайрағочлар, баланд, адл тераклар. Қадим замонлардан бери бу вақф жой. Тўрда қатта бир қабр-соғана бор эди шекилли. Бурчакда қадимдан машҳур девона ўтиради. Баъзан хониш қилиб қўяди. Бир вақт бувим ҳикоя қилишича отамнинг бобоси айтган экан. Қатта бобом вақтида бу девона йигитча бўлган, унинг устахонасида маҳси тиккан. Ўзи хуш овоз, доим қўшиқ айтаркан, чиройли, ақлли, келишган йигит экан. У бир қизни яхши кўраркан,

қизнинг ота-онаси дастидан зolim фалак йигит ва қизни бир-биридан жудо қилган, кейин ишқ дардида йигит савдойи девона бўлиб, эси-ҳушидан ажраб, тентираб қолган. Энди у қариган, силжимай бир бурчакда ўтиради.

Самовар ғич одам. Супалар, сўрилардаги наmatлар, шолчаларда халқ зич ўтирибди. Унда-бунда катта осма чироқлар чарақлайди. Узун яхтак, янги беқасам тўнми, унутдим, олача тўнми кийган Жўра қизиқ қарға шоҳи қийиқча елкасида, дўппи яримта, ҳовлига тушади. Халқ кулиб жим бўлади, биз болалар ҳам тераклар остида жим ўтирибмиз. Жўра қизиқ қизиқчилигини бошлаб, ҳар хил олди-қочди воқеаларни валдирашга тушади. Халқ кулиб-кулиб қўяди. Аммо, аввал эшитганман қизиқчиларни, улар халқни ҳаяжонга соладиган, ғоят кулгили, ибратли, турмуш, тирикчилик ҳақидаги ажойиб гапларни айтишарди. Лекин Жўра қизиқнинг қизиқчиликлари ундай нозик эмас, қўпол, уятли сўзлар ёғиб туради.

Хуллас, у менга ёқмайди. Бирдан индамасдан ўрнимдан тураман.

— Утирсанг-чи, аскияни қийиб юборади,— дейди қўйлагимни тортиб Турғун.

— Ҳаммаси олди-қочди, куфур тўла, ҳаё йўқ,— дейман ва уйга жўнайман.

* * *

Мактабдан қайтганимдан кейин ҳамиша гузарга шошаман. Мискарлар, тунукасоzлар, косиблар олдида ўтиришни, олди-қочди гапларни, бурунги замонда ўтган воқеаларни эшитишни яхши кўраман. Мискарлар, чегачилар, тунукасоzлар кўп антиқа гапларни, ҳар қайсиларни ўзларининг пирларини, рисоаларини яхши билдилар, шулар ҳақида кўп гапирадилар. «Темирни топган уста Довуд пайғамбар бўладилар, кўп ҳикматларни, ажойиб тилсимларни билганлар», «Мискарчилик Одам атодан бошланган», дейишади.

— Мискарлар рисоласида айтилганки, мискарлик Одам атодан қолган ҳунар, Одам атога биҳишдан Жабраил алайҳиссалом олло таолонинг буйруғи билан келтирган эканлар. Мискарлик ниҳоят аъло ҳунар, ҳунарларнинг гавҳари,— дейди узун соқолларини тутамлаб мискар чол.

У мискарликни мақташни жуда яхши кўради. Кулганда қисиқ кўзлари юмилиб кетади ва оғзида қолган олдинги иккитагина тиши сўзлаганида лиқиллаб туради. Бу мулоим фақир мискар ҳануз кўз олдимда.

— Ҳунарларнинг энг муқаддаси боққолчилик,— дейди Қарим боққол.— Одамларнинг ҳожатини чиқариб ўтиради боққол, кўп савоб иш боққолчилик. Айниқса тузфурушликнинг садағаси кетса бўлади. Таомларни лазиз қиладиган энг зарур нарса туз-да, ахир. Минг ёғ солинг, гўшт солинг, туз бўлмаса таомингиз бир чақага арзимади-да.

Мен мискарларнинг, боққолларнинг гапларини диққат билан тинглайман. Зерикканимдан сўнг косиблар олдига ўтаман.

— Э, оғайни, келинг-келинг, бир китоб топиб қўйдим, қани бир ўқиб беринг, ажойиб табаррук ҳикоялар, бир ўқиб беринг, чироғим Мусавой,— дейди ўрта ёшлардаги, қора соқолли, рангпар косиб.

Мен китобни олиб, секин варақлайман, ҳафсаласизгина бир-икки ривоятни ўқийман.

Зерикиб иккинчи дўконга ўтаман. Баландмачитга қарши кичкина тор дўкон бу. Косибнинг, исми хотиримда йўқ, бурни тушган, ҳамиша қалин қоғоз боғлаб юради. Лекин ўзи ўлгудай олифта, ўттизга борганми, бормаганми, билмайман. Бошида ҳамиша янги чамандагул дўппи, билагида хилма-хил мунчоқ тақилган. Айниқса шу мунчоқларига қарасам кулгим қистайди. Уста маҳси тикади. Унинг ўн олти-ўн етти ёшлардаги шогирди бор. Шунинг учун тез-тез, деярли ҳар кун бу дўконга кириб, жиндай ўтираман. Аброр камгап, индамас, жиддий йигитча.

— Уста яхшимисиз, ишлар қалай?— дейман эшикка яқин жойга чўккалаб.

— Чакки эмас, иним, йиғиб қўйган гапларим кўп,— дейди пучуқ уста кулиб.

Лекин Аброр чурқ этмайди, илни қулочкашлаб тортиб, чокни пишиқ тикади. Пастгина курсида дераза олдида ўтиради у. Усти боши юпун, мўйлови эндигина кўрина бошлаган, юзи жиддий, қошлари ўсиқ, кўзлари маъноли бу ёқимли йигит Дегрез маҳаллалик, фақиргина оиладан.

Уста олдидаги кунда устида чармни қирқа-қирқа

тинмай ундан-мундан эзмалик қилаётганида Аброр бирдан унинг гапани бўлади:

— Хўш, Мусавой, ўқишинг яхшими?

— Э, нима бўларди, эски мактаб-да, чаккамга тегди!— жавоб бераман унга.

Аброр индамайди, яна узоқ сукутда ишни тикаверади. Уста тагин гапани давом эттиради, турмушнинг оғирлигидан, саъйи-ҳаракатдан гапиради:

— Э, ўқиш тўқларнинг иши, мактабни уларга чиқарган худойим, камбағалга чикора! Мусавой укам, ҳунардан унар, дейдилар. Маҳси тик, кавуш тик, сартарошлик қил, ишқилиб, ҳар бир йигит қандай бўлмасин бир ҳунарни ўрганиши керак. Мискар бўл, боққол бўл, мана бизга ўхшаш косиб бўл, тирикчилик қил. Бир йигитга қирқ ҳунар оз, деганлар бобойлар, ҳунар ўрган!

— Тўғри айтасиз, ҳунар хазина,— дейди Аброр ишдан бошини кўтармай,— лекин, уста, хазинанинг энг улуғи — мактаб!— Кўзларини ўйнатиб бир қараб қўяди бизга.

Унинг бу гапи менга жуда ёқиб кетади.

— Индамас бало-ку!— дейди кулимсираб уста бошини лиқиллатиб Аброрга имо қилади.

— Анов куни кечқурун маҳалламиздаги олифталар, томоша кўрасан, юр, деб мениям сургашди,— дейди Аброр устанинг гапига парво қилмасдан.— Городнинг узун катта кўчаларидан юра-юра бир катта боққа чиқдик, «тиятир» деган катта бир бинога кирдик. Ҳа, «тиятир бу», деб ўртоқларим тушунтиришди менга. Йиғилганларнинг аксарияти олифта-олифта ёшлар эди. Бир вақт қарасам, тўр томонга тутиб қўйилган парда очилди, қаршида бир супа аён бўлди, уни «саҳна» дейишаркан. «Бахтсиз куёв» деган томоша кўрсатишди. Абдулла Қодирий деган бир кимса ёзган экан. Шундай фожиали воқеаларни кўрсатишдики, қотиб қолдим. Дунёни унутиб юбордим, гўё шу даҳшатли воқеаларнинг ичида ўзим ҳам юргандай бўлдим, кўзларимдан тирқираб ёш чиқиб кетди.

Мен ҳайрон бўлиб, анграйганимча қизиқиб тинглайман.

— Артистларнинг ҳаммаси ҳаваскор, ёш эркаклар, лекин бир-иккитаси хотинча кийиниб олган,— кулиб юборади Аброр,— овозларидан биласан эркак эканини.

— Э, ҳаммаси олдин-қочди гаплар-да,— дейди уста чармга сув пуркаб.— Турмушда ҳар бир фожиали, даҳшатли воқеалар бўладики, кўп кўрганмиз. Қани, жиян, битта сув олиб кел-чи,— узатади менга сопол косани.

Дик этиб тураман-да, ҳовузга чопаман. Ҳовуз яқин, гузарнинг ўзида. Косага лиммо-лим сув тўлатиб дў-конга қайтаман.

Шу пайт устанинг ошнаси, трамвай ишчиси мен билан олдинма-кетин дўконга кириб келади. Уст-боши юпунгина, ўттиз-ўттиз беш ёшларда у. Овозини ҳамиша барала кўтариб гапирди. Ҳозир ҳам эшикдан кириб сўрашиши биланоқ ниманидир устага бақириб гапира бошлайди.

Аброр жимгина чок тикмоқда. Унинг аллақандай хаёл оғушида ўтирганини юзларининг, кўзларининг ифодасидан биламан.

— Ишим Пиёнбозорда,— дейди устанинг ошнаси.— Трамвайнинг изини ҳали қарасангиз у ёққа, ҳали қарасангиз бу ёққа очиб тураман.

— Трамвай йўлининг калиди менда, денг?— кулади уста.

— Ҳа, топдингиз уста, сал хаёл учса борми, трамвай бу изга эмас, у изга уради кетади, ана шунда кўрасиз қиёматни! Илоҳим, кўрсатмагай у кунни,— дейди у, кўзларида бир зум ваҳима кўриниб кетади.— Лекин ниҳоят эҳтиётлик зарур. Ҳунарим чакки эмас, аммо мояна қурғур озроқ-да. Майли, амал-тақал қилиб жўжаларимнинг ризқини топиб турибман. Трамвай ҳайдовчилар, паттачилар мендан тузукроқ олади чақани. Лекин трамвайдан келадиган фойданинг ўндан тўққизи хўжайинларнинг ҳамёнига тушади!.. Тушундингизми, жўра? Ишнинг бутун чатоғи шунда!..— Бир лаҳза жим бўлиб ўйланади-да, яна гапга тушади у:— Некалай золим даф бўлди, кўп яхши иш бўлди, биздақаларга кун туғди, озодликка чиқиб қолдик. Лекин ҳалиям бойлар жиловни ўз қўлида ушлаб турипти. Майли, уриниб кўрсин, аммо давр ўзимизники, уста, ахир ҳамма ёқни қўлимизга оламиз. Ишчиларнинг ташкилоти бор, кирсен ҳам, деб ҳар кун жўраларим қисташади, мен шўрлик рус тилини билмасам, оми бўлсам, китоб ўқий олмасам, газит ўқий олмасам, бир ишнинг бошида бўлол-

масам, қўлимдан нима келади?— Оғзига бир кафт нос-
вой ташлайди у.

Шунда бирдан Аброр ишдан бошини кўтаради:

— Йўқ, ака, дарров кириб олинг ташкилотга, рус ишчилари бирпасда бутун йўл-йўриқни ўргатиб қўяди, алифбони ўргансангиз бас, ўқиш қийин эмас,— куюниб гапиради у.

— Э тавба, шундайми-я?.. Кирсаммикан?— дейди носвойни туфлаб ишчи.— Бола-чақалар билан маслаҳат қилай-чи. Рус оғайниларим, сен ҳам кир, деб қис-ташяпти, ўйлаб кўрай-чи.

— Дини ислом керак!— дейди жим ишлаб ўтирган уста.— Уламо ҳазратлари билади оқу қарони, ана улар билан маслаҳат қилинг.

Аброрнинг жаҳли чиқиб кетади устанинг гаплари-дан, бўғилади:

— Уламолар бу дунёни ўзлари олиб, у дунёни биз-га берган!— Заҳарханда қилади.— Амаки, яхшиси иш-чи ўртоқларингиз қай йўлдан борса, сиз ҳам шу йўлга кириг, ўшалар билан бирга бўлинг!

Гангур-гунгур, ҳазил-жиддий ҳар хил гаплар узоқ давом этади. Тирикчиликдан, кундалик воқеалардан, урушдан... Хуллас, гап кўп.

Мен ширач қораман, ипни мумлайман, гапнинг ўзимча мағзини чақиб ўтираман.

Намозгардан кейин уйга югураман.

Юрагида туйғулари, ҳислари кўп эди Аброрнинг, кўпинча чуқур хаёл оғушида, гўё ўзи билан сўзсиз гаплашаётгандай, жим ишларди у!

* * *

Одатдагидек Баландмачитга тушаман. Гузарда ти-рикчилик, қимматчилик, айниқса, арпа-бўғдойнинг нарх-навоси ҳақидаги гаплар, қайғу ҳасрат авжида...

Эллик ёшларга етган, гапга уста бир сартарошнинг дўконига бораман.

— Нима қилиб зерикиб ўтирибсиз, савдо касодми?— сўрайман мен ёнига ўтириб.

Сартарош «ҳо-о-ой», деб узоқ керишади ва «вой-вой белим-эй» дейди. Бир оз сукутдан кейин гапиради:

— Оғайни, тирикчилик оғир, уйда ҳеч вақо йўқ, ар-па нонга муҳтожмиз. Бой акамлар доим айши-иш-

ратда, қўш-қўш хотин. Пул десанг варақ-варақ, тйлла десанг хумлари тўла. Фалакнинг гардиши шундай, огайни чалиш! Оламнинг иши шундай пачава!

Мен ҳайрон ва хомуш унга тикилиб ўтираман. Кейин сартарош жиддий сўзлай бошлайди:

— Э, манга қара, домланг тушгур ғоят мутаассиб, гўрсўхта киши. Ўқитишлари қурьону ҳафтияк холос.

— Тўғри гапингиз, жуда эскича ҳаммаси, топ-дингиз.

— Ўқи, лекин ўқи, тентак, русча ўқи, рус тилини ўрган, фойдаси бор. Русия ғоят зўр, катта мамлакат.

Ишчилар, мастиравойлар,— овозини жуда пасайтира-

ди,— ер, завод-фабрика, ҳаммаси халқники, дейишаётганмиш, тушундингми, а?— Яна ҳам пасайтиради овозини.— Лекин, Мусавой, ғалва кўп. Ер эгалари, завод-фабрика хўжайинлари, Туркистон боёнлари, Муваққат ҳукуматни пеш қилиб, халқни алдаяпти. Газетхонлардан эшитдимки, Петроградда ҳукумат арбоблари, бойлар, урушни енгунимизгача давом эттираммиз, дейишаётганмиш. Ҳароми золимлар! Шундай, ука, замон қалтис, серташвиш.

Сартарош кичкина қовоқ чилимни олиб, қутичадан чимдиб озгина тамаки ташлайди ва гугурт чақиб қулдиратиб узоқ-узоқ тортади. бўғилиб йўталади, эчки соқолини тутунлар тараб ўтади, кир дастрўмол билан кўз ёшларини артади.

— Оғайни чалиш, ўтган-кетгандан гапир,— тўсатдан кулиб қўяди сартарош.— Ёғлиққина, қулинг ўргилсин мошкичири егим келяпти. Лекин гўшти бўлмаса ҳам майли, юзига аччиқ пиёз сепилган бўлса!.. Ҳай-ҳай-ҳай, мошкичирижон...

Сартарошнинг юзи яна бирдан жиддийлашади.

— Эрта-индин қиш тушади, бечора халқнинг усти юпун, суфраси қоқ, ҳоли нима бўлади, укажон? Уламо аҳлининг ғариб, фақир бечоралар билан ҳеч иши йўқ, шунга доғман. Дину шариат бўлса бас, намоз-ниёз, тоат-ибодат қилинглар, олло мушкулларингни осон қилади, дейдилар, холос.

Сартарош куюниб ўзининг, халқнинг кулфатидан узоқ шикоят қилади. Мен ҳам унча-мунча сўз қотиб қўяман. Кейин майда-чуйда гапларга ўтамиз.

— Амаки, менга кастум-шим жуда ёқади, баъзи йигитларда кўриб ҳавас қиламан.

Сартарош кулиб юборади:

— Облоҳу акбар, фасон катта-ку, вой-вой! Билмадим, энди охиратни ўйла, қўзим, яхши ўйла. Катта бўл, молтопар бўл, замонага қараб кияверасан. Аммо кастум узунроқ бўлиши керак.

— Узун кийиш яхшими? Йўғ-э, ярашмайди, узун камзул қолиб кетади, амаки.

— Расми узун кийиш қадимдан қолган, савлатли, мусулмонлигинг билиниб туради. Лекин яқиндан бош-лаб бойваччалар олифтагарчиликка зеб берадиган бўлишди, кастум десангиз қўш-қўш!— Аксириб, йўталиб

қўяди сартарош.— Лекин мусулмонмисан, бас, оёғингни қараб босишинг керак.

Дўконга соқол олдиргани бир киши келиб қолади. Сартарош ўрнидан чаққон туради:

— Э, оғайни, бормисан! Қалай, немислар зўрми ёки руслар зўрми? Рабочийларнинг ҳоли қандай, гапир?— дейди уни ўриндиққа ўтқазиб, елкасига сочиқ ташлайди ва сочини сув билан ишқалаб ивита бошлайди.

— Э, дўстим,— дейди мўйлови узун, кўзлари қувгина, ўттиз ёшлардаги яғриндор киши.— Николай йиқилди, олам гулистон бўлди, озгина қолди азобу уқубатнинг барҳам ейишига. Нуқул хандақ — окоп қазидик. Роса жонга тегди. Ишқилиб, омон-эсон қайтдик. Лекин ҳақиқатда руслар бўш келмайди, урушда ҳаммаси жасур. Петроградда бўлдим, рабочийлар жуда серғайрат, кўрқмас, уларнинг зўр ташкилотлари бор.

Сартарош унинг сочини ишқалаганча гапига қулоқ солади:

— Уруш қурсин, жонга тегди-я, э-э-э!— дейди сартарош, қўллари ишқалашдан тинмай.— Нархи-навони кўрмайсанми?

— Рост, рост, ҳаддан ташқари ошиб кетяпти,— дейди сартарошнинг таниши.— Лекин фронтга бориб, рабочийлар билан сўзлашиб, турмушнинг қадрини билиб келдик. Пулдорларга, буржуйларга, бойларга, ер эгаларига, энди ўлим чуқурини қазиймиз ўзимиз!

Сартарош ҳайрон бўлиб, бир оз оғзини очиб қолади ва дейди:

— Балли, иним, балли! Лекин ҳақиқат бир кун офтобдай ярқ этиб чиқади. Аммо, иним, ислом динидамиз, Муҳаммад умматимиз, уқдингни, иним Миркарим?

Миркарим кулиб, дейди:

— Лекин дин бошқа, буржуйлар бошқа, ака!

Сартарош завқ билан кулади:

— Халқимиз уйқуда,— дейди Миркарим ўйланиб.— Дунёни, ҳаётни яхши билиш керак.

Сартарош Россия деҳқонлари ҳаётидан, қишлоқлардаги ҳол-аҳволдан сўраб, секин «Бисмилло!» деганча устарани Миркаримнинг бошидан чаққон югурта кетади.

Тўсатдан Турғуннинг терлаб-пишиб тўрт парча тахтадан қоқиб-суқиб ишланган омонатгина аравачада чангдай майда хока кўмирни қаёқдандир сургаб келатганини кўриб қоламан. Югуриб олдига бораман.

— Оғайни, нима гап?

Турғун тўхтаб терини енги билан артади:

— Э-э, тирикчилик, городдан келяпман. Э-э... Отамнинг ошнаси берди бу кўмирни, аммо текинга тушди ҳисоб. Саҳарда кетганимча энди келяпман, жуда қорин очди, ҳали туз тотганим йўқ.

Мен Турғун бояқишга ачинаман:

— Кўмир искалат узоқми, а?— деб сўрайман.

— Э, вокзалнинг олдида, ўлдим чарчадим, афтимнинг куюсини кўр!

— Бас-бас, менга бер аравангни,— дейман ва оғир юкли зилдай аравани аранг силжитиб гилдиратиб кетаман.

Икковимиз Говкушга равона бўламиз.

* * *

Туш. Иссиқлаганимдан кўйлагимни ечиб ташлаганман, қўлимда тол шохидан ишланган, овози қулоқни йиртадиган ўткир ҳуштак. Уни бор ҳунаримни ишлатиб ҳавас билан ясаганман. Юра-юра зерикиб, Оқмачитга — бобомникига бораман. Дўконда бобомнинг ўрни бўш, халфалар иссиқдан кўйлакчан бўлиб, маҳси тикиб ўтиришибди. Шогирдлардан сўрайман:

— Бувам қани?

— Буванг касал, билмадим ичи оғриптими,— жавоб беради бириси.

Югуриб ичкарига кираман. Бобом ҳовлида олма тагида ёйилган намат устида ётибди. Шошилиб ҳуштакни липамга қистираман.

— Бува, нима бўлди сизга?—сўрайман ёнига чўккалаб.

Бобом кўзини очади, меҳрибон товуш билан дейди:

— Тобим қочди болам, билмадим, ҳароратим баланд...

Яна кўзларини юмиб олади. Мен қайғириб бобомга телмираман. У сап-сариг, кўзларига қадар сарғайган. Бувим айвонда нон ясаб ўтирибди. Унинг қовоғи осилган. Мен аста бувимнинг олдига бораман-да, жиддий ҳолда шивирлайман:

— Бувамнинг мазаси йўқ, тоғамга айтинг, табиб олиб келсин.

Бувим кулчани ясай туриб хафа ҳолда дейди:

— Оллонинг иши, тақдир... тузалиб қолар буванг.

гавдаси пишиқ одам. Раҳим келсин, табибга юборамиз. Уз билгимча туркона дори бердим, шифо бўлсин.

Бобомнинг олдига қайтиб келаман, ҳарорати тагин ҳам ошгандай, пўрсиллаб ётади. Жим телмириб ёнида ўтираман. Бобом кўзлари юмуқ, гоҳо беҳушдай алланималарни шивирлаб қўяди.

Говкушга онамнинг олдига югураман.

— Тез чиқинг, бувам бетоб, жуда қаттиқ касал, кўрпада ётипти.

Онам довдираб қолади.

— Ўтган кунни чиққанимда дўконда туппа-тузук ишлаб ўтирган эди,— дея шошилиб нимчани бошига илади-да, нарвондан чиқиб томма-том ошиб кетади.

Айвонда хомуш ўтираман, хаёлим бобомда. Бобом ҳали бақувват, ғайратли, балки тўқсонга, юзга кирар, деб ўзимни овутмоқчи бўламан. Кенжатоимиз Шафоат қизлар билан ҳовлида ўйнаб юрибди. Катта бувим ҳовли ўртасига қатор қўйилган учта сандал курсида кўрпада шал бўлиб ётибди. У саксонга кирган. Бувим ялиниб-ёлвориб қизларга пиёласини узатади:

— Оппоқ қизим, яхши қизим, ариқдан муздай сув олиб бер.

Қизлар ҳаммаси дув этиб бувимнинг олдига келишади. «Менга беринг, менга беринг!» деб пиёлани талашадилар. Зерикканимдан, эҳтимол, кўнгил ғашлигиданми, уйдан сиёҳ, қалам ва қалин қоғоз топиб олиб чиқаман. Мен ҳар вақт таниш сартарошнинг дўконидаги деворга қоқилган «Абубакир, Али, Усмон, Умар» деб хушхат билан ёзилган, ранг-баранг нақшланган лавҳани томоша қилардим. Қамиш қаламни сиёҳга ботириб диққат билан қоғозга мукка тушганим ҳолда уринаурина ўшанақа лавҳа ёзишга киришаман.

Оқшом тушади. Онам тагин томма-том қайтиб келади, шошиб ўчоққа олов ёқа бошлайди. Мен бўлсам ҳануз саҳобаларнинг исмларини хушхат қилиб аста чизмоқдаман. Онам ошхонадан туриб қичқиради:

— Чироқни ёқ, ер ютмагур, бас қил хатингни!..

— Ҳозир. Сабр қилинг! Жуда яхши чиқяпти... Мана, мана битди!— дейман қоғоздан бошимни кўтармай.

* * *

Кўчада болалар билан нимадир ўйнаб юрсам, бирдан онам Оқмачитдан йиғлаб келади.

— Бечора отам дунёдан ўтди.

Мен бир зум қотиб, бўзрайиб қоламан.

— Ростданми?!— қалтираб сўрайман.

— Бирпасда хазон бўлди, бувангдан айрилиб қолдик!— ҳўнг-ҳўнг йиғлайди онам.— Гезроқ кийимларингни кийиб чиқ!

Мен ҳам ҳўнграб йиғлаб юбораман. Йиғлаб юриб тез кийина бошлайман, тўн устидан белбоғ боғлаб, оёқ яланг, онамнинг олдига тушиб Оқмачитга югураман.

Эшикка етганимизда кўзлари қизарган халфа, шо-гирдлар билан бошларини қуйи солиб мачитдан тобут олиб келаётган бир неча одамни кўрамиз.

Мен эшикдан «дод» деб кириб бораман. Бувим йиғлаб тинган, кўзлари ёш, сипонамо ўтирибди. Тоғам, қариндошлар, қўни-қўшнилар йиғлаган. Хафа. Бобом уйда нўрпа устида, кўзлари юмуқ, ухлагандай ётибди. Уч кунгина хаста ётган бобом...

— Қаерда эдинг, мана буванг оламдан ўтди! Раҳматликнинг жудаям эркатойи эдинг. Мана ётипти, нуроний пок буванг!..— дейди тоғам йиғлаб.

Менинг шундай ўпкам тўлиб кетадики, ўзимни бобомнинг устига ташлаб, ўкраб-ўкраб йиғлайман.

Пешинга яқин бобомни олиб йўлга равона бўламиз. Онам бўзлаб йиғлайди, эшиккача йиғлаб чиқади. Тоғам, қариндошларимиз ҳаммамиз йиғлаб борамиз. Халқ қалин, бобомни қўлма-қўл олиб кетмоқда. Мен бошимни ердан кўтармай қаттиқ хафа кетмоқдаман, йиғидан томоқларим бўғилган, кўзларим шишган. Бобомни ғоят яхши кўрардим. Шу тобда ҳар нарса бир-бир хаёлимдан ўтди. Бобомга тааллуқли хотираларим... Бобомнинг сўзлари ҳозиргина айтилгандай қулоғимда янграйди, унинг ўлганига ҳеч ишонгим келмайди, ҳаяжонда кетмоқдаман.

Қанча-қанча хотирларим бор: чоршанба бозорлари, маҳси бозор, шовқин-сурон ичидан самоварга чиқиб, яхши иссиқ нон, озгина мураббо билан иккимиз гангир-гунгир чой ичиб ўтирардик. Масалан, Янгибозорга бориб келганимда, бобомнинг дўконида ўтириб унга гапирардим, чўли-биебонлар, дашти-сахролар ҳақида билмадим, ўпқонлар, баланд тоғлар, хуллас ҳаммаси ҳақида ошириб-тошириб гапирардим. Овчилик, тўрлар ҳақида завқ билан гапириб, ажойиб воқеаларни сўзлаб берардим. Айниқса бедана ови ҳақида мароқ билан то-

шиб гапирардим. Бобом ишдан бошини кўтармай чармни кўва билан тақ-тақ уриб:

— Ҳа-ҳа, вой-вой, тавба, гапир, ўғлим, юрдингми қозоқ чўллариди? Қани гапир. Овуллар, қозоқ ҳаёти, улоқлардан гапир,— дерди кулимсираб.

Тўқсон-юзга киради, деб орзу қилган бобом олтмиш икки ёшида вафот этди-я! Узи семиз, гавдаси пишиқ одам эди.

Мозорга борамиз, мен гўрга йиқилгудай яқин турман. Бобом кафанга ўралган ҳолда бир зумда кўз ўнгимдан йўқ бўлади. Лаҳзада тупроқ уюлиб, гўр пайдо бўлади-қолади.

«Мункар-Накир даҳшатли қоронғи гўр ичига киргандир», деб ўйлайман, титраб кетаман. «Бобом доим оллога сизинарди, пок эди, албатта Мункар-Накир яхши сўроқ қилар», дейман ичимда.

Қабристондан намозгарга яқин қайтамиз. Йиғлаб уйга кирарканман, бувим мени қучоқлаб қарши олади.

— Йиғлама болам, таборакни ўқи,— дейди елкамга қоқиб.

Ўтириб таборакни ўқийман. Ёш кўнглим биринчи марта ҳасратга тўлиб кетади. Кейин жим ўтириб узоқ хаёлга бериламан, бобом бутун хотирамда, фикримда...

* * *

Жума куни. Мева тўкин. Айниқса серсув ва хилма-хил узум кўп. Қоражанжал, бедона, соҳиби, дили кафтар, буваки,— хуллас, буларнинг нави бсҳисоб. Кўзим ўйнайди, аммо муллажиринг йўқ. Пиёда Оқтепага—амакимнинг боғига жўнайман. Кўча чанг, билқ-билқ тупроқ. Яланг оёқ тупроқ кечаман. Чаққон ва чайирман, бир лаҳзада ғизиллаб, Оқтепага етиб оламан. Тожи буви гумбаздай бўлиб, томда мағизларни йиғиб юрибди. Дарров нарвондан тушади ва қучоқлаб, ўпиб кўришади.

— Иш кўп, ўтин кесдик, ўрикларни бутадик. Яқинда узумдан шинни пиширамиз, боқишгани келасанми?— дейди кулиб. Шафтоли ва узумларга кўзим югуради. Тожи буви бўлса мени олдига ўтқазиб, бувим, ойим, аммам ва бошқаларни сўраб зериктиради. Анча эзмаликдан кейин ниҳоят пичоқ олиб, пақир кўтариб ишкомга кириб кетади. Ўтирсам битта қўшни бола келиб қолади.

— Мана захча, олинг, яхши қуш, хўп сайрайди,— дейди менга қўлидаги қушни кўрсатиб.

Мен қувониб кетаман.

— Қани кўрай,— дейман қушни қўлимга олиб.

— Бунга озгина гўштни оқ ем қилиб бериб турсиз, яхши ейди.

Вақтим чоғ бўлганидан болани қучоқлаб оламан, кейин қушнинг устига эҳтиёт билан тоғора тўнкариб қўяман.

Тожи бувим челақ тагида узум олиб келади. Нонга узум қўшиб иштаҳа билан хўп ейман. Қорин тўйгандан сўнг, гашт қилиб, кўчага чиқиб кетаман. Узоқ юраман тентираб. Ҳар ер-ҳар ерда бойларнинг пахта далалари. Авжи пахтанинг очилган вақти. Қароллар ва чоракорлар ҳаммаси пахта термоқда.

Юра-юра самоварга чиқиб қоламан. Самоварда одам қалин. Бир бой каравотда керилиб, мағрур ўтирибди. Қошлари бароқ, гавдаси думалоқ бақбақаси бўйнига сиғмайди.

— Кўр бўлгур, боқдим, ош бердим, кийим бердим, ҳароми!— деб кимнидир сўкмоқда.

Мен у ёқ-бу ёққа қарайман ва четда якка ўтирган қаролни кўраман. Гавдаси пишиқ, аммо жуда ориқ, ўттиздан ошган-у, юзида ажин, усти боши кир, ямоқ.

— Оллодан қўрқ, лаънати, мўмин қобил одам эдинг, бирдан айнадинг. Бузуқи хоинларга эргашдингми?

Қаролнинг ранги қув ўчиб ғазабдан оқариб кетган. Кўзларида кин ва ғазаб ёнади. Менда ҳам бойга нисбатан ичимда нафрат тўлқинланиб кетади.

— Бас, ювинди ичиб азобу уқубатда, машаққатда юрдим. Саккиз йил бўлади даргоҳингизга келганимга, бой ака, ҳар кун иш, дойим иш, от-арава, экин-тикин, пахта тер, беда ўр, ҳаммаси елкамда. Инсофи йўқ!— дейди одамларга қараб қарол.

— Уч-тўрт кундан бери қаёқларда дайдиб юрибсан? Хўш, гапир? Лекин эшитганман, Русиядан қайтган ҳаромиларга қўшилиб, ўрис мастиравойларга учрашиб, мажлисбозлик, ваъзхонлик қилиб юргансан, аблаҳ, ҳаммасини эшитдим. Диндан чиқдингми?— Бой одамларга қарайди:— Астаъфирулло, бу кофирларни дин ислом уради, элга-юртга оллонинг ғазабини келтиради бу лаънатилар.

Қарол ўрнидан ирғиб туради-да, жулдур камзули этакларини қоқиб тахтага ўтиради ва чой чақиради.

— Бой ака, сўқдингиз ҳам, калтакладингиз ҳам индамадим, чурқ этганим йўқ. Майли, аммо қилган жабру зулмингизнинг жазосини тортасиз бир куни. Албатта, ҳақлик, адолат бир кун юзага чиқади. Лекин, бой ака, бўлди, ҳақимни беринг!

Бой унга қулоқ солмаган бўлиб ёнидаги бир-икки улфатлари билан гаплашиб ўтиради. Бир оздан кейин қаролига гапиради:

— Кечдим гуноҳингни, чироғим, ишга жўна,—кулим-сирайди бой.— Хоинлар билан юрма, бас, жўна далага, пахтанинг авжи вақти. Қиш келиб қолади. Озгина пўписа пайғамбарнинг иши! Тўғри йўлга солмоқчиман, қизалоқ. Одам ишлатиш оғир иш-да,— дейди улфатларига қараб,— бадбахтлар ҳаммаси ўз бошимча, қийиқ.

Самоварда ўтирган тўқлардан бири бошини лиқиллатади:

— Тўғри, бой ака, замон бузиляпти,

Самовардаги камбағаллар, қароллар тўда бўлиб, чой ичиб шивирлашиб ўтирардилар.

— Бўлди, кучимизни хўп тўқдик, бас! Энди далангизда ўзингиз ишланг! Сиз ҳам бир терлаб кўринг, шунда биласиз,— дейди бойнинг қароли.

Бой жаҳлидан оқариб кетади:

— Зоти паст, аблаҳ, кўр бўлгур, шарақ-шарақ пул бердим, ҳароми! Бунинг қаранглар сўзини!

Қароллардан бири бойга қараб, мулоим гапиради:

— Бой ака, инсоф қилинг, бу бояқиш саккиз йилдан бери совуқда, қорда, ёмғирда, жазирама саратонда ҳалол меҳнат қилиб келди. Тинмай машаққат чекди. Эҳтимол унча-мунча пул олгандир, аммо сизда ҳақи кўп, қани бир ҳисобини қилинг-чи!

Бой истеҳзо билан кулади:

— Эҳа, қозилар кўп экан, тушундим. Кўрамиз, ҳақи қолмаган менда, бир чўт қоқсак маълум бўлади-қўяди.

Мен бу ҳодисадан ҳайрон қолиб, бир четда қулоқ солиб ўтираман. Жанжал тобора қизишади, жанжал авжига етганда самоварчи қаршимда тўхтаб, ўдағайлайди:

— Ҳей, бола, жўнаб қол! Уралашма!

Аста туриб кетаман жанжал авжига етганда.

Тожи бувим сузиб келган мошхўрдани яхши иштаҳа билан ураман. Кейин бояги тоғорани қидираман.

— Тоғара қани, қани захча?— сўрайман шошиб Тожи бувимдан.

— Аҳ,— дейди ғалвирда майизни тозалаб ўтирган Тожи буви,— билмадим, хабарим йўқ, болалар олиб кетишгандир-да.

Хафа бўлиб кетаман, дарров қўшни боланинг боғига югураман.

— Билмадим, хабарим йўқ, қўлингизга бердим-ку, туҳмат қилманг-э!...— дейди бола ранжиб.— Болалар юрган эди Тожи бувимнинг боғида. Ушалар олиб қочишгандир...

Бўшашиб қайтиб чиқаман. Тожи бувимга қарашиб майиз-туршакларини халталарга йиғаман.

Кеч бўлади. Тожи бувим рўмолчада бир-икки бош узум беради. Хайр маъзур қилиб, шаҳарга илдам йўл оламан.

* * *

Гузарда туялар, отлар, извошлар серқатнов, янги шаҳардан келаётган автомобиль эски шаҳар томон физиллаганча ўтиб кетади. Анграйиб орқасидан қараб қоламан. Яқиндан бери ҳар замонда шу автомобиль ўтиб туради. Боққоллардан бирига қараб дейман:

— Кўрдингизми, ажойиб, ҳикматли нарса.

Боққоллар кулишади.

— Бу автомобилни Петрограддан жаноби Керенский юборипти,— дейди улардан бири.

— Ичида ўтирган ҳаммаси хотин-ку. Биттаси эркак холос.

— Генералнинг хотинлари ҳаммаси,— дейди боққол кулиб.

— Йўғ-э, билмас экансиз, руслар атиги битта хотин олади, эшитганман.

Боққоллардан бири нос чекиб, йўталади, кўксов эди у, лабларини ямлаб дейди:

— Тўғри, русларда шундай закон бор, яъни қонун, қонун бор, биласанми?— дейди у боққолга қараб.— Туғса, туғмаса бари бир, хотини битта бўлади.

— Э-э, қўйинг-э,— дейди иккинчи боққол,— айш-ишрат дунёнинг лаззати, ахир. Ургулай ўзимизнинг ислом шариатидан! Тўрт хотиннинг ўртасида давр сурсанг. Муҳаммад пайғамбаримиз ўзлари ҳам олганлар. Яна битта уйланай, армонда кетмай дейман-у, кампир кўнмайди, ука.

Икки боққол ва мен узоқ тортишамиз...

Йўлкада икки ёшгина ўспирин, олифтанамо бирининг қўлида китоб, нима ҳақдадир баҳслашиб бормоқдалар. Китобга тикилиб разм солсам — Таваллонинг китоби экан.

— Э, мулла ака, қатдан олдингиз бу китобни?— сўрайман эргашиб.

Йигитчалар кулишади, новчароғи тўхтайтиди:

— Ҳа, бола, мактабда ўқийсанми? Машҳур шоири ажиб Тавалло жанобларининг ёзган китоби бу. Аммо турмушнинг фаже воқеаларидан ибратли лавҳалардир. Жаҳолату зулматни, жаҳаннамдай ҳаётимизни ёзган бу шоир,— деб ҳамроҳининг орқасидан ошиқади.

Югуриб ҳовлига келаман. Онам жияк тикиб ўтирибди.

— Бировдан эшитдим, Тавалло жуда яхши, ибратли байтлар ёзармиш.

— Э, қоч нарига, ҳар кун бир машмаша топасан. Турмушнинг машаққатини билмайсан! Қоқ бўлиб ўтирибмиз.

Иса акам тоғам ёнига киришиб маҳси тика бошлаган эди. Ундан, ялиниб-ёлвориб, ахир эллик тийинми, олтимиш тийинми оламан-да, Хадрага югураман.

Хадрадаги трамвай тўхтайдиган жойда кичкина китоб дўкончаси бор. Дўкончада китоблар кўп. Улар орасида Авлонийнинг шеърлари, «Ойина» журнали, биринчи, иккинчи, учинчи синф дарсликлари, Мунаввар қорининг намоз, рўза ва ахлоқ ҳақидаги насиҳатлари, самарқандлик машҳур домла Васлий жанобларининг шеърлари, Ҳамзанинг миллий ашулалари, куйлари, машҳур шоир Сирожиддин маҳдум Сидқий-Хандақлийнинг «Тоза ҳуррият» китоблари турибди. Қани пул бўлса-ю, ҳаммасини олсам.

— Амаки, менга «Равнақил ислом»ни беринг, ана турипти Тавалло мажмуаси!— дейман китобфурушга.

Совуққина, бадбашара, аммо олифтанамо сотувчи полкадан китобни олиб олдимга ташлайди. Китобнинг нархини қарайман-у, бор пулимни сотувчига тугқазиб, уйга югураман.

Айвонда мук тушиб, Таваллонинг шеърларини ўқишга киришаман. Ҳажвий шеърларида эски одамларнинг тўй-ҳашамларини хўп танқид қилган. Кўпгина шеърларида ҳаёт лавҳалари, манзаралари яхши тасвир этилган. Менга жуда қаттиқ таъсир этади. Тўю базмлар, бойларнинг фиску фужури, халқнинг саводсизлиги, маданиятсизлик, қолоқлик тўғрисидаги ҳар хил ўткир иборалар менга ғоят таъсир қилади. Айниқса мактаб масаласи, театр ҳақида, ёшларнинг биринчи марта томоша қўйганлари ҳақида ёзганлари ғоят таъсирли. Ўқийман, диққат билан берилиб узоқ ўқийман. Баъзи шеърлари эса юзакироқ кўринади. Аммо ҳажвлари ўткир сўзлари юракдан айтилган самимий*.

Эшиқдан Турғун кириб келади:

— Хўш, нима қилиб ўтирибсан? Яна шеърми? Э-э! Бас-э, жинни, юр, гузарга тушамиз.

Мен куламан.

— Э, қўй-э, эртага тушамиз. Таваллони эшитганми-сан? Хурофоту жаҳолат, эски одатлар, бидъат ишлар, ҳаммасини қотириб ёзипти.

Турғуннинг жаҳли чиқади:

— Ўртоқ, юр, чопиб ўзишамиз. Бу нарса полвоннинг ишидай зўр иш.

— Хўп, ўртоқ, эртага. Ўтир, шу китобдан ўқиб берай, хўпми? Шеърнинг яхшисидан ўқийми?— дейман китобни варақлаб.— Қани, ўтир.

Қовоғи солиқ ҳолда Турғун айвоннинг четига омонат ўтиради. Мен ҳаяжон ва мароқ, кўтаринки руҳ билан бир шеърни ўқий бошлайман:

Ёшлар бугун билингиз, ҳиммат, ғайрат қилингиз,

Мактаб сари юрингиз, ўтмасин ой, йилингиз.

Кўчада юриб бекорга, бедона, каклик боқарга,

Чиқишиб самоварга ўтмасин ой, йилингиз.

Белбоқни катта бойлаб, орасига пулни жойлаб,

Қабоқни эшигини пойлаб, ўтмасин ой, йилингиз.

* Замонавий воқеаларга яхши тушунмай, ичкиликка берилиб, пастлашиб кетган бу шоирнинг бойларга мослаб ёзган шеърлари ҳам кўп эди.

Элни кўриб уялмай, бир зарра ибрат олмай,
Трамвайдан тушолмай ўтмасин ой, йилингиз...
Кўзларни эмди ёшланг, пива, ароқни ташланг,
Ёшларни йўлга бошланг, ўтмасин ой, йилингиз,
Бизларни Оврупада юргизмаюр пиёда.
Кўкрак очиқ ёқада, ўтмасин ой, йилингиз,
Оламда бизму танҳо, кўз борму ёки аъмо,
Будир сиза Тавалло, ўтмасин ой, йилингиз.

— Қани айт, маъқулми?— сўрайман шеърни туга-
тиб.— Тавалло менимча зўр шир!— дейман жиддий
қолда.

Турғун диққат билан тинглаб, мағзини чақиб ўтир-
ган бўлса керак, таъсирланиб гапиради:

— Трамвай тўғрисидагина бошлаб айтипти, жуда
дўндирипти! Трамвайда ҳар хил фасқу фасод гаплар
сероб. Тавалло жаноблари ҳам эшитганларини ёзган-
да. Қизиқ воқеалар ачиб ётипти. Эсиз-эсиз ўқимадим-
да, мулла бўлсам ҳаммасини қойил қилиб ёзардим-а!
Қани, яхшисидан ўқи!— дейди Турғун жойлашиб, чор-
дона қуриб.

Мен китобни варақлаб, айрим жойларини аввало
ичимда ўқийман, кўздан кечираман. Шеърлар рангдор,
жонли, тили ўзига хос, равон. Мен «Ибрат боғинда»
шеърини ўқий бошлайман!

Ёз фасли оқ баданлар, оқ кийимлар кийсалар,
Пахталикни ташламай, елкага чиққан ёғимиз.
Уч қабат камзилни устидан яна бир каттакон
Боғлабон маҳкам қилиб санкиз қулоч белбоғимиз.
Кўтариб иштонни тиздан юқори, кўкрак очиқ,
Кўрсатиб кўкракда жун неча семиз қурсоғимиз...

Турғун завқ билан қотиб-қотиб кулади. Ибратомуз
кулгили гапларни такрорлаб-такрорлаб қўяди. Шеър-
лар унга ёд бўлиб қолади.

Бирдан чуввос кўтариб ҳовлига болалар кириб ке-
лишади.

— Ана, қаранглар онабошининг аҳволини, унинг
ҳам китобни тушунадиган бўпти, маза қилиб эшитиб
ўтирипти!— дейди Аҳмад кесатиб.

Турғун болаларга имо қилиб, менга:

— Уртоқ, бас қил, китобни йиғиштир, эртага ўқий-
миз, хўпми?— дейди-да, ўрнидан чаққон туради.

Дадам саҳрода, тўрт-беш ойда бир келади, уч-тўрт кун тургандан кейин, яна даштга қараб жўнайди. Шунинг учун ҳам хотинлар уйимизга ҳамиша бири кирган, бири чиққан.

Кампир отин биби жуда маҳмадона, сўзга чечан, биллагон хотин. Унинг эри Хумсонда боққолчилик қилади. Отин биби гапни жуда дўндиради:

— Қариндошларимга борган эдим, гап-сўз кўп,— дейди у жияк тўқиб ўтирган ойимга.

— Эшитамиз, қани гапирсинлар,— дейди ойим ишдан кўзини узмай.

— Истамбулнинг халифаси, машҳур подшоҳи, аъзам ҳазратлари тантана билан минг-минг лашкар тортиб, оту туяларга лак-лак тўпу тўпхона, қурол-яроғ ортиб, тантана-дабдаба билан Туркистонга келаётганмишлар. Султон ҳазратларининг куёвлари машҳур Анвар пошонинг аскарлари Истамбул атрофида, оти нима ҳам эди, ҳа, англису фаранглар билан жанг қилиб, қонли урушлардан кейин, душманларининг ҳаммасини бутун қуроли аслаҳалари билан денгизга ағларипти. Лекин, Туркияда қурол-аслаҳа ниҳоят кўпмиш. Халифа ҳазратлари, Анвар пошшо Арабистону Мисрда ҳам фарангу англис аскарлари билан қаттиқ жанг қилишганмиш. Анвар пошшо жаҳонда мисли йўқ жасур, паҳлавон эмиш. Ҳе, гап кўп... Халифа ҳазратлари аскарлари билан юртимизга келаётган бўлсалар, иншоолло, шоядки яқин орада Тошкентда кўрсак!.. Аммо намоз, рўза, тоат-ибодат билан машғул бўлиб турайлик.

Кўшнилар бирин-кетин кириб, анча хотин-халаж йиғилади. Гап-сўз авжида. Роҳат келиноийи бижиллаб, эшитганларига қўшиб-чатиб, мардикорлик, усталар ташкилотлари ҳақида узоқ гапирди, Ғаффор аканинг уламолардан қўрқинини айтади.

Узун Сара сўзамол кампир, пир хизматида турадиган зикирчи хотинларнинг билармони, онабошиси.

— Пирим айтдиларки, замон оғир таҳликада, эҳтимол Дажжол чиқар, тоат-ибодатда бўлинглар, назирниёз қилинглар, дедилар. Отин буви, султон-халифаю Анвар пошшо билан лашкарларини мақтаб, қаёқдаги гапларни гапирасиз-а. Халифа ҳазратлари ўз тахтларида ўтирганмишлар, у киши бу ёққа келмайдилар. Эшит-

ганман, халифам канизлари — ҳурилиқолар билан овра эмишлар!..

Отин бибининг жаҳли чиқади, қизариб-бўзариб яна гапира кетади. Гўё иккисини қўйиб юборсангиз-у, хўроздай патира-путур тепишиб, бир-бирининг патини юлса. Мен хотинларнинг гапига кула-кула қулоқ солиб ўтираман.

— Гап-гап, қиладиган ишинглар йўқми, қуриб қолганми иш? Жувозкашлардай яккаш ғир-ғир гап айлантирасизлар!..— дейман тегажаклик қилиб.

Отин биби ва қўшниларимиз мени ҳайдайдилар:

— Айланай, тур, кўчага чиқ, хотинларнинг ичида ўтирма!

— Агар мен сен бўлсам кўчадан бери келмасдим,— дейди истеҳзо билан Роҳат келинойи.

Мен бир-икки ғижирлашиб кўчага жўнаб қоламан. Қаршимдан Турғун чиқиб келади.

— Кўринмайсан? Юр гузарга!— дейман.

Турғун оҳиста шивирлайди:

— Фолбинга борган эдим... Машҳур жуда топгич хотин. Ойим инжиқнамо касал, биласан-ку. Фолбин буюрган эди, гўшт олиб келяпман.

— Эй ўртоқ, ҳамма касалнинг давоси овқат. Ойинг яхши овқат еса тўзалиб, отдай бўлиб кетади.

— Э-э, нонга зормиз, яхши овқат қаёқда? Ойим нуқул, фолбин, дейди.

Турғун ва мен икки қадоқ гўшт кўтариб, уларнинг ҳовлисига келаемиз.

— Яхши гўшт,— дейди Турғун,— кўр, тушимда кўраман ҳар кун бундай гўштни,— кулади у.— Лекин фолбин норин қилдириб, олиб кетади уйига. Иннакейин, яна товуқ сўйдик, бозордан отам олиб келди, семиз товуқ. Озгинасини ойимга беради-да, қолган ҳаммасини фолбин ўзи олади. Тоғамнинг уйига фолбин келганда ҳам қўй сўйишган эди, ҳаммасини олиб кетган. Лекин у фолбин зўр, жуда машҳур эди, эшитдим, яқинда ўлипти. Бу фолбин ҳам чакки эмас, кўрамиз, уйда ўтирипти,— дейди менга шивирлаб Турғун.

Мен оёқ учида юриб айвонга чиқаман ва секин деразадан қарайман. Бемор тўшакда ётибди. Кўрпаси устида бир даста тол хипчин. Беморнинг боши боғланган. Фолбин қаршида кўрпачада чилдирмани гумбирлатиб, сирли бир мақомда чалмоқда. У имлаб, атрофига

аланглаб, сирли нидолар билан париларни чақирмоқда. Фолбин ингичка, узун, қоп-қора ҳабашдай, кўзлари гилайнамо, сирли қиёфадаги юзи қат-қат тириш, устидаги кийими қора, пешонабоғи ҳам тўқ жигар ранг. Мен унинг ҳайбатидан чўчиб кетаман.

Турғун секин олдимга келади.

— Қалай фолбин? Баччағар ўлгундай совуқ, бадбашара. Ойим ялинди, уйини қидира-қидира узоқ катта жарнинг ёқасидан топдим. Ҳовли худди тўқайга ўхшайди, қоп-қоронғи. Ҳаммаси чакалакзор. Ҳар бири эшакдай келадиган учта ит занжирда. Бадбуруш зўр итлар. Қўрқиб кетдим. Супада бўлса уч оғайни, ҳаммаси наshawн, қиморбоз, такасалтанг. Оғизларидан чилим узилмайди. Фолбиннинг ўзи йўқ экан. «Ҳозир келади, чилим тут, бирпас кут», дейишди. Қарта ўйин бор-ку, биласанми? Ҳаммаси қарта ўйнаб ўтирипти. Бу ҳам қиморнинг каттаси-да. Кута-кута фолбин ҳам тугунтугун нарсаларни ортиб-тортиб қаёқдандир келди. Ялиниб-ёлвордим кампирга. Кампир супада ўтириб, аввал: «Жувонмарг бўлгурлар, қиморларинг қуриб кетсин, йиғиштир!» деб ўғилларини уришди. Кейин менга қараб: «Анавиниси ўттиз иккида, анави шайтон йигирма саккизда, манави кўҳликкинам йигирма бешга тўлди, лекин ҳаммаси ишёқмас, текинхўр. Сулув-сулув қизлар кўп, ҳаммаси жон дейди-ю, лекин бу лаънатилар бўйдоқликни яхши кўради» дейди эзмаланиб кампир. «Кампир-эй, вақти-соатида бўлади ҳар иш, майли мен эҳтимол тоқ ўтарман, хоҳласа кенжатоғини уйлантиравер, полукдайини топ» дейди биттаси. Кейин иккинчиси: «Ая, кичкинани уйлантир, бу олифтанамо баччағаринг шўх!» дейди. Енбошлаб ётган кичкинаси бўғилиб гап бошлайди. «Э, ая, кичкинаман-ку, чақалоқман-ку! Лекин, она, яхши қиз ёқадаги қундуз, деган мақол бор. Шундақасини топсангиз, майли, йўқ демайман. Аммо, аяжон, сизни бошимда кўтариб юраман, лекин шарт

шуки, ҳар куни муллажирингни чўнтакка тўкиб турасиз» деб тиржаяди эркатойи. Фолбин носни бурнига тикиб, «апшу-апшу», деб аксиради, кейин тўнғиллаб: «Мен кетдим, самоварни қўйиб, иссиққина сергўшт паловхон тўра бор, манов тоғорада, энглар!» дейди. Шундан сўнг йўлга тушдик. Шунақа гаплар, ўртоқ. Турмушнинг ғалваси ҳаммаси. Ана фолбин ўрнидан турди, вайсаб кетди-я, вой аблаҳ-эй, чир-чир айланишини қара, ажинага ўхшайди!

— Рост! У худди парилар билан жинларни чақираётганга ўхшайди, вайсапти. Аммо тўғри айтасан, жуда баҳайбат, бадбашара кампир экан. Ҳаммаси бўлмаган гап, хурофот менимча.

— Қара, фолбин оймнинг кифтига миниб олди, «кўч-кўч», деб имляпти.

Мен фолбиннинг товушидан ваҳимама келиб иморатлари паст, тўкилиб тургандай омонат кулбадан, қочиб кўчага югураман.

* * *

Дастёрчиликдан бўшагач, гузардаги темирчининг пастгина дўконхонасида ўтирибман. Темирчи ориққина, юзини ажин босган, соқоллари сийрак, тердан, оловдан қорайган манглайи кенг киши. Ёрдамчиси полвон, гавдаси пишиқ йигит. Қишу ёз эгнида эскигина йиртиқ кир чопон.

Уста темирни чўғга солиб болғалайди, чўзади, ясилайди, яна оловга солади. Йигит эса тинмай дам босади. Уста кетмон, теша, тақа, арава мих, ишқилиб, ҳар хил икир-чикирни боппайди.

Уста зерикиб, ўтган-кетган, олди-қочди гаплар, турмушнинг қийинчиликлари, ташвишларидан гапиради.

— Чироғим, темирни Довуд пайғамбар топган, симобдай эритган. Ҳа, оловнинг тиши йўқ, хўл-қуруқ билан иши йўқ. Довуд пайғамбар иннайсигин омочга тиш, кетмон ясаган, ҳамма умматларга берган. У киши катта уста бўлган, кўп ҳикматларнинг эгаси бўлган.— Бирпас сукут қилади.— Фалакнинг иши доим ғалвасозлик. Лекин мақол борки, буюрган ошга тиш тегар, ёз тегмаса қиш тегар. Замон ўзгариб туради. Камбағаллар, очлар, қашшоқлар, бир кун келарки, албатта ёруғликка чиқар. Судхўрлар, қорни катта боёнлар қилмишларининг жазосини тортар. Дунёда адолат бўл-

са шундай бўлар, ҳақиқат, одиллик, жиян, зўр нарса. Масалан, рус мастиравойлар бош кўтариб чиқиб, ҳукумат бизники, дейишяпти. Албатта ёруғликка чиқамиз, жиян.

Мен устанинг гапларига чурқ этмай қулоқ солиб ўтираман. Тўсатдан устанинг дурадгор оғайниси келиб қолади. У новча, соқоли мошкичири, қошлари ўсиқ, кўзлари қувгина киши.

— Э-э, қалай ишлар, кўринмайсиз?— дейди уста темирни болғалашдан пича тиниб.

У носни туфлаб, кейин устага дейди:

— Гап кўп. Усталар жамияти ҳар кун йиғилиш ўтказади. Лекин уламо ҳазратлари: «Кофир, чурчит, аблаҳлар жамиятини қуритиш керак, бўлмаса, уларни оломонга соламиз!» деб дўқ қилади. Баъзи уламолар насихат қилиб, охиратнинг азоби ёмон, деб кўрқитади.

— Уламо ҳазратлари ўз нафсини билади-ю, аммо халқ ғамини емайди,— дейди уста ғазаби қўзиб.— Замонлар ўзгариб, усталар жамияти ташкил этилди. Менимча яхши бўлди. Мастиравойлар иш билади, бизни ўргатади.

Қаёққадир чиқиб кетган ёрдамчининг ўрнига дам босиб, устанинг гапларига қулоқ соламан. Уста кетмонни қаттиқ болғалайди, овози Баландмачитга эшитилади.

— Қани гапиринг, мастиравойлардан сўзланг. Завод-фабрикаларни, еру сувларни халқнинг ўзига топширсин, деб рус мастиравойлар мажлис қилганмиш, тўғри-ми шу гап?— сўрайди темирчи.

Дурадгор устага яқинроқ ўтириб дейди:

— Городдан келаётиб хиёбонда — биласан-ку, машҳур боғ — ўшанинг олдида бирпас тўхтадим. Тумонат одам. Аскарлар ҳам бисёр. Мастиравойлар минбарга чиқиб ваъз айтишяпти. Вақтли ҳукумат йўқолсин, бойларни қўллаб-қувватлаяпти, завод, фабрика, ерсув ҳаммаси бизники, дейишяпти. Халойиқ «маладес», «ура» деб маъқуллаяпти. Русча бўлгани учун кўп гапларига тушунмадим, буни ҳам ён-веримдагилардан сўраб олдим. Нотиқлар кетма-кет минбарга чиқиб туришипти.

— Мастиравойлар билади, дўстим,— дейди уста жиддий ҳолда,— гаплари тўғри! Бойлар, савдогарлар фабрика, заводларни бизга берсин дейишдими — яхши гап, тўғри бу.

Дурадгор супага ўтиб ўтиради. Қўлидаги тўрвада озгина мош. У тўрвани авайлаб тиззасига қўяди.

— Э, гап кўп оғайни, тақир-туқурингизни бирпас қўйиб туринг.

Уста кулади:

— Қани, тўхтатайлик ишни, гапиринг,

— Оғайни, руслар оламнинг сирини билади. Уруш майдонида ҳам, Петроградда ҳам ғалаён. Ишчилар милтиқ, яроғ билан қуролланганмиш. Гап кўп, руслар билади аҳволни. Мана, Тошкентда ҳам аҳвол жиддий. Городда ишчилар ниҳоят кўп йиғилган, ораларида мусулмон ишчилари ҳам анчагина. Уламолар халқни тизгинлаб, русларга сотилма, кофир бўласан, тошбўрон қиламиз, деб дўқ қилади. Халқни пуч гаплар билан алдаб: «Мухторият қиламиз», дейди қўқонлик бойлар, зиёлилар, жадидлар.

Темирчи сўрайди:

— Зиёлилар дегани кимлар?

— Зиёлилар деганими?.. Хўш.. Билмадим, ўзим ҳам яхши тушунмайман. Эшитишимга қараганда, зиёлилар ўқиган, билимдон, доно кишилармиш.

— Э, билгич эмас, калтадум денг, олифта денг?— кулиб қўяди темирчи мўйловини бураб.

— Зиёлилар, билмадим, калтадумми, аммо билгич, ўқиган одамлар-да,— дейди такрорлаб дурадгор.

— Уламолар фуқарони ўзларича тарбия қилиб мақсадларига етишмоқчи. Буниси бизга равшан...

Мен темирчининг дўконидан чиқиб Говкушга жўнайман. Тўғри Турғуннинг олдига бораман.

— Қани, городга чиқамиз.

Турғунга эшитганларимни қисқа гапириб бераман.

Онаси хўмраяди.

— Утинни ёр, бас, ер ютгур!— деб айвондан бақиради.

— Ҳозир келаман, ойижон, озгина ишим бор эди,— дейди Турғун ва мен билан кўчага чопади.

Кўчада болаларнинг тўп ўйини қизиган пайт.

— Қани, оғайнилар, городга!— дейди Турғун.

Болалар ўйинни ташлаб бизга қўшиладилар. Баландмачитга келгач, маслаҳатлашамиз. Трамвайга пулсиз тушиб бўлмайди, паттачи кўрса хўп уради. Тинчгина аравага осилиш мумкин. Кейин эҳтиёт билан извошга осилса бўлади. Болалардан олти кишини танлай-

миз, бошқаларининг — маҳаллага, уй-уйларига кетиш-лари кераклигини укдирамиз. Биринчи учраган аравага Аъзам икковимиз осиламиз. Мен ваҳимадаман. Турғун бўлса извошга осилган. Турғуннинг қулоғига бирдан чарсиллаб қамчи тегади шекилли, ўзини таппа ерга ташлайди. Мен: «Арава тинч, бу ёққа кел, яхши кет-япмиз!» деб секин имлайман. Аравакаш индамайди. Аммо Турғун яна бир бошқа извошга осилиб олади. Аравакаш бизни сезиб қолиб, хипчин билан ўқталган-ча шовқин солади:

— Шумтакалар, йўқол ҳамманг!

Аъзам икковимиз ўзимизни ерга ташлаб, ҳайтовур, қутулиб қоламиз.

— Қалай Турғунбой, хипчин қалай?— сўрайди Аъзам.

Турғуннинг қовоғи солинади:

— Сал тегди-да. Ҳа, сенга хипчин тегмаганмиди?!

— Бас, энди оёқни ишга солайлик,— дейди Аъзам.

Бир-биримиз билан ўзиша-ўзиша югуриб, Шайхан-товурга етамиз. Ҳаммамиздан шаррос тер қўйилмоқда. Бир дўконнинг олдида лаҳзагина чўкиб нафасимизни ростлаймиз. Турғун бир аравакашга ялиниб, аравасига чиқиб олади. Аъзам ва мен пиёда кетамиз. Аравакаш бизни юпатган бўлади:

— Чироқларим, юк кўп, бўлмаса сизларни ҳам ара-вамга чиқариб олардим.

Урдага етиб борамиз. Тор кўприк четида бизни ку-тиб турган Турғун папирос чекиб йўталади.

— Ма, чек,— дейди менга Турғун.— «Роза» деган папирос. Бир рус чол чала чекиб ташлаган экан, дар-ров илиб олдим.

Аъзам папиросни Турғуннинг қўлидан юлиб олади-да, анҳорга улоқтиради.

Бу ерда боққоллар, қассоблар кўп. Пастда самовар. Ошхонадан кабоб ва гўшткуйди ҳиди анқийди...

— Бу ёғи город, чегарага етдик,— дейман мен кўп-рик четига ўтириб.

Турғун сомсапазнинг дўкони томонга қарайди.

— Сомса яхши-да! Бай-бай!— дейди ҳаваси келиб. — Лекин катта бўлганимда, қараб турларинг албатта ошхона очаман. Ана шунда кўрибсизларки, муллажи-ринг шарақ-шарақ. Аъзам ўчоққа ўт қалаб туради. Муса овқат ташийди, мен хўжайин бўлиб тўрда ўтира-

ман. Менинг ишим фақат пул санаш бўлади. Қотириб ташлайман!..

Аъзамнинг жаҳли чиқиб Турғуннинг юзига тарсаки тортиб юборади.

Турғун аламига чидаёлмай ўрнидан ирғиб туради. Мен ўртага тушиб, ажратиб қўяман.

— Маҳаллада гаплашамиз, ҳали маҳаллада гаплашамиз!— дейди Турғун Аъзамга дўқ қилиб.

Бирдан қаёқдандир отлиқ аскарлар пайдо бўлади. Қовоқлари солинган солдатлар милтиқ кўтариб кетмоқдалар.

Трамвай йўлидан пиёда Александров боғига борамиз.

— Рус болалар тутмасмикан?— дейди Аъзам бирдан.

Турғун жавоб беради:

— Рус болалари яхши, рабочийларнинг болалари бизга тегмайди. Мен бир кун городдан қонда сўк орқалаб келаётган эдим, ҳар қадамда тўхтаيمان. Жиққа терга ботдим. Бирдан иккита рус бола учраб қолди, раҳми келди шекилли, қопни кўрсатиб, менга бер, бола, деди. Ҳайрон бўлиб тўхтадим. Ичимда: берайми, бермайми, деб ўйладим. Оддий кийинган, рус боласи, шапкаси кир, кийим-боши ўрта, ўн беш яшар, баланд, бақувват бола эди. Иккинчиси кичкина эди. Қопни бердим, орқалаб олди-да, физиллаб кетди. У бир нималар дейди, лекин тилига тушунмайман. Ёлғиз билганим: испасиба. Отам ўргатган, испасиба десанг олам гулистон, деб. Шундай қилиб, ҳалигилар қопни галма-гал кўтариб чопишди. Қорёғдига келдик. Рус болалар, мана старий город, деб қопимни беришди, қайта-қайта испасиба, деб қопни орқаладим. Улгундай дуо қилдим.

— Яна қандай русча сўзларни биласан?— сўрайман Турғундан.

— «Харашо», «тавариш» деган сўзларни биламан,— жавоб беради кулиб Турғун.

Тушдан оққанда ҳориб-чарчаб Пиёнбозорга етиб борамиз.

Турғун бало, бирпасда хабар топиб келади:

— Александров боғида митинг охирлаб қолганга ўхшайди. Миш-миш гап... Рабочийлар, буржуйларни эзамиз, дейди.

— Буржуй деганинг нима?— сўрайди Аъзам.

Турғун жиддий равишда тушунтиради:

— Буржуй деган нарса, хўш, олиб сотар, савдогар дегани бўлса керак-да.

...Александров боғига югурамыз. Митингда кўпчилиги руслар, мусулмонлар ҳам бор. Минбарга оддийгина кийинган, калта соқолли, қорагина бир хўшбичим киши чиқади. У зулм, ваҳшат, ҳақсизлик тўғрисида шундай таъсирли гапирадики, оғзим очилиб қолади. Нотиқ меҳнаткашларнинг оғир аҳволи, текинхўр бойларнинг айш-ишратда яшаётганликлари тўғрисида ибратли мисоллар билан гапиради.

— Улкамиз албатта ҳуррият, адолатга эришади, ҳалқнинг орзуси рўёбга чиқади. Биз ҳақ-ҳуқуқимизни қўлимизга оламиз!— дейди нотиқ гапининг охирида.

Унинг сўзини маъқуллаган садолар янграйди.

Яқинимизда турган фақиргина бир йигит бизга тушунтиради:

— Петроградда ишчилар қўлларига қурол-аслаҳа олишипти. Вақтли ҳукумат бетинч эмиш. Тошкентда аҳвол шунақа. Генерал Коровиченко бойлару савдогарлар билан биргалашиб фитна бошлади. Уни Керенский юборган, меҳнаткашларнинг ашаддий душмани, «Тошкентни қонга ботираман!» деган шу-да!— аста шивирлайди йигит.— Мана митингда мастиравойлар, темир йўл ишчилари, ҳаммаси гапирди. Ишчилар, фабрика-заводларни буржуйлар қўлидан тортиб олиш керак, ер-сув деҳқонники, дейишяпти... Шу гаплар амалга ошса биз ҳам ёруғликка чиқиб қолардик...

Биз унинг гапига ҳайрат билан қулоқ солиб турганимизда ғишт терувчи таниш бир уста кўриниб қолади.

— Ҳе, нима қилиб юрибсизлар?— сўрайди у.— Уйга кетинглар, адашиб қолманглар тағин.

— Э, митингга келган эдик... Тамом бўлиб қолди, аттанг,— дейман мен.

— Қизиқ гаплар бўлдимми? Гапириб беринг, амаки,— деб устага ялинади Турғун.

— Аҳволи замон жуда чатоқ, укаларим. Мастиравойлар, йўқолсин бойлар, дейди. Вақтли ҳукумат бойларни яхши кўради, чунки, вақтли ҳукумат ҳам, бойлар ҳам — ҳаммаси бир гўр.

— Мана қараб туринг, ҳозир Тошкент шўросида большевиклар катта кучга эга бўляпти, ака, эшитган-

ман,— дейди ғиштчи устага қараб йигит.— Ишчилар, бутун камбағал меҳнаткашлар большевиклар атрофига йиғилишди, шивирлайди йигит.— Ташвиқот жуда зўр, яширин ҳолда қуролланишиб, қаттиқ иш олиб бориш-япти. Уларнинг орасида мусулмон ишчилар, батрақлар, усталар ҳам анча бор. Эшитганмисиз Шер Холмухамедов, Султон Қосимхўжаев, Абдушукур Абдурашидов деганларни? Булар ҳаммаси большевиклар билан бирга. Большевиклар халқнинг ғамхўрлари, булар: «Бутун ҳукумат шўрога!» деяпти. Булар бойларнинг чангалидаги бутун фабрика- заводлар мусодара қилинсин, ҳаммаси меҳнаткаш халққа берилсин, деяпти. Ҳа, гап кўп, укалар. Митингда рус ишчилари, ер-сув муштумзўрлардан тортиб олиниб, камбағал-батрақларга берилсин, деб талаб қилишди. Сўзга чиққан нотиқлар бойлар қўлидаги арпа, буғдой, қўйингчи, бутун дон-дун, ғалла йиғиб олинсин, халққа, меҳнаткашларга берилсин, дейишди. Жуда қизиқ, ажойиб гаплар бўлди. Ҳаммасини хом калламга сиғдиролмадим, эсимдан чиқди,— дейди ишчи йигит пешонасига уриб.— Хуллас, бутун мамлакату ҳукумат ишчилар, камбағал деҳқонлар, умуман, халқнинг ўз қўлига ўтсин, дейишди.

— Балли-е рус ишчиларига, бизларнинг кўзимизни очишди!..— дейди уста.

— Ҳа, уста ака, ишчилар ҳам, аскарлар ҳам, ҳаммаси, «Вақтли ҳукумат йўқолсин. Бутун ҳокимият шўроларга!» деб қатъий талаб қилишди. Меҳнаткаш, жафокаш йўқсиллар, ҳақиқий озодликка чиқсин, дейишди.

Мен унинг гапларини диққатимни бериб жимгина тинглайман. Еш бўлсам-да, бундай гапларни ҳар куни, ҳар жойда эшита-эшита тушунадиган бўлиб қолганман.

Қоронғи тушиб қолгани учун, йигитга миннатдорчилик билдириб, уйга қайтамиз. Базўр маҳаллага етиб келамиз.

Онам бояқиш мендан хавотир олиб, диққати ошганча ташвишланиб ўтирган экан.

— Ойи жуда гап кўп!..— дейман ариқ сувида шапир-шапир ювиниб.— Городга бордик... Овқатингиз борми?..

Онам уришиб қойийди:

— Емон саёқ бўлиб кетяпсан!

— Ойи, овқат!— дейман супа лабига чўккалаб.

Онам мошкичири олиб келади.

— Буржуйларнинг тагига сув кетяпти!— дейман овқатни тиқила-тиқила чайнаб.

— Буржуй деганинг ким?— сўрайди онам ёнимга ўтириб.

Бир оз ўйлаб жавоб бераман:

— Руслар бойларни буржуй дейди!..

* * *

Онамга носвой олиб келиш учун бозорга кетмоқдаман. Дўппифурушларнинг кичик-кичик дўкончалари олдидан ўтиб бораётиб бир уйда сувоқчилар, мардикорлар, усталар тиқилиб ўтирганларини кўраманд-а, қизиқиб, мен ҳам бошимни суқиб мўралайман. Деярли барчаларининг устида йиртиқ-ямоқ кийим, кўплари яланг оёқ, эски чориқ кийганлар. Уйнинг тўрида қўлдан сўқма тахта стол олдида беш-олти кишидан иборат ҳайъат ўтирибди.

Нотиқ қаттиқ ҳаяжонда терлаб-пишиб гапирмоқда.

— Кимди бу?— сўрайман эшикка яқинроқ турган бир ўспириндан.

— Очил ака-ку, усталарнинг бошлиғи!— жавоб беради йигитча шивирлаб.

Очил ака йирик гавдали, савлатли, оқ соқолли, кўзлари маъноли, қошлари қуюқ киши. Оппоқ кўйлак устидан енгил яхтак кийган, бошида мош ранг духоба дўппи. Сўзларни чертиб, ҳар хил мисоллар, мақоллар билан салмоқлаб гапирмоқда:

— Биродарлар, ўртоқлар, гап шундай, замон бизники. Усталар жамияти, сувоқчилар, мардикорлар, бутун меҳнаткашлар бирлашиб, рус оғайнилар мастеровойлар билан бирлашиб, ҳуқуқимизга, тилак-орзуларимизга етишайлик. Петроград ишчилари завод-фабрикалар, ер-сув, жамийки ҳаммаси бойлардан тортиб олинсин, ҳаммаси меҳнаткаш халқники, деяпти. Тошкентдаги рус ишчилари уюшиб зўр ташкилотга айланиб қолди, улар шўро маҳкамаси тузиб, қаттиқ ишлаяпти. Мусулмон бойлари бир ёқдан, уламо ҳазратлари бир ёқдан дину исломни пеш қилиб халқни алдаяпти. Ўртоқлар, рус ишчилари билан бирлашиб, ҳаммамиз аҳил бўлиб, бир ёқдан бош чиқариб, Вақтли ҳукуматни ҳайдасак, бойлар, савдогарлар зулмидан қутиламиз, озодликка, бахт-саодатга эришамиз. Бу курашда меҳнаткаш халқ-

қа йўл-йўриқ кўрсатиб, раҳбарлик қилиш бизнинг бурчимиздир.

— Тўғри! Тўғри!— деб қичқиради кўплар.

Очил ака яна гапда давом этади. Ишчиларнинг оғир ҳаёти, уламо ва бойларнинг ҳийла-найранглари ҳақида тағин узоқ гапирди.

Мен ихлос билан тинглайман. Тушунмаган сўзларни ёнимдагилардан сўраб оламан.

У пешонасининг терини артиб ўтиргач, яна уч-тўрт киши сўзга чиқиб, турмушнинг машаққатидан, замона аҳволидан, меҳнаткашларнинг олдида турган вазифалардан гапирдилар.

— Уламолар, бою камбағал бирлашиб, дину ислом байроғи остида тўпланмоғимиз зарур, дейдилар. Туркистон ўлкасида мухторият қурамиз, дермишлар. Бизларни қуруқ гаплар билан алдаб, яна бўйнимизга занжир солмоқчилар. Уртоқлар, ҳушёр бўлинглар, ҳозир бутун меҳнаткаш, бутун ишчилар ва камбағал деҳқонлар рус ишчилар билан якдил, яктан бўлиб иш кўрайлик,— дейди ўрта ёшларда, калта соқолли бир киши.

Кейин жадиднамо, олифта кийинган, бошида янги духоба дўппи, жужун камзулли, тилла кўзойнакли бир киши сўзга чиқади. У сўзни тарихдан бошлаб, Темур дабдабасидан, «олтиң тупроқли Туркистон ўлкаси» деган иборалар билан эзмаланиб асабий сўзлайди.

— Афандилар, ҳаммамизнинг динимиз бир, олломиз бир, пайғамбаримиз, саҳобаларимиз бир, турк авлодимиз, тарихимиз чўқ порлоқ, ўтмишимиз, шон-шавкатимиз улуғдир. Уламолар ва боёнларимиз миллатимизнинг ҳомийларидир. Албатта, зиқна бойларимиз ҳам йўқ эмас, худодан тилаймизки, ўзи уларга инсоф бергай. Ҳаммамиз ҳамжиҳатлик билан бирлашсак, иншоолло, бахтимиз туғулар. Бошбошдоқлик ярамайди, Муваққат ҳукуматга бўйсунимиз, унга содиқ хизмат қилмоғимиз лозимдир. Афандилар, раҳбарларимиз уламо ва...

Халқ орасида шовқин кўтарилади:

— Бас, бас!

— Етар, бас қил гапингни, бойларнинг думи!

— Сен ҳам савдо аҳлидансан, жўна, туёғингни шикиллат!

Нотиқ бир неча дафъа гапини давом этиришга тиришади, аммо халқ тингламайди, ғала-ғовур норозилик борган сари зўраяди, нотиқ оқариб, титраб кетади.

Бир ишчи ўрнидан ирғиб туради-да, ҳарорат билан сўзлай бошлайди. Бир зумда халойиқ тинчийди ва берилиб тинглайди.

Иссиқдан терлаб кетганимдан одамлар орасидан базўр сирғилиб чиқиб ташқарига отиламан. Поякиликдан носвойни оламан-да, таниш ипакфуруш яхудийдан онам буюрган ипакларни харид қилгани жўнайман.

* * *

Куз. Япроқлар аста тўкилмоқда. Тунлари изғиринли совуқ. Бир-икки ёғин ҳам бўлиб ўтган. Бугун ҳаво яхши, осмон зангори.

Дадам Янгибозордан келган. У уйга ҳар кун ўтин, кўмир, ёғ, мош, хуллас, рўзғорга керакли икир-чикирни ташийди. Нархи-наво ошган, баҳорда ёмғир бўлмаганидан арпа-буғдой битмаган. Дадам бозордан жўхори олиб келади. Фақир одамлар, косиблар, мардикорларнинг аҳволлари хароб.

Эрталаб мен, чойдан кейин отни миниб жарга жўнайман. Жарда толлар, қайрағочлар тўла. Жимжит. Отни суғориб турсам, тўсатдан даҳшатли милтиқ садолари янграйди. Бу нима бўлди? Янги шаҳардамикан? Садолар яқиндан янграйди.

Жардан чиққанимда милтиқ овозлари кучаяди. От чоптириб бир зумда гузарга етиб келаман. Боққоллар, самоварда ўтирган одамлар ҳайрон бўлиб, бир-бирларига қарайдилар: «Нима ғавғо?»

Уйда дарров отхонага отни боғлаб чиқаман.

— Нима бало, милтиқ отиляптими?— дейди онам кир ювиб ўтирган жойида.

— Гузардагилар, қўзғолонга ўхшайди, дейиш-япти!..

Онам ҳайрон бўлганча анграйиб қолади. Мен яна гузар томон югураман. Гузардаги халойиқ ҳамон саросимада. Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Боққоллар, қас-соблар, бирин-кетин дўконларини йиғмоқдалар. Лекин самоварда одам тўла. Отишма овозлари борган сари кучайиб авжига чиқмоқда. Извошчилар бирин-кетин Эски шаҳар томон кетмоқдалар. Қатор-қатор бўш трамвайлар Янги шаҳар томон ўтмоқда.

— Қўзғолон! Катта қўзғолон!— дейдилар извошда келаётганлар олдиларидан тўсиб сўраган одамларга.

Мен у ёқ-бу ёқдан сўз ўғирлаб, тентираб юраман. Тушда уйга равона бўламан. Янги шаҳарда отишма ҳануз тинмаган, аксинча, борган сари кучаймоқда.

— Ойи-чи, ойи,— дейман айвонга ўтириб.— Қўзғолон бўляпти. Мана, городда тарақ-тарақ отишма. Вақтли ҳукумат билан бойлар бир томонда, иккинчи томонда — ишчилар, камбағаллар.

— Эшитдим, отин бувим чиқиб айтдилар. Шайхантовурга қариндошлариникига борган экан, эшитиб келипти. Русияда бир шаҳар бор-ку, оти нима ҳам эди, ўша ишчиларга ўтипти. Иш бошида ишчилар эмиш.

— Петроград у шаҳарнинг оти!— дейман ҳовлиқиб.— Инқилоб ўша ердан чиқипти! Билмадим, инқилоб, инқилоб дейишади, уста акам: «Хуррият офтоби шу, ука!» дейди.

Кечқурун Турғун келади:

— Мусавой, юр тез!

— Нима бўлди, оғайни, кўринмайсан?— дейман ташвишланиб.— Авжи қўзғолон ҳозир, милтиқ овозларини эшитяпсанми? Қаёқларда тентираб юрибсан?

— Оғайни, гап кўп. Сен ўзинг уйга тиқилиб ўтирибсан,— дейди лабини ялаб Турғун.

— Қани, айт!— қистайман қизиқиб.

— Икки кун бурун дадам билан далада турадиган аммамнинг боғига борган эдик. Жуда узоқ, тахминан йигирма-ўттиз чақирим келади. Бориб, чой-пой ичгандан кейин хазон теришга тушдик, биласан-ку, бузоғимга овқат керак. Тоғамга ялиниб-ёлворганимда, ма, олақол, деб берган эди шу бузоқни, хазон сероб далада, қопқоп ётипти. Дадам икковимиз катта узун супурги билан хазонни йиғдик. Ҳаво яхши, далада деҳқонлар йиғим-терим билан овора. Бир ариқ сув шарқираб оқиб турипти, ичи тўла балиқ, ўзим кўрдим. Лекин аттанг қармоқ бўлмади-да, хўп тутардим.

— Вой, тентаг-эй, бўлди, мунча эзмалик қиласан!— дейман мен тоқатсизланиб.

— Уртоғ-эй, сабр қил, эшит ахир, гапни бўлдинг-ку. Шундай қилиб, уч кун хазон йиғдик, иннайкейин, дадамнинг ўртоғи, ўзи эски таниш, қўлтиққа сиғмайдиган жуда катта тарвуз берди. Бир таниш деҳқон қирғовул берди. Поччам бир яхши пичоқ бердики, жуда ҳам

ўткир, уйга бекитиб қўйдим... Ўтмас бўлиб қолмасин, деб...

— Эзмалигинг ёмон-да, гапни чўзаверасан,— дейман мен.

— Э-э, гапнинг қизиғига энди етганда яна чўп солдинг-а, тентак. Майли, эшит, шундай қилиб, дадам, қоронғи тушиб қолди, бу кеча ётайлик, эртага кетамиз, деди. Аммам бояқиш, ёғлиқ қайла қилди. Иштаҳа билан едим. Кечаси поччам билан дадам ҳасратлашиб, ўтган турмуш воқеалари, қаттиқчилик, қашшоқчиликдан бошлаб, ҳозирги вақтли ҳукумат, боёнлар, камбағал-бечоралар устида кўп суҳбат қилишди. Чол мусулмон батраклар, рус ишчилари ҳақида кўп нарса билан қоронғи. Эрталаб қуюқ қаймоқ билан чой ичдик. Чойни ичиб, ота-бола хазонларни бостирманинг бир бурчагига жойладик. Дадам бояқиш қанор қопга хазонни тиқиб-тиқиб оғзини чандиб бўғди, қопни орқалаб, арқонни кўкрагидан айлантириб боғлади. Аммам анча жийда, каттаконгина қовоқ, сузма берди менга. Поччам ва аммам билан хайрлашиб, бир ҳафтадан кейин хазонга келамиз, деб чошгоҳда йўлга тушдик. Кўп юрдик, айниқса, дадам шўрлик толиб қолди, қанорга хазонни жуда кўп тикқан экан ўзи ҳам. Ора-чора дам ола-ола авжи пешинда базўр городга етиб келдик. Ҳеч ким йўқ, кўчалар жимжит. Аммо аҳён-аҳёнда узоқда тарс-тарс овоз эшитилиб турипти. Солдатлар буқина-буқина аллақайқа чопиб кетишяпти. Йўлда битта-яримта ўткинчи учраб қолади. Қўрқа-писа келяпмиз. Рус хотинлар эшикларини ёпиб, дераза пардаларини тушириб қўйишган. Рус бобойлар эшикка чиқиб: «Ҳой, кет-кет, тез жўна уйингга, эсинг жойидами ўзи, пасқам йўлдан юр, ўқ ёғилиб турипти», дейишади бизга. Дадам ҳайрон бўлиб, қотиб қолди. Мен дадилман; «Юринг, қўзғолон бошланди, айтдим-ку, ишчилар анойи эмас, ахир ўз ҳуқуқларини топиб олади. Эшитганман буржуйларнинг онасини кўрсатади» деб тушунтирдим. Э-э, паст-баланд, айланма-айланма йўллардан юра-юра хўп кездик. Бирдан ишчилар кўринди, ҳаммасининг қўлида милтиқ, дарахтлар орасида ер бағирлаб ётиб поқ-поқ отишади. Ораларида солдатлар ҳам кўп. «Ҳой, биродар, нима қилиб юрибсизлар, бир ўқ тегса қулайсан, жўна!» деб қичқирди бир мусулмон. Астагина пана жойга бурилдик. Ҳар жой-ҳар жойда ишчилар орасида милтиқ кў-

тарган мусулмонлар ҳам кўринади. Улар отамга ҳазил қилиб: «Хазонингиз нимаси бу қиёматда?» дейишади. «Жўнанг тезроқ!» дейди биттаси жаҳл билан. Хўп тентираб юрдик, қарасак дарахтнинг тагида ярадор одам ётибди. Дадамга қараб имлайди. «Сув, сув!» деди инграб. Дарров қўлимдаги ҳамма нарсаларни ерга қўйиб, дўппимда икки марта сув олиб келиб, ичирдим. «Испасиба, испасиба, маладес! Иди, иди!» деди қайта-қайта. Шу тобда дарахтлар орасидан буқиниб, ер бағирлаб ярадор ишчининг олдига бир жувон келди-да, шошилиб ярасини боғлай бошлади. «Сестра, испасиба, сестра» деган ярадорнинг товуши ҳали қулоғимда турибди, Мусавой. Кўчама-кўча юриб, князнинг боғининг орқасидаги кўчалардан ўтиб, Ўрдага чиқдик. Ишқилиб, уйга намозгарда етиб келдик. Лекин, ўртоқ, даҳшатли, қонли уруш. Вақтли ҳукумат ағдарилди деявер шу бугун! Бугун-эрта йиқилади.

Мен ҳам кўрган-билганларимни гапириб бераман.

— Албатта Вақтли ҳукумат йиқилади. Инқилоб, инқилоб, зўр инқилоб!

— Нима бу инқилоб деганинг?— сўрайди Турғун.

Турғунга тушунтирган бўламан ўзимча:

— Инқилоб — озодлик, ҳуррият, меҳнаткашлар замони!

Турғун икковимиз янгиликларни билиш учун ҳар кун гузарга чопамиз. Тўрт кунча жанг бўлади. Муваққат ҳукумат, казаклар, бойлар хўп олишиб кўради, аммо ишчилар, солдатлар, мусулмон меҳнаткашлари астойдил курашиб, қон тўкиб, ҳокимиятни қўлга оладилар. Ниёзбекдан, Қўйлиқдан, Бешёғочдан, Оқ уй яқинидаги Ўрдагача душманни қуршаб, изма-из сиқиб келадилар. Реакционерлар генерал Коровиченко бошлиқ Тупроққўрғон ичига қамалиб олиб, қаршилиқ кўрсатишга уринадилар. Лекин ишчилар ва солдатлар қўрғонни ўраб, аксилинқилобчиларни таслим бўлишга мажбур қиладилар.

Эрталаб мен гузарга чиқаман. Ҳар жойда, самоварда, гузарда, кўчаларнинг тўқнашган жойларидаги майдонларда тўп-тўп халойиқ севинч, ҳаяжон билан гапирмоқда:

— Инқилоб!..

— Инқилоб, дўстлар!

— Тошкент ижроқўми, ҳокимият ишчи-деҳқонлар қўлига ўтди, депти.

— Туркистон ўлкаси ёруғликка чиқди!..

— Ҳуқуқимизни қўлга олдик.

— Инқилоб қуёши Петроградда туғилди!

Бу хушxabарларни ишчилар, батрақлар, камбағал меҳнаткашлар хурсандчилик билан олқишлаб қарши оладилар.

Тошкент Ижроия Қомитети аҳолига эълон қилади. Совет ҳокимияти, яъни ишчи-деҳқон ҳукумати барпо бўлганини билдиради. Халқ, айниқса ишчилар, камбағал меҳнаткашлар бу хушxabарни хурсандлик билан олқишлаб қарши оладилар.

Бойлар, савдо аҳли, пулдорлар хафа, дили ғаш бўлиб, малаги қўлтиғидан тушиб, ин-инларига кириб кетадилар. Дарҳол бойлар, савдо аҳлининг завод-фабрикаларини, дўконлари ва магазинларини, қават-қават данғиллама ҳовли-жойларини, қулоч-қулоч боғ-роғларини мусодара қилиш бошланади.

Ҳамманинг оғзида: «Ленин, Ленин!» Кўчада, маҳаллада, самоварларда, косибларнинг устаҳоналарида, ҳамманинг оғзида: «Ленин!» Ленин қуёшдек порлаб ҳаётга киради, камбағал қашшоқларнинг қалбларида абадий жой олади.

Гўзарда болалар билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирсам, бирдан ўзбек чол киши бир даста қоғоз олиб келиб, деворларга ёпиштира бошлайди ва одамларга улашади. Чолга ялиниб, Лениннинг суратидан бирини оламан ва кўксимга босганча уйга югураман. Айвонда жияк тўқиб ўтирган онамга: «Ленин, Ленин!» деб суратни тутаман. Онам жиякни бир четга қўйиб, суратни қўлига олади ва узоқ тикилиб қолади:

— Ақлли, пешонаси катта, кўзларида маъно кўп. Уйга, тўрга ёпиштириб қўй.

Мен севишиб, ҳаяжон билан Лениннинг суратини деворга осаман.

«Коммунист» ва «большевик» сўзлари халқ орасида тез машҳур бўлади. Меҳнат аҳли секин-секин Коммунистлар партиясига кира бошлайди. Аммо уламолар ёлғон-яшиқ гаплар тўқиб, большевикларни динсиз, даҳрий, деб ташвиқот қилиб қаршилик кўрсатадилар.

Гузардаги темирчи ва косибларнинг олдидан сил-
жимаيمان. Ҳаммалари шод, ҳаммалари ҳаяжонда, қўл-
лари ишга бормайди, хуллас ҳар жойда шодиёна,
байрам.

Косиб Ғулом ака олдига айниқса кўп дўстлари йи-
гилишади.

— Уф!— дейди ҳорғин ҳолда пастак курсига ўти-
риб, пахта завод ишчиси, устанинг яқин дўсти.

— Хўш, хўб жанг қилдинг, қани гапир,— дейди у-
ста Ғулом.

Устанинг пахта заводда ишлайдиган дўсти папироси-
ни қаттиқ-қаттиқ тортиб, бир-икки йўталади.

— Тўрт кун қаттиқ жанг қилдик, вой-бў, жудаям даҳ-
шатли бўлди, хуллас енгдик-да!— дейди мағрур ҳол-
да.— Рус ишчилари асл одамлар, қаттиқ чидам билан
туриб беришди, оқибатда енгиб чиқдик. Мусулмонлар
ҳам бўш келмади, биргалашиб ёвни қулатдик.

Уста Ғулом ванг бўлиб қолади, олдидаги резгилар-
ни йиғиштиради:

— Қани гапир, иним, ажойиб воқеалар-а, эшитай-
лик,— дейди ишчига қараб.

Ишчи бир оз оғир сукутда ўй суради-да, кейин сўз-
лай бошлайди:

— Городда катта байрам, халқ ҳаммаси кўчада,
ишчилар, аскарлар кўп. Нима қилиб, инингизга тиқи-
либ ўтирибсиз, уста? Чиқинг городга, қаранг, уста.—
дейди шу тобда ишчи сўзини бўлиб ва кўчага ишора
қилади.

Бир тўда отликлар Янги шаҳардан Эски шаҳар то-
мон келмоқдалар. Ораларида машҳур большевик Ни-
зомиддин Хўжаев ҳам кетмоқда. Ҳаммаларида милтиқ,
Низомиддинда тўппонча.

— Ана, қаҳрамонлар! Хурсандликларини қаранг!

Уста кўчага тикилиб қолади, отликлар ўтиб кетган-
дан кейин ўртоғига дейди:

— Низом ҳақиқий жангчи-да, кўрдингми отда ўти-
ришини! Шаҳарда Низом деса бас, катта-кичиқ ҳамма
яхши кўради уни.— Бир оз сукутдан сўнг дейди:— Ўзи-
ям жуда саводли бола, русчани қийиб гапиради, ўқи-
ган-да!

Ишчи кулимсирайди:

— Ҳа, Низом русчани қойил қилади, жуда билади,— дейди, кейин тагин жанг ҳақида гапира бошлайди.— Жанг ғоят даҳшатли бўлди. Оч ҳам қолдик, ташна ҳам бўлдик, уруш ҳазил эмас, ака. Ғиз этиб бир ўқ учиб келса борми, тамом. Мана ўртоқларимиздан, билмадим, чамамда саксон-тўқсон қаҳрамонни дафн қилдик, Катталар ҳозир бўлди, ҳаммаси коммунистлар. Тупроқдўрғон тўплари отилди, ҳаммамиз тиз чўкиб видолашдик. «Сиз қурбон бўлдингиз» деган марсияни қайта-қайта айтдик. Мен йиғлаб юбордим, кўз ёшларимни тутолмадим, кўп яхши йигитлар эди...

— Ҳа майли, иним, қурбон бўлмаса ғалаба бўлади-ми! Қутлуғ тўкилган қонлар. Ҳаммасини дилимизда сақлаймиз...— дейди ерга қараб ўтирган уста Ғулом.

— Хайр, уста ака, ҳовлига бориб кампирни кўрай, ҳавотир олиб ўтиргандир шўрлик,— дейди ўрнидан туриб ишчи йигит.

— Россия ҳам, Туркистон ҳам бойларнинг зулмидан қутулди-да, бундан катта бахт борми!— кулиб хайрлашади-да, тез чиқиб кетади.

— Яхши йигит-а, ботирга ўхшайди, гапларини кўринг, уста!— дейман Ғулом акага қараб.

— Шундай ботирлар бўлмаса, ҳаёт жаҳаннам-ку, чироғим!— дейди уста елкамга қоқиб.

Мен ҳам секин ўрнимдан тураман-да, Турғунни ахтариб кетаман.

* * *

Турғун икковимиз ҳар куни гузардамиз. «Инқилоб» сўзи ҳамманинг оғзида. Бойлар, ер эгалари, савдогарлар, пулдорлар барчаси ваҳимада, қўлтиқларидан малага тушган, ин-инига кириб кетган. Кўчаларда меҳнат аҳли, ёшлар, ўспиринлар хурсанд, ҳар жойда қўшиқ, кулги...

Гузарда, бозорларда, Шайхантовурда ўртоқларим билан юраман, Петроград воқеаларини, ишчилар ва матросларнинг Қишки саройга ҳужумларини, Нева дарёсида туриб «Аврора» кемасидан матрослар Қишки саройни ўққа тутганларини, ишчилар, аскарлар дарвозаларни бузиб ҳаяжон билан «Ура, ура!» деган хитоблар билан қичқириб, саройга бостириб кирганларини, Вақтли ҳукуматнинг қамоққа олинганини, Керенскийнинг қочганини мароқ билан эшитаман.

Лениннинг ажойиб ҳаёти, Финляндияда яширин юрганлари, Петроградга пинҳон келгани, ишчилар, аскарлар уни олқишлар билан қарши олганларини, ҳаммасини халқдан эшитаман, мароқ билан тинглайман. Ҳамманинг оғзида «Ленин! Ленин!» Менинг ёш қалбимда Ленин чуқур ўрнашади.

Уйда онамга севинч билан гапираман:

— Ойи, олам нурга ботди, озодлик, инқилоб **офтоби** чиқди!..— Кулиб юбораман:— Боёнлар ин-инига **уриб** кетди!

— Жазоси, азобини тортсин!— дейди онам **жиддий**.

* * *

Ҳар куни мактабдан қайтаётганимда Ҳадрадаги янги мактабдан хушчақчақ шовқин-сурон билан **чиқиб** келаётган болаларни учратаман. Уларга ҳавасим келади, улар билан бирга ўқишни орзу қиламан.

Бир куни маҳалламиздаги қўшнимиз Акбар ака йўлиқиб қолади. У ёшлигидан янги шаҳарга қатнаб, рус мактабини битирганлардан. Ҳамиша дарвозасининг олдида русча, ўзбекча китобларни шивирлаб мут-олаа қилгувчи эди. Мен унинг ёнида ўтириб тинглардим.

— Хўш, нима қилиб, лақиллаб юрибсан?— дейди Акбар ака дўриллаган овоз билан ҳар бир сўзини салмоқлаб.— Ҳадрада янги мактаб очилган, қалай, ўқийсанми?

Юрагим дукиллаб кетади:

— Қани энди! Олиб борсангиз, ўқийман, орзум шу!— дейман шошилиб.

Акбар ака кулади.

— Яхши, ўқи-ўқи, одам бўл. Эртага эрталаб Ҳадрада кутаман.

Ғизиллаб уйга югураман.

— Мен албатта янги мактабга кираман, бўлди, **эски** мактабни йиғиштирдим!— дейман қатъий равишда онамга.

Онам қўлидаги жиякни бир четга қўяди, жиддий оҳангда дейди:

— Олам ўзгарди, янги дунёга янги мактаб ярашади, ўқи, мулла бўл, ўғлим. Лекин, дадангнинг иши йўқ,

у кишига кас...

... Даданг ҳам ян-

... теримга сиғмай эрталаб Хадрага дарвозахонадаги зинапоядан физиллаганча мактаб саҳнига чиқаман. Ҳовлида катта-кичик болалар аралаш ўйнаб юрибди. Олифтанамо, гердайган бойваччалар ҳам кўриниб қолади. Аммо, кўпчилиги асл меҳнаткаш халқ болалари.

Бир эшикдан қўлида жигарранг, зангори рангдаги юмалоқ нарсани кўтарган ҳолда Акбар ака чиқиб қолди.

— Келдингми? Қани юр,— дейди имлаб.— Ер куррасини кўрганмисан? Мана бу— глобус, ер куррасининг нусхаси бўлади.

Акбар ака мени мактаб идорасига бошлаб олиб киради. У ерда бир неча кекса, салобатли рус муаллимлар, соддагина кийинган ўзбек ва татар муаллимлар ўтиришибди.

Акбар ака глобусни бир четга қўйиб, менга қарайди:

— Қани, ўтир.

Мен ийманиб аста ўтираман. У олдимга бир варақ қоғоз ва қалам қўяди. Ниманидир айтиб туради, мен бирпасда хушхат билан ёзаман. Шу тобда эшикдан келиб кирган пакана киши менинг хатимга қарайди.

— Хушхат экансан. Ҳисобни биласанми?— сўрайди у мендан.

— Рақамларни биламан-у, амални билмайман,— жавоб бераман қизариб.

— Эски мактаб, динни, шариатни ўргатади, холос,— дейди кулиб Акбар ака.— Иккинчига ўт, ҳисобни билмайсан.— У пакана кишига қарайди:— Шундай қилсин-а?

Қаюм ака шкафдан иккита дафтар ва қалам олиб узатади менга. Мен идорадан чиқиб, иккинчи синфни топаман. Синфда катта-катта болалар, жуда кичкиналар ҳам бор.

Биринчи дарсга ўрта ёшлардаги рус — расм муаллими киради.

Ўринларимиздан дув туриб салом берамиз, кейин жим ўтирамиз. Муаллим шляпасини столга қўяди.

— Бошлаймиз расмни, болалар?— дейди ўзбекчасига.

Мен дафтарни очиб, хурсанд ҳолда муаллимнинг буйруғини кутаман.

...Янги мактаб илм хазинаси, маърифат ўчоғи. Янги мактабда фанлар ҳам, муаллимлар ҳам кўп. Она тили, ҳисоб, табиёт, жўғрофия дарсларини ўқиймиз.

Бўйим ҳам анча чўзилиб қолган. Шўхлигим тиниб, ўйин қароқлигим анча камайган, томма-том юришларим барҳам бўлган. «Иштирокиюн» газетасини, инқилобий шеърларни ўқишни яхши кўраман. Уларни декламация қиламан.

Янги мактаб, янги ҳаёт адабиётга ишқимни кучайтиради. Ҳавасим, иштиёқим шеърда. Севикли шоирларимнинг инқилобий шеърларини қўлимдан қўймайман. Дафтар-дафтар шеърлар тўплайман. Ҳавасим кучли, ўйларим, хаёлларим дунё-дунё!..

Давр қайноқ, жанговар давр. Ватанимиз кураш оловида. Буюк Октябрь социалистик революциясини амалга оширган ишчи-деҳқонлар Ленин бошлиқ Коммунистик партия етакчилигида зўр ҳамлалар билан порлоқ истиқболга қадам отади.

Халқнинг бахт қуёши ярқираб кетади.

Езувчи Ойбек бу хотираларда болалик чоғида бошидан кечирган, Николай подшо ва маҳаллий ҳоким, беклар, дин аҳли ҳукм сурган даврни ҳамда улуғ Ленин раҳбарлигида Совет ҳокимияти барпо қилинган, меҳнаткашлар азоб-уқубатлардан озод бўлган янги совет даврининг биринчи кунларини тасвирлайди, «Болалик» асарини ўқир экансиз, саводсиз, диний хурофот ичида ўралиб қолган ўзбек меҳнаткашлари, бойлар, миршаблар, девоналар, қаландар ва дарвешлар, хўроз уриштириш, беданабозлик, эски диний мактаб, арава зўрға сиғадиган қинғир-қийшиқ тор кўчалар, пастак-пастак уйлар, кичкина дўкончалар, ёймачилик, эшак, от, туя, конка — умуман кўз олдингизда революциядан олдинги эски Тошкент гавдаланади. Биз бу асарда бўлажак катта адибнинг «Қутлуғ қон» романида тасвирлаган, ҳозир ёзаётган «Улуғ йўл» романида тасвирлаётган дунёни қандай кашф этганини кўрамиз.

Мен у даврни кўрганман. Эски диний мактабда бир оз ўқиганман ҳам. Лекин эски мактаб менга қулларча мутелик, итбаткорликдан бошқа нарсадан таълим беролмади. Фақат, совет даврида ўқиб Ойбек ёзувчи бўлиб етишди. Мен рассом бўлдим.

Мен бу асарда ўз болалигим билан қайта учрашгандай бўлдим. Шунинг учун ҳам ёш китобхонларимизга ўтмишни аниқроқ тасаввур эта олишлари учун Ойбекка ёрдамлашиб, унинг асарига расмлар ишладим.

*Лутфулла АБДУЛЛАЕВ,
Ўзбекистон ССР халқ рассоми.*

ЎРТА ВА КАТТА ЁШДАГИ БОЛАЛАР УЧУН

На узбекском языке

АЙБЕК

ДЕТСТВО

Издательство „Ёш гвардия“ — Ташкент — 1963 г.

Редактор Ваҳоб Рўзиматов
Нашриёт редактори Н. Фозилов
Расмлар редактори К. Назаров
Техредактор Т. Раҳимов
Корректор С. Муҳсинова

Босмахонага берилди 6/II 63 й. Босишга рухсат этилди 22/III 63 й.
Формати 84×108¹/₃₂. Босма листи 8,625. Шартли босма листи
14,5. Нашр. листи 15,0. Тиражи 60000.

„Ёш гвардия“ нашриёти,
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 117 — 62.

„Қизил Ўзбекистон“, „Правда Востока“ ва „Ўзбекистон
сурх“ бирлашган нашриётнинг босмахонаси.
Тошкент, „Правда Востока“ кўчаси, 26.
1963 й, Заказ № 2739. Баҳоси 65 т.